

———— **SBORNÍK** ————
MUZEA BRNĚNSKA 2018
————

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

předkládáme Vám devatenáctý ročník našeho muzejního sborníku. Po vizuálních i obsahových změnách realizovaných postupně v posledních třech ročnících má nyní publikace nový vzhled i vnitřní strukturu.

Letošní sborník tradičně přináší tematicky rozmanitou četbu. Publikována je zde například detailní etnografická studie díla Václava Kosmáka, objevná stať o členech rodiny textilních podnikatelů Fuhrmannů, analýza zásahů státu do výuky náboženství v 50. letech 20. století či rozbor působení sovětských zpravodajských skupin v jižní části Svratecké vrchoviny na konci druhé světové války.

Jedním z cílů publikace zůstává prezentace sbírkotvorné činnosti poboček Muzea Brněnska. Součástí bohatých sbírek ivančického muzea je pohřební oděv Jana staršího ze Žerotína. Tento unikátní soubor textilií byl v uplynulých letech (2010–2017) restaurován a právě průběhu tohoto restaurátorského zásahu a zařazení šlechticova oděvu do kontextu dobové módy jsou věnovány dvě pozoruhodné studie v úvodu sborníku.

I četné další texty uveřejněné v letošním sborníku vycházejí z práce se sbírkovým fondem poboček Muzea Brněnska. Najdete zde například rozsáhlou studii věnovanou interpretaci středověkých píšťalek ze sbírky Podhoráckého muzea, analýzu fondu lidového oděvu ve šlapanické sbírce či sondu do dějin regionu vycházející z rodinné pozůstalosti uložené tamtéž.

Články v sekci Zprávy informují o postupu digitalizace rajhradské rukopisné sbírky, vzniku sbírky pobočky Vila Löw-Beer v Brně a přibližují také příměstské tábory, další rozšíření edukačních aktivit muzea.

Recenze představují publikaci Stopy brněnských textilních magnátů, která je dalším zdařilým publikačním počinem pobočky Vila Löw-Beer v Brně, i výpravnou publikaci Nový dům Brno / New House Brno 1928 vydanou letos Muzeem města Brna.

Věříme, že si i v tomto ročníku vybere každý čtenář své téma, a přejeme Vám příjemné a podnětné čtení.

Redakce, září 2018

OBSAH

STUDIE

Pohřební oděv Jana Diviše ze Žerotína ze sbírky Muzea v Ivančicích	
1 / Funerální oděv Jana Diviše ze Žerotína († 1616) – pokus o rekonstrukci původního vzhledu	9
<i>Vendulka Otavská</i>	
2 / Pohřební oděv Jana Diviše ze Žerotína z hlediska historické módy	23
<i>Veronika Pilná</i>	
Město Brno od merkantilismu k průmyslové revoluci	39
<i>Dušan Uhlíř</i>	
Tři generace rodiny Fuhrmannů Osudy brněnské rodiny textilních průmyslníků	50
<i>Jakub Pernes</i>	
Administrativní zásahy do hodin náboženské výchovy na národních školách v 50. letech na příkladu města Brna	65
<i>Jana Černá</i>	
Středověké kostěné aerofony ze sbírky Podhoráckého muzea v Předklášteří v kontextu hudební kultury vrcholného středověku. Příspěvek k možnosti poznání zvukové krajiny minulosti	82
<i>Klára Sovová</i>	
Václav Kosmák a jeho přínos pro moravský národopis	110
<i>Eliška Nohálová</i>	
Rekonstrukce lidového oděvu na Tišnovsku	131
<i>Irena Ochrymčuková</i>	
Tušení souvislostí. Protektorátní zbrojní výroba v okolí Brna a sovětská zpravodajská odezva v letech 1944–1945	143
<i>Petr Kopečný</i>	
Didaktický exponát: Metodické aspekty přípravy (na vybraných příkladech z praxe Muzea Brněnska)	157
<i>Monika Mikulášková</i>	

MATERIÁLY

Obraz rodiny Stiassni a jejich podnikatelských a stavebních aktivit v dobovém tisku	171
<i>Petr Svoboda</i>	
Zisky Památníku písemnictví na Moravě z odkazu Josefa Kainara	182
<i>Libor Kalina</i>	
Sonda do dějin obce Jiříkovice a jejích obyvatel v 19. století na příkladu rodiny Dvořáčkových	197
<i>Hana Sedláčková</i>	
Lidový oděv ve sbírkách Muzea ve Šlapanicích	211
<i>Lucie Libicharová</i>	
Spisovatel Josef Soukal v Podhoráckém muzeu	226
<i>Josef Zaccpal</i>	

ZPRÁVY

Digitalizace rajhradské rukopisné sbírky v rámci programu VISK 6	233
<i>Jiří David</i>	
Založení sbírky Vily Löw-Beer v Brně	236
<i>Petra Svobodová</i>	
Příměstské tábory Muzea Brněnska	238
<i>Monika Mikulášková</i>	

RECENZE

Nový dům Brno / New House Brno 1928	242
<i>Petra Svobodová</i>	
Stopy textilních magnátů v Brně. Löw-Beer–Stiassni–Tugendhat.	244
<i>Radek Slabotínský</i>	
Maršál Franchet d'Espèrey a Žuráň (Dvě maršálové návštěvy a jejich ohlasy v tisku)	247
<i>Miroslav Jireček</i>	

POHŘEBNÍ ODĚV JANA DIVIŠE ZE ŽEROTÍNA ZE SBÍRKY MUZEA V IVANČICÍCH

1 / FUNERÁLNÍ ODĚV JANA DIVIŠE ZE ŽEROTÍNA († 1616) — POKUS O REKONSTRUKCI PŮVODNÍHO VZHLEDU

Vendulka Otavská

Součástí sbírek Muzea v Ivančicích, pobočky Muzea Brněnska, jsou fragmenty oděvu, v němž bylo roku 1616 do hrobky v Židlochovicích uloženo tělo Jana Diviše ze Žerotína¹. Oděvů z počátku 17. století se na našem území dochovalo jen několik, fragmenty z Židlochovic jsou navíc spojeny s konkrétní historickou postavou a dobře datovány. Jedná se tedy o cennou, byť silně poškozenou textilní památku.

Hrobka s ostatky Jana Diviše z Žerotína a jeho nejbližších byla objevena a otevřena v roce 1956.² Ještě téhož roku z ní byly vyjmuty některé součásti Divišova hrobového oděvu a několik dalších předmětů netextilní povahy, mezi nimi například truhlička na vnitřnosti a několik kostí. Textilie poté evidentně prošly konzervováním zahrnujícím čištění a aplikaci konsolidantu. Zpráva o tomto ošetření bohužel není k dispozici. V roce 1966 byly některé z předmětů krátce vystaveny v Židlochovicích. Nálezy byly v tomto období také v nevelkém rozsahu publikovány na stránkách lokálního tisku. Zájem o stav památky byl opět oživen roku 2010, kdy byla prozkoumána a k vystavení upravena jedna součást Žerotínova oděvu, hedvábná pletená punčocha (provedla Vendulka Otavská), a o dva roky později byly do téže konzervátorské dílny k podrobnému průzkumu převezeny všechny ostatní dochované fragmenty textilií. Detailní průzkum proběhl v několika etapách a zakončen byl roku 2017 pokusem o rekonstrukci vzhledu Žerotínova oděvu.

Z oděvu Jana Diviše ze Žerotína je dochováno celkem asi 470 celistvějších fragmentů tkanin, dále velké množství jejich velmi nepatrných zbytků a sypkého materiálu z rozpadlých nití. Vedle nich zmíněná punčocha a zbytky střevíců. Jako

¹ Sbirka Muzea v Ivančicích, podsbirka Historická, přír. číslo 10/93.

² Objevení židlochovické větve Žerotínů bylo vyvrcholením mnohaleté snahy Františka Horáka (1892–1980), povoláním sedláře, amatérského archeologa, znalce místní historie a kronikáře. Hrobka se nachází hluboko pod úrovní vozovky v ulici Strejcův sbor.

Obr. 1 / Malá část z fragmentů hedvábného damašku, z něhož byl ušit wams (kabátec) a kalhoty. Vlevo fragmenty tří lichoběžníkových dílků, napravo od nich některé ze zbytků spínadel, v pravé části mezi jiným i podlouhlé fragmenty nárameníku. (foto: V. Otavská)

Obr. 2 / Vzor damašku se stylizovanými rostlinnými prvky a srdíčky. (kresba: V. Otavská)

Obr. 3 / Jeden z nejzachovalejších fragmentů sametu, rukáv. Okraj hlavice je bohužel zčásti poškozen. Rukáv je stlačený (byl uložen mezi dvěma skly). (foto: V. Otavská)

u většiny funerálních textilií z u nás běžného prostředí (ze schrán) i zde se zachovaly materiály živočišného původu, textilie z rostlinných vláken se až na nepatrné zbytky rozpadly. Všechny fragmenty dnes mají hnědou barvu (k určení původní barevnosti by v budoucnu mohl vést chemický rozbor zbytků barviv ve vláknech). Všechny textilie jsou silně degradované. Špatný stav fragmentů je způsoben dlouhodobým vlivem prostředí ve schráně, negativně byl ovlivněn i ošetřením usku-
tečněným po roce 1956.

Po převozu do restaurátorské dílny byly provedeny stěry k mikrobiologickému rozboru.³ Nebyla prokázána přítomnost lidské zdraví ohrožující mikroflóry, a práce tudíž mohla probíhat bez zvláštních opatření jen za dodržení běžných hygienických pravidel. Fragmenty byly prohlédnuty, roztříděny a podrobeny textilně-technologickému rozboru. Převládají zbytky hedvábného damašku s drobným vzorem⁴ (obr. 1) a nevzorovaného hedvábného řezaného sametu.⁵ Rekonstrukce vzorového raportu damašku byla ztížena malými rozměry většiny fragmentů a faktem, že jsou zdeformovány (vzhledem ke značné křehkosti nebylo možno je upravit). Vzor sestává ze silně stylizovaných rostlinných prvků (rozhozené větévky s listy, květy a plody a olistěná srdíčka vyplněná velmi drobnou šachovnicí). (Obr. 2.) Některé z fragmentů damašku i sametu jsou dosud spojeny s podšívkou

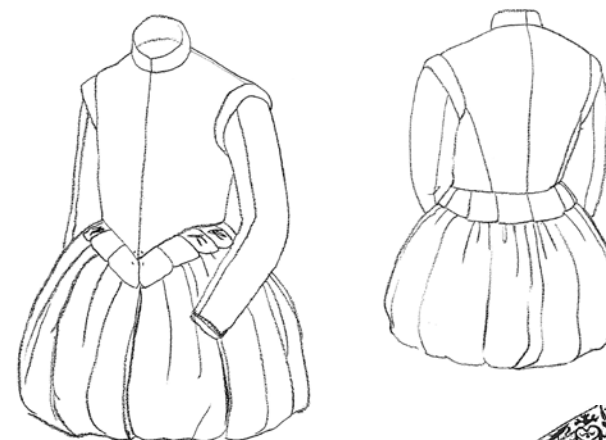
- 3 Mikrobiologický rozbor provedla PhMr. B. Bacílková, Národní archiv Praha. Zkoušky: Pomocí sterilních vatových tamponů byly provedeny stěry. Získané pevné částice byly umístěny na povrch sladinového a Czapek-Doxova živného agaru. Inkubace probíhala při 24 ± 4 °C po dobu 7 a 14 dní. Závěr: Nález negativní – nebylo nutno provádět žádná zvláštní opatření.
- 4 Damašek s drobným vzorem (wams, kalhoty). Vazba – damašek, pětivazný osnovní atlas s décochement 2 a pětivazný útkový atlas s décochement 3. Osnova: materiál – hedvábi, slabý zákrut S ze dvou pramenů vláken se slabým zákrutem Z, dnes hnědé. Découpure – pravděpodobně 5 osnovních nití. Dostava – 115 osn. nití/cm. Útek: materiál – hedvábi, bez rozeznatelného zákrutu, dnes hnědé. Découpure – 1 prohoz útku. Dostava – 35 prohozů/cm. Pevný kraj – celkem šíře 1,2 cm; popis pevného kraje směrem od středu tkaniny k jejímu kraji: v šíři 1 cm jen pětivazný osnovní atlas, bez vzoru, osnovní nitě jako v ploše tkaniny; v samém kraji v šíři 0,2 cm vazba plátno, 4 osnovní nitě: hedvábi, zákrut S ze dvou pramenů vláken bez rozeznatelného zákrutu, dnes hnědé. Celková šíře tkaniny není známa. Raport vzoru (výtvarný i technický) – šíře 13 cm, výška 8 cm; vzor je nesymetrický, návod přímý.
- 5 Samet řezaný, nevzorovaný (plášť). Vazba – velours coupé, fond sergé brisé de 4 a 1 coup, 2 coups. Samet se základem ve čtyřvazném osnovním kepru (3/1) lomeném, hlavní osnova v něm váže střídavě 1 a 2 základní útky. V celé ploše sametu se uplatňuje efekt vlasové osnovy, pozůstávající z rozříznutých smyček stejné výše. Osnovy: hlavní a vlasová. Poměr osnov: 3 nitě hlavní osnovy ku 1 niti vlasové osnovy. Materiál: hlavní osnova – hedvábi, zákrut S, dnes tmavě hnědé; vlasová osnova – hedvábi, bez rozeznatelného zákrutu, dnes tmavě hnědé. Dostava – 40 nití vlasové osnovy (a 120 nití hlavní osnovy)/cm. Útek: základní útek pro spoluvytváření základní vazby a prut (fer coupé) pro spoluvytváření smyček v poměru 3 základní útky na 1 prut. Materiál: základní útek – hedvábi, bez rozeznatelného zákrutu, dnes tmavě hnědé. Dostava – 17 prutů (fers)/cm při poměru 3 základní útky na 1 prut (fer). Celková šíře tkaniny (doplněna 2017) – včetně pevných krajů asi 50 cm (samet bez pevných krajů asi 46,5 cm). Pevný kraj tkaniny: šíře 1,6 cm; vazba – lomený příčný kepr 3/1 ostře hroto-
vový (popis sérií útků ve směru od středu tkaniny k jejímu kraji: série S – 10 osn. nití, série Z – 12 osn. nití, S – 10 nití, Z – 12 nití, S – 10 nití, Z – asi 15 nití). Materiál – celkem asi 69 osnovních nití hedvábi, slabý zákrut S, dnes tmavě hnědé.

z nevzorovaného hedvábného plátna.⁶ K ušití oděvu byla použita hedvábná nit.⁷ Zbytky původně měkkého, poddajného damašku jsou celkově v horším stavu, jsou převážně malých rozměrů, většinou pomačkané, křehké, některé v kritickém stavu, na hranici rozpadu. Fragmenty ze své podstaty robustnějšího sametu jsou rovněž silně narušené, avšak ve srovnání s damaškem soudržnější a často i rozměrnější. (Obr. 3.) Pokud jde o podšívku, její zbytky jsou ve špatném stavu zachování, křehké, velká část materiálu chybí. Konsolidant aplikovaný po roce 1956 způsobil viditelnou změnu vlastností tkanin (někde hladký, lesklý a ztvrdlý povrch spolu s lámavostí tkaniny, jinde povrch dosud lepkavý a tkanina nepřírodně gumovitě ohebná). Skupina několika velkých fragmentů sametu byla navíc konsolidantem pevně slepena k sobě. Provedené analýzy vedly k poznatku, že se jedná o měkčený polymetylmetakrylát (PMMA).

Slepené zbytky tkaniny se podařilo rozdělit.⁸ Poté byly vytrženy ty z fragmentů, které nesou stopy krejčovského zpracování a v případě damašku i čitelný vzor, a tudíž mohly přispět k rekonstrukci původního vzhledu oděvu. Následovalo zakreslení jednotlivých fragmentů (kresby zachycují jejich tvar, u damašku také vzor, dále stopy po prošití, zachovalé stehy a švy, záhyby, záložky, zbytky spínadel, sklady, nabrání atd.). Při hledání vzájemné původní polohy fragmentů bylo vyhodnocováno i jejich zabarvení, typ poškození a jeho míra. Žádné zbytky textilií nebyly během práce odstraněny, veškerý materiál včetně sypkého byl uchován a po dokončení průzkumu spolu s podrobnou zprávou předán zpět zadavateli.

Z průzkumu plyne, že z žerotínské hrobky v Židlochovicích byly vyzvednuty fragmenty wamsu (kabátce), kalhot (obr. 4, 5) a pláště. Krátký vypasovaný wams ušitý z hedvábného damašku se zapínal vpředu na kovová spínadla (háčky a očka),

jejichž přesný tvar není patrný (jsou pokryty bohatými produkty koroze železa). Wams měl dlouhé, úzké rukávy. Dolní okraj wamsu byl zdobený šupinovitě se překrývajícími lichoběžníkovými dílky (sukénkami, šusky). U krku byl opatřen stojacím límečkem, v průramku byly našity lemy zdůrazňující ramena (nárameníky). Podšívka wamsu byla vyrobena z hedvábného plátna, místý se na rubu damašku

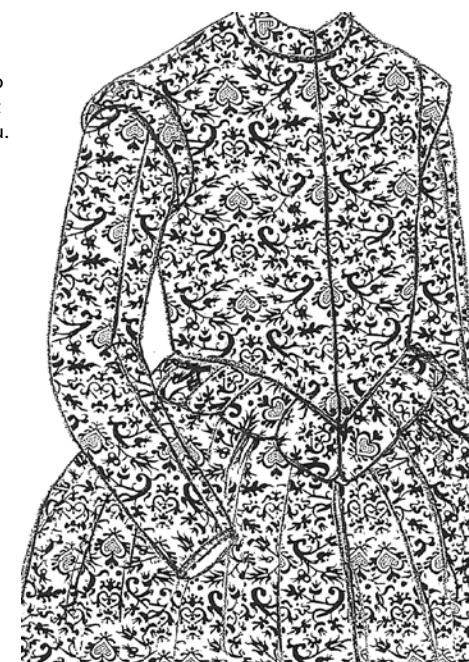

Obr. 5 / Přibližný původní vzhled wamsu (kabátce) a kalhot, pohled šikmo zezadu. (kresba: V. Otavská)

Obr. 4 / Kresebná rekonstrukce přibližného původního vzhledu wamsu (kabátce) a kalhot Jana Diviše ze Žerotína, pohled šikmo zepředu. (kresba: V. Otavská)

Obr. 6 / Kresebná rekonstrukce vzhledu Žerotínova wamsu (kabátce) a kalhot s rekonstruovaným vzorem damašku. (kresba: V. Otavská)

Obr. 7 / Detail kresebné rekonstrukce – orientace vzoru byla při nastříhávání dílů wamsu pečlivě zvažována. (kresba: V. Otavská)

6 Podšívka. Vazba – plátno. Osnova: materiál – hedvábní, slabý zákrut S, dnes hnědé. Dostava – 70 až 75 osn. nití/cm. Útek: materiál – hedvábní, bez rozeznatelného zákrutu, dnes hnědé. Dostava – 42 až 45 prohozů/cm. Pevný kraj – vazba plátno, šíře 8 mm, materiál – celkem asi 32 osn. nití, hedvábní, bez rozeznatelného zákrutu, dnes hnědé (poněkud silnější než ostatní osnovní nitě tkaniny). Celková šíře tkaniny není známa.

7 Hedvábní, zákrut S ze dvou pramenů vláken se zákrutem Z, dnes hnědé.

8 Během úvodní etapy práce byl proveden první rozbor chemikálie (VŠCHT, 2013, Ing. M. Novotná). Byla identifikována akrylátová pryskyřice. Ve druhé etapě práce se uskutečnila konzultace s chemičkou-technologickou restaurací (2016, Ing. I. Kopecká, Národní technické muzeum v Praze) k možnostem rozdělení několika fragmentů sametu, které byly touto chemikálií pevně slepeny k sobě. V této souvislosti byl v NTM uskutečněn ještě kontrolní rozbor chemikálie, jímž byly upřesněny výsledky rozboru z 1. etapy. Prokázalo se, že jde o měkčený polymetylmetakrylát (PMMA). Jako vhodné rozpouštědlo byla doporučena směs acetonu a etylacetátu (poměr 1:1). Proběhl pokus o oddělení dvou slepených vrstev sametu na malém vzorku materiálu. Při proplachování touto směsí docházelo k podstatnému narušení tkaniny, samet zkroutil a drobil se. Proto byl hledán ohleduplnější způsob aplikace. Dle doporučení Ing. J. Odvárkové (dříve Chemicko-technologická laboratoř NG v Praze) bylo zvažováno rozdělení slepených fragmentů nikoliv v lázni, ale jen v parách této směsi. Ani tento způsob nebyl pro silně narušený samet vhodný, lepkavost se zvýšila. Slepené fragmenty sametu byly pak odděleny mechanicky, s pomocí jemných zubařských nástrojů a binokulární lupy. Jde o šest velkých fragmentů se zajímavými doklady krejčovského zpracování a několik malých zbytků, které pro rekonstrukci vzhledu oděvu přínos nemají (3 větší fragmenty a 16 malých zbytků).

zachovaly nepatrné zčernalé zbytky mezivrstvy z rostlinného vlákna v plátnové vazbě. Mezivrstva zpevňovala a zateplovala wams, ke zdůraznění siluety mohly napomáhat i lokální vycpávky. Nezachovaly se žádné zbytky borty, kterou by byl wams zdoben, ani stopy po jejím našití. Při stříhání dílů wamsu byla pečlivě zohledňována orientace vzoru (špičky srdíček nahoru nebo dolů). (Obr. 6, 7.) Přední díly (přední část trupu a boky – levý a pravý díl) byly nastříženy tak, že osnova damašku běží svisle a vzor – špičky srdíček zde směřují nahoru. Pravděpodobná délka wamsu byla vepředu uprostřed, kde vybíhá dolů do nepříliš výrazné špičky, asi 26,5 až 27 cm. Wams se zapínal pomocí kovových oček a háčků, našitých mezi damašek a podšívku. Vzdálenost mezi jednotlivými spínadly v řadě nad sebou činila asi 2,5 až 2,7 cm (měřeno od středu ke středu), celkem bylo tedy v zapínání asi 9 dvojic háček–očko. Dole, ve vybíhající špičce, je na obou dílech jedna dírka obšitá hedvábnou nití. Stejná dírka je i na obou krajních lichoběžníkových dílcích (šůsčích, sukénkách), které jsou našity na dolní kraj předních dílů tam, kde díly vybíhají do špičky. Tyto čtyři dírky mohly sloužit k upevnění kalhot k wamsu. Pravděpodobný tvar zadních dílů wamsu (záda – levý a pravý díl) lze odvodit podle analogických kusů. I tyto díly byly nastříženy tak, že osnova damašku běžela svisle, vzor – špičky srdíček tu ale směřovaly dolů. Rukávy byly úzké, tvarované, každý sešit dvěma podélnými švy ze dvou částí. Při dolním kraji rukávů zpod damašku vyčníval a v šíři 9 mm ho přesahoval ozdobný lem z jemně skládaného hedvábného plátna (7 skladů/5 cm).⁹ (Obr. 8.) Dolní obvod rukávů je 19 cm. Rozparek u zápěstí je dlouhý 13 cm (započteme-li ozdobný skládaný lem), zapínal se pomocí tří dvojic kovových háčků a oček. Vzdálenost spínadel je zde v řadě nad sebou 2,5 až 3 cm (měřeno od středu ke středu). Rukávy byly nastříženy tak, že osnova damašku na všech dílech rukávů běží přibližně podélně, vzor – špičky srdíček směřují nahoru. Zachovaly se zbytky dvou rukávů, není však možno určit, ze kterého rukávu který z nich pochází. Úzký stojací límec ve tvaru proužku o šíři 5 cm je nastřížen tak, že osnova damašku běží po délce límce, špičky srdíček při pohledu zepředu na krk, na levý a pravý konec límce, směřují od sebe. Lichoběžníkových dílků našitých na dolní kraj předních a zadních dílů se dochovalo jedenáct. Tyto dílky byly našity tak, aby se šupinovitě překrývaly, přičemž oba první dílky (první nalevo a první napravo) byly vidět celé. Jednotlivé dílky se poněkud liší co do tvaru i co do velikosti. Rovněž směr osnovy a orientace vzoru jsou odlišné. Na obou prvních dílcích je vždy jedna obšitá dírka. Tři dochované fragmenty dílků jsou opatřeny protaženou hedvábnou stužkou s konci staženými pomocí plíšku do krátké tyčinky.¹⁰ (Obr. 9.)

9 Hedvábné plátno velmi blízké podšívce (jen mírně odlišná dostava v osnově a útku)

10 Splétaná stužka s kovovými zakončeními (nákončími) – v šůsčích u wamsu. Šíře 8 mm. Technika – stužka je splétaná v plátnu, nikoliv tkaná (angl. *broiding*; vyrobena z jediného systému nití, nikoliv z osnovy a útku; nitě, z nichž je vyrobena, neběží rovnoběžně s pevným krajem a kolmo na pevný kraj jako u tkaniny, ale všechny vždy šikmo). Materiál – hedvábí, bez rozeznatelného zákrutu, dnes hnědé. Konce stužek jsou staženy do úzkého válečkovitého zakončení „objímkou“ z kovového pásku (nákončí); délka těchto zakončení je 1,6 cm.

Obr. 8 / Detail jednoho z fragmentů rukávů – hustě skládaný lem z hedvábného plátna (7 skladů/ 5 cm). Nepatrná bílá vlákna nalepená na tkaninu ošetřenou konsolidantem pocházejí z buničité vaty. (foto: V. Otavská)

Obr. 9 / Detail jednoho z fragmentů lichoběžníkových dílků s protaženou stužkou, splétanou z hedvábných nití. Její konce jsou staženy do kovových nákončí. (foto: V. Otavská)

Tyto stužky mohly mít jen ozdobnou funkci, nebo mohly sloužit pro upevnění kalhot k wamsu. Stužka je tu vždy provlečena dvěma neobšitými dírkami procházejícími skrze damašek i podšívku (dírký jsou umístěny pod horním krajem dílku, vzdálenost těchto dvou dírek je 12 mm) a na přední straně zavázána do mašličky. Vycházíme-li z porovnání velikosti a tvaru dílků, směru osnovy a orientace vzoru a pravděpodobného obvodu pasu, lze předpokládat, že těchto lichoběžníkových dílků bylo celkem asi 13, z nich snad 4 byly opatřeny stužkou – tyto dílky mohly být umístěny, vždy po dvou, na bocích wamsu.¹¹ Podlouhlé a k oběma koncům se zužující nárameníky lemovaly větší část obvodu průramků. Nejširší jejich část leží na vrcholu ramene, směrem k podpaží se zužují. Osnova damašku běží podélně, celková délka nárameníku byla přibližně 38 cm, maximální šířka asi 3 cm. (Obr. 10, 11.)

Kalhoty byly ušity z téhož damašku jako wams a nastříženy tak, že osnova běžela svisle, po délce kalhot; vzor – špičky srdíček směřovaly nahoru (položeno stejně jako u předních dílů wamsu a u jeho rukávů). Kalhoty neměly hedvábnou podšívku, jistě však byly opatřeny silnou spodní vrstvou tkaniny z rostlinného materiálu (snad i vycpávkou), která podporovala a tvarovala svrchní vrstvu z poddajného damašku. U dolních krajů byly bohatě nabírané, stejně jako v pase, kde se stahovaly stužkou protaženou skrze dutinku v pásku, jehož šíře byla 1,5 cm.¹² Dole

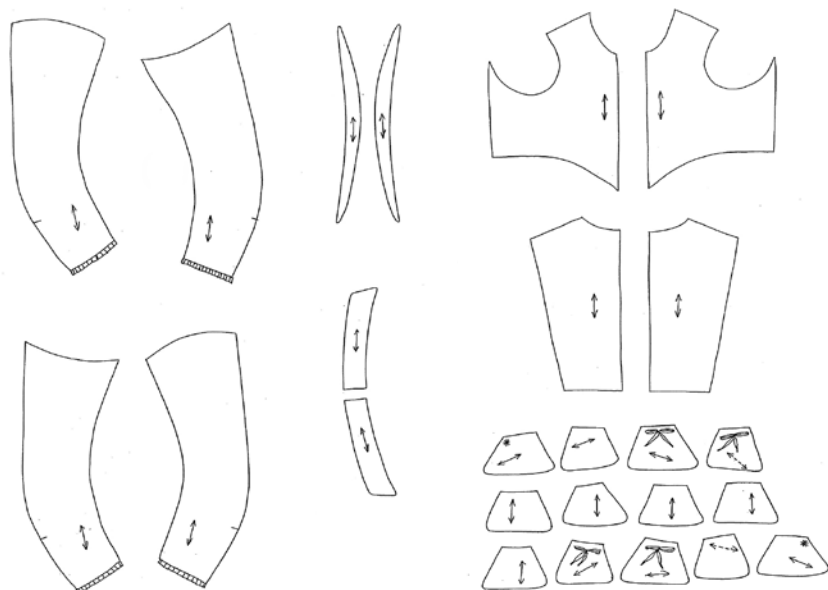
11 Rozměry zachovaných dílků – krátká strana (našitá na dolní kraj předního nebo zadního dílu wamsu): 5,5–7 cm; dlouhá strana (protilehlá vůči krátké straně): max. 14,5 cm; vzdálenost mezi těmito dvěma stranami: 8–8,5 cm.

12 Dva kousky stužky zavázané na uzel – fragmenty stužky, kterou se kalhoty stahovaly v pase. Pravděpodobně proužek vystřižený z tkaniny. Šíře proužku – přes 2 cm (zdeformovaný, podélně přeložený). Vazba – plátno. Osnova – hedvábí, slabý zákrut S, dnes hnědé. Útek – hedvábí, bez rozeznatelného zákrutu, dnes hnědé. Dostava v obou směrech kolísá mezi 19–26 nití/cm. Není jasné, zda konce této stužky mohly být použity k uvázání kalhot k wamsu (4 dírky vepředu uprostřed).

byly nohavice staženy do pásků o šíři kolem 1,1 cm (vše z damašku). Vepředu uprostřed byly kalhoty opatřeny rozparkem s poklopem ve tvaru proužku rozšiřujícího se směrem k pasu (zachovaná délka 12,5 cm; šířka dole 1 cm, nahoře 2,5 cm.) Kalhoty bývaly obvykle vybaveny kapsami. Jeden z dochovaných fragmentů dokládá, že svislé rozparky kapes byly u těchto kalhot opatřeny lemem (také z damašku) širokým 8 mm. Samotné váčky kapes však mezi fragmenty nejsou. K částečné rekonstrukci vzhledu kalhot napomohl také průzkum punčochy Jana Diviše ze Žerotína provedený v roce 2010. Punčocha sahala dosti vysoko nad koleno, na stehně mezi kolenem a dolním krajem nohavice bylo proto ještě místo na ozdobný (?) podvazek, o němž svědčí stopy po stažení, dosud na punčoše slabě patrné. Kalhoty byly tedy poměrně krátké (přibližně 40 cm od pasu k dolnímu kraji nohavice). Na horním okraji punčochy se zachovaly našité zbytky damašku (pravděpodobně stejný damašek jako ten, z něhož je ušit wams i kalhoty).

Z nevzorovaného sametu o celkové šíři 46,5 cm (bez pevných krajů tkaniny) byla ušita svrchní část oděvu, pláštík, směrem k dolnímu kraji výrazně rozšířený pomocí všitých bočních klínů. (Obr. 12.) Tato součást oděvu byla vybavena hedvábnou podšívkou, mezivrstvy se nezachovaly. Lze však předpokládat, že i některé

části pláštiku byly zpevněny silnější mezivrstvou z hrubšího rostlinného materiálu. Zapínání pláštiku bylo řešeno vepředu uprostřed kovovým spínadlem (háček a očko), těsně pod stojacím límcem o šíři 5,5 cm se zachoval jeho zbytek zcela pohlčený produkty koroze železa. Rukávy byly dlouhé, nahoře široké a poněkud baňaté, směrem k zápěstí se klenutě zužovaly (maximální dochovaná délka 37 cm, obvod u zápěstí asi 21 cm). Tvar hlavičky rukávů bohužel není možno přesněji rekonstruovat. Průramky byly i zde zvýrazněny tužšími lemy (nárameníky; také ze sametu) podobně jako u wamsu (délka nárameníku asi 50 cm, šíře od 0,5 do 3 cm). U obou horních zadních dílů pláštiku osnova sametu běží vodorovně, nikoliv svisle. V místě mezi lopatkami, mezi levým a pravým horním dílem, byl úzký svislý otvor, štěrbina, s kraji sametu založenými dospodu a mírně vykrojenými. Tato štěrbina byla napojena na svislý středový šev a začínala několik centimetrů (asi 5 cm) pod našitím límcem, její délka není přesně známa (kolem 11 cm). Na předních dílech pláštiku i na zbývajících částech zad šla osnova svisle. Na zádech tedy musel být jeden vodorovný šev, pod dolním koncem štěrbin, v němž byly sešity horní a dolní díly. Na bocích jsou dolní díly rozšířeny trojúhelníkovými klíny, jejichž velikost se poněkud liší. Maximální šíře předních i zadních dílů včetně klínů

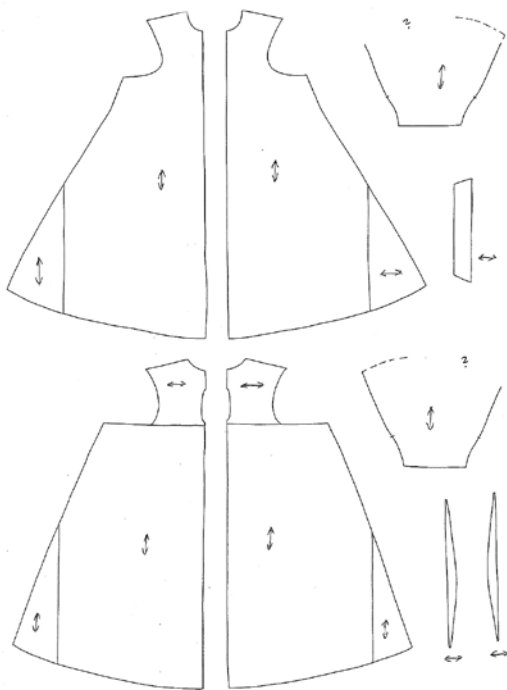

Obr. 10 / Rekonstrukce přibližného střihu Žerotínova wamsu (kabátce) – rukávy, nárameníky a límec. Šipka naznačuje směr osnovy. (kresba: V. Otavská)

Obr. 11 / Rekonstrukce přibližného střihu wamsu (kabátce) – přední a zadní díly, lichoběžníkové dílky našité v pase. Šipka naznačuje směr osnovy. (kresba: V. Otavská)

Obr. 12 / Část fragmentů pláštiku během určování původní vzájemné polohy fragmentů sametu. (foto: V. Otavská)

Obr. 13 / Rekonstrukce přibližného střihu Žerotínova pláštěku. Přesný tvar hlavice rukávů není znám. Šipka naznačuje směr osnovy.
(kresba: V. Otavská)

Obr. 14 / Hedvábná ručně pletená punčocha Jana Diviše ze Žerotína během úpravy k vystavení.
(foto: V. Otavská)

Obr. 15 / Část fragmentů střevíce, jehož svršek byl v minulosti pomocí hřebíčků upevněn na sádrovou formu.
(foto: V. Otavská)

činila 60 až 64,5 cm. Délka pláštěku byla asi 109 cm, jeho dolní kraj sahal níže než dolní kraj nohavic. (Obr. 13.)

Další součástí Žerotínova oděvu byly hedvábné pletené punčochy. Dochovala se pouze jedna z nich. (Obr. 14.) Evidentně byla i ona po vyjmutí ze schrány v roce 1956 ošetřena. V roce 2010 byla upravena k vystavení (jemně očištěna, položena do prohlubně na měkce potažené destičce a v odstupu zajištěném paspartou překryta sklem). Délka punčochy od paty k hornímu kraji je 62 cm, délka chodidla 21,5 cm, obvod v kotníku asi 20 cm, horní obvod kolem 40 cm; hustota pleteniny: 7 ok vedle sebe/cm, 12 řad nad sebou/cm.¹³ Oděv byl doplněn střevíci se svrškem převážně z nevzorovaného hedvábného řezaného sametu a podešvemi z usně. Ty jsou, na rozdíl od textilních částí, soudržné. Jeden střevíc byl ve stavu po ošetření po roce 1956 zachycen na dochované fotografii.¹⁴ Střevíce byly nízké, jednoduché, na nártu se dvěma výřezy, lemovanými úzkou ozdobnou bortou. Během zásahu po vyjmutí byly textilní fragmenty svršku pomocí hřebíčků upevněny na sádrovou formu. (Obr. 15.)

Žerotínův ozdobný límec „ve tvaru mlýnského kola“, zmíněný např. v textu *Žerotínská hrobka v Židlochovicích*, se nedochoval. Materiály použité k výrobě oděvu byly velmi kvalitní, vzor damašku je typický pro dané období, také střih wamsu a kalhot odpovídá dobové módě. Oděv byl však spíše jednoduchý, bez nápadných zdobných prvků jako borty či ozdobné knoflíky.

Restaurování fragmentů Žerotínova šatu je vyloučeno jejich špatným stavem. Jsou uloženy v depozitáři Muzea v Ivančicích, přičemž vybrané fragmenty, které byly zakresleny a použity pro rekonstrukci vzhledu oděvu, jsou zabaleny jednotlivě a – pro zjednodušení orientace ve zprávě – očíslovány. Nejzachovalejší pozůstatky tkanin by v budoucnu mohly být upraveny k přechodnému vystavení, rozpadající se zbytky střevíce mohou být, po podrobném průzkumu, který dosud neproběhl, předlohou pro výrobu repliky z nových materiálů. Všechny zprávy (k úpravě punčochy, k dokončenému průzkumu fragmentů šatu, včetně bohaté fotodokumentace) jsou uloženy v archivu Muzea v Ivančicích a přístupny odborné veřejnosti. Celý soubor, stejně jako dnes zasypaná hrobka v ulici Strejcův sbor, nabízí mnoho témat pro další bádání.

13 Podrobnější popis této pleteniny – Mgr. Sylvie Odstrčilová, Ph.D.: Punčocha je tvořena převážně jednotlivými hladkou pleteninou, pouze v blízkosti horního okraje se nacházejí dvě řady obrace a tzv. falešné švy na zadní straně nohy (lýtko) a podél všech tří stran kotníkového klínu jsou tvořeny vroubovým vzorem (tj. nad sebou se střídají hladká a obrácená oka). Punčocha byla pletena v celku (do kruhu na několika jehlicích) směrem od horního okraje a tvarována ujímáním a přidáváním ok podél linií tvořených falešnými švy. Vzhledem k tomu, že soudobé pletací stávky umožňovaly pouze ploché pletení, vyplývá, že punčocha byla pletena ručně.

14 Fotografie byla uveřejněna v knize: KRÁL, Adolf Bunny. *Kapitoly nejen o umění*, Tišnov: Sursum 2003.

PRAMENY A LITERATURA

Muzeum Brněnska – Muzeum v Ivančicích, Sbírka Muzea v Ivančicích: podsbírka Historická

Národní památkový ústav úz. odb. pracoviště v Brně, odd. dokumentačních fondů a knihovny: Opis zápisu o komisionálním jednání svolaném MNV v Židlochovicích 19. října 1956

Státní oblastní archiv Brno-venkov v Rajhradě (SOKA Brno-venkov): fond MěstNV Židlochovice, kroniky z let 1956 a 1957.

ARNOLD, Janet. *Patterns of Fashion 3 – The cut and construction of clothes for men and women c. 1560–1620*. Londýn: Macmillan Publishers, 1985. ISBN 0-89676-083-9.

BELCREDI, Ludvík. Zpráva o otevření hrobky Žerotínů v Židlochovicích. *Židlochovický zpravodaj*, 1990, listopad.

BOUCHER, François. *A History of Costume in the West*. 1966. ISBN 0-500-27910-1.

HORIE, Velson. *Materials for Conservation, Organic Consolidants, adhesives and coatings*. Routledge, 2010. s. 105–178. ISBN 978-0-7506-4.

KRÁL, Adolf Bunny. *Kapitoly nejen o umění*. Tišnov: SURSUM, 2003. ISBN 80-7323-013-5.

KRÁL, Adolf Bunny. Nálezy ze žerotínské hrobky v Židlochovicích. In: *Jižní Morava*. 1969, roč. 5, s. 61–65.

KRÁL, Adolf Bunny. Náhrobek Jana Diviše ze Žerotína a Židlochovic. In: *Jižní Morava*. 1986, roč. 22, s. 253–57.

KRÁL, Adolf Bunny. Žerotínská hrobka v Židlochovicích (K úmrtí jejího objevitele Františka Horáka). In: *Jižní Morava*. 1981, roč. 20. s. 329–332.

KUBIČKA, Roman a ZELINGER, Jiří. *Výkladový slovník malířství, grafika, restaurátorství*. Praha: Grada, 2004. s. 226–227. ISBN 8024790467.

KYBALOVÁ, Ludmila. *Dějiny odívání – Renesance*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996. ISBN 80-7106-143-3.

MACHOVÁ, Jitka. *Nemovitě kulturní památky Jižní Moravy. Okres Brno-venkov. Soupis památek a literatury*. 2000, sv 7, s. 181–182.

MARKOWSKY, Barbara. *Europäische Seidengewebe des 13.–18. Jahrhunderts*. Katalog des Kunstgewerbemuseums, Köln Band VIII., 1976.

NACHTMANNOVÁ, Alena. Mezi tradicí a módou. Odívání v Čechách od renesance k baroku. Praha: Národní památkový ústav, 2012. ISBN 978-80-86516-51-6.

OTAVSKÁ, Vendulka. Pohřební oděv Jana Diviše ze Žerotína († 1616). In: *Fórum pro konzervátory-restaurátory*, 2013, s. 114–117.

OTAVSKÁ, Vendulka. Pohřební oděv Jana Diviše ze Žerotína († 1616) – výsledky průzkumu. Sborník z konference *Móda a oděv doby renesance*. Praha, 2017. (v tisku)

PIETSCH, Johannes. *Zwei Schauben aus dem Bayerischen Nationalmuseum München*. 2004. ISBN 3-935643-15-2.

PILNÁ, Veronika. Pohřební výbavy příslušníků šlechtického rodu Gryspeků z Griesbachu. Příspěvek k poznání odívání elit přelomu 16. a 17. století v západních Čechách. *Zprávy památkové péče*. Praha: Národní památkový ústav, 2015, roč. 75, č. 2, s. 156–157. ISSN 1210-5538.

PŘICHYSTAL, Zdeněk. Zpráva o provedeném průzkumu žerotínské hrobky. *Židlochovický zpravodaj*, 1990, listopad.

PŘICHYSTAL, Zdeněk. Žerotínská hrobka a historie jejího zničení. *Židlochovický zpravodaj*, 1990, listopad.

GAŽI, Martin, ed. *Rožmberkové, stručný průvodce výstavou*. České Budějovice: Národní památkový ústav, 2011. ISBN 978-80-85033-33-5.

SKUTIL, Jan. Literatura a nově zjištěná dokumentace k žerotínské hrobce v Židlochovicích. In: *Jižní Morava*, 1990, roč. 26, s. 279–280.

ŠIMŠA, Martin. *Knihy krejčovských střihů v českých zemích v 16. až 18. století*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2013. ISBN 978-80-872-61-87-3.

TÍMÁR-BALÁZSY, Ágnes a EASTOP, Dinah. *Chemical Principles of Textile Conservation*. London, 1998. ISBN 0-506-2620-8.

VAŇKOVÁ, Lenka a PILNÁ, Veronika. *Metodika datování a interpretace portrétů 16.–18. století pomocí historické módy*. Praha: Národní památkový ústav, 2013. ISBN 978-80-7480-002-3

KLÍČOVÁ SLOVA: Žerotín, hrobka, Židlochovice, oděv, textilie, damašek, samet

Zusammenfassung

DAS TOTENGEWAND VON JAN DIVIŠ AUS ŽEROTÍN († 1616) – VERSUCH EINER REKONSTRUKTION DES URSPRÜNGLICHEN AUSSEHENS

Die Überreste der Kleidung von Jan Diviš aus Žerotín († 1616) wurden im Jahr 1956 aus einer Grabstätte in Židlochovice gehoben. Im Jahr 2010 wurde ein Seidenstrumpf für Ausstellungszwecke präpariert, später kam es zu einer detaillierten Untersuchung der weiteren Textilreste, die sich leider in einem sehr schlechten Zustand befinden. Die Untersuchung wurde 2017 mit einem Versuch der Rekonstruktion des Aussehens der Kleidung abgeschlossen, an welcher Materialien von tierischem Ursprung erhalten geblieben sind, während Textilien aus Pflanzenfasern bis auf unscheinbare Reste zerfallen sind. Alle Fragmente weisen heute eine braune Farbe auf. Es überwiegt Seidendamast mit einem feinen Muster und Seidensamt ohne Muster, in geringerem Umfang ist das Futter aus Seidenleinen erhalten geblieben. Wams und Hosen waren aus Damast hergestellt, der Mantel aus Samt. Es sind auch kleine Reste der Schuhe erhalten geblieben. Beim Wams ist das Ergebnis des Rekonstruktionsversuchs eine Beschreibung, eine Zeichnung des Schnitts und des Gesamterscheinungsbildes. Bei den Hosen, wo ein beträchtlicher Teil des Materials fehlt, sind das Ergebnis eine Beschreibung, einige Informationen über den Schnitt und eine Teilzeichnung des Erscheinungsbildes. In die Zeichnung des Wams und der Hosen ist ein rekonstruiertes Damastmuster in entsprechender Größe eingesetzt. Beim Mantel ist das Ergebnis der Untersuchung eine Beschreibung und eine Teilrekonstruktion des Schnitts. Die Textilien sind im Magazin des Museums in Ivančice untergebracht (Zweigstelle des Museums der Brünnner Region). Die Kleidung kann angesichts ihres Zustands nicht restauriert werden.

Náhrobník Jana Diviše ze Žerotína (foto: K. Krubová)

2 / POHŘEBNÍ ODĚV JANA DIVIŠE ZE ŽEROTÍNA Z HLEDISKA HISTORICKÉ MÓDY

Veronika Pilná

Originály renesančních oděvů patří k velmi vzácným dokladům vyspělé evropské oděvní kultury na počátku novověku. V českých zemích jsou dochovány jen velmi vzácně a zpravidla byly nalezeny jako zachované součásti pohřebních výbav. Mezi takové příklady patří dochovaný pohřební oděv Jana Diviše ze Žerotína. Předkládaný text vznikl na podnět restaurátorky ak. mal. Vendulky Otavské a při popisu textilií vychází z její komplexní restaurátorské zprávy k tomuto oděvu.¹

PANUJÍCÍ MÓDA

Jan Diviš zemřel a byl uložen k věčnému spánku v roce 1616. V této době byla v Čechách oblíbená tzv. španělská móda, která se kolem poloviny 16. století rozšířila po Evropě díky mocenskému vlivu španělského krále Filipa II. (1527–1598). Filipův dvůr byl centrem, kde byla okázalá reprezentace součástí dvorského protokolu. Oděvy musely splňovat nejen požadavky na nákladnost, ale také dostatečně prezentovat silnou katolickou orientaci španělských elit. Vznikl tedy styl velmi honosný a současně konzervativní, který v sobě navíc uchovával určité dědictví rytířských ideálů burgundských vévodů, Filipových předků. K formování španělské módy 2. poloviny 16. století tak docházelo pozvolna. Ještě v době, kdy vzniká Weiditzův kreslený cestovní deník,² tj. ve 30. letech 16. století, je patrné, že oděv ve Španělsku je podobný dalším oblastem kolem Středozevního moře. Postavy nakreslené Weiditzem mají na sobě oděvy připomínající soudobé oblečení italské či francouzské. Pomalou transformaci oděvů ve Španělsku dobře zachycují dobové portréty, na nichž po roce 1550 již nacházíme prvky typické pro španělskou módu. Vrcholnou formu získala španělská móda v 70. a 80. letech 16. století. Po roce 1600 až přibližně do konce 20. let 17. století pak můžeme mluvit o určité pozdní fázi, kdy jsou například stříhové konstrukce ze španělské módy natolik rozšířené a obecné, že se používají při výrobě oděvů napříč celou Evropou. Tehdejší autoři, kteří znali

1 OTAVSKÁ, Vendulka. *Zpráva o průzkumu fragmentů hrobového oděvu Jana Diviše ze Žerotína († 1616)*. Restaurátorská zpráva, 2017. Archiv Muzea v Ivančicích. Je třeba předem upozornit, že některá fakta z restaurátorské zprávy je nutno zopakovat, aby je pak bylo možné dále zhodnotit.

2 WEIDITZ, Christoph. *Trachtenbuch von seinem Reisen nach Spanien. 1529, und der Niederlanden, 1531–2*. Kommentovaný reprint. New York: Dover Publication, 1994.

dobový kontext, rozlišovali samozřejmě mnohem detailněji rozdílů a při popisech soudobých oděvů užívali mnohem více kategorií. Anglický cestovatel Pierre Bergeron si tak v souvislosti s oděvem v Čechách poznamenal během svého pobytu v Praze v roce 1600, že se zdejší obyvatelé oblékají „po italsku“.³ Obdobně citlivější percepci ukazuje také Zdeněk Vojtěch z Lobkovic, který v roce 1624 napsal v dopise manželce Polyxeně, aby dala ušít synovi nové šaty u příležitosti příjezdu kardinála Orsina: „Nechte mu za mě ušít krásný nový oblek podle španělské módy, aby ho měl, až přijede kardinál Orsino.“⁴ Tyto poznámky dokladují, že střihy vzniklé ve španělské módě se staly pro konec 16. a počátek 17. století natolik obecnými, že odlišení, zda je oděv podle španělské, italské či jiné „národní“ módy, bylo ukotveno v jiných znacích než jen čistě ve střihovém řešení.⁵

ŠPANĚLSKÝ ODĚV PRO MUŽE

Pro oděvy podle španělské módy byla typická řada prvků. Pánské kabátce (*wams*, *doublet*) se šily v délce do pasu, kde byly umístěny zkrácené šůsky (*šorce*). Přední díly byly v dolní části prodloužené do špičky a vyklenuté dopředu ve tvaru tzv. husího břichu.⁶ Střih zadního dílu španělského kabátce byl koncipován tak, že boční švy byly z pozice zcela na boku posunuty více dozadu ke střední linii zadního dílu, takže při pohledu zezadu vytvářely písmeno V či hrot zužující se směrem k pasu. Tento efekt opticky zužoval pas a naopak rozšiřoval ramena, která byla dále zvýrazněna použitím nárameníků našíváných přes horní část rukávové hlavice. Další specifický tvar ovlivněný španělskou módou získaly kalhoty, díky tomu označované v češtině jako *poctivice španělské*. Ve srovnání s kalhotami předchozích módních stylů došlo k výraznému zkrácení a jejich objem se zvětšil natolik, že bylo třeba vycpávek, aby se udržel požadovaný kulovitý tvar nohavic. Kalhoty proto byly šity z více vrstev a pod vnější širokou nohavicí byla skryta vycpávka s vnitřní nohavicí běžného objemu. Vzhledem k tomu, že silně tužené a podšívané kabátce a vycpávané kalhoty nevyžadovaly pro chladné počasí z praktického hlediska další vrstvu, stalo se nošení mužského pláště především společenským požadavkem. Pláště byly ve španělské módě krátké, velmi široké, aby volně padaly na rozšířené *poctivice*, a nosily se volně přehozené přes ramena. Krejčí volné pláště vytvářeli kruhovým nebo tříčtvrtkruhovým střihem, který stále připomínal středověké řešení plášťů.

3 Podle FUČÍKOVÁ, Eliška, ed. *Tři francouzští kavalíři v rudolfínské Praze – Pierre Bergeron, Jacques Espirard, François de Bassompierre*. Praha: Panorama, 1989, s. 42.

4 SOA Litoměřice, pobočka Žitnice, Lobkovicové roudničtí Rodinný archiv, Korespondence Polyxeny a Zdenka Vojtěcha z Lobkovic, sign. D/163, fol. 78–79.

5 Problematice vnímání vlastního oděvu se zmiňují též své disertační práci: PILNÁ, Veronika. *Oděv a jeho vývoj v západních Čechách 15.–17. století*. Plzeň, 2016. Disertační práce. Západočeská univerzita v Plzni. Filozofická fakulta.

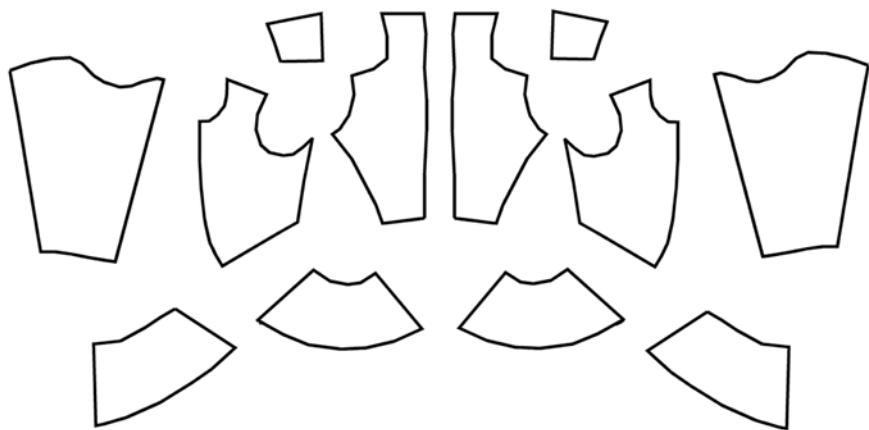
6 BOEHN, Max von. přeprac. Loschek, Ingrid. *Die Mode. Eine Kulturgeschichte vom Mittelalter bis zum Barock*. Mnichov: Bruckmann, 1996.

Pánský oděv podle španělské módy, vitráž s měšťanským párem, 2. pol. 16. století, Moravský Šternberk. (foto: V. Pilná)

Pánský oděv podle španělské módy v černé variantě, vitráž s měšťanským párem, 1573, Moravský Šternberk. (foto: V. Pilná)

Střih pro pánský kabátec wams podle střihové knihy Diega Freyle.
(kresba: V. Pilná, podle D. Freyle, *Geometria y traça para el oficio de los sastres*, 1588)

K zásadním prvkům dále patřily límce tzv. *okruží* a manžety zhotovované našitím skládaných nebo řasených dlouhých pruhů plátna ke košili či límečku na způsob obojku, což byl ostatně jeden z dobových českých názvů pro tento módní doplněk.

JAN DIVIŠ ZE ŽEROTÍNA

Jan Diviš ze Žerotína a na Náměšti se narodil v roce 1575 do rodiny s českobratrským vyznáním. Jeho otcem byl Jan st. ze Žerotína a matkou byla jeho první žena Marta Černožská z Boskovic.⁷ Byl nejmladším ze čtyř dětí po sestrách Bohunce a Libuši a především bratru Karlu st. ze Žerotína, který se stal vůdcem stavovské opozice a v letech 1608 až 1615 moravským zemským hejtmanem. Žerotínové

představovali na Moravě významný mocenský prvek a podporovali české nekatolíky včetně Jana Amose Komenského, kterého s bratrem Karlem financovali na studiích.⁸ Janu Divišovi byl po smrti otce v roce 1580 určen majetek v Lomnici a části Brandýsa, který od něj později bratr Karel odkoupil stejně jako Náměšť, a dále po strýci Fridrichovi v roce 1595 či 1598 zdědil panství Židlochovice a Pouzdřany. Vychovatelem Jana Divíše byl Amand Polanus z Polansdorfu, který později, od roku 1596, působil jako profesor teologie na univerzitě v Basileji.⁹ Další vzdělání získal Žerotín v mladém věku v cizině, kdy za něj jeho statky spravoval bratr Karel.¹⁰ V květnu 1590 byl Jan Diviš téměř dva roky v Heidelbergu a na přání staršího bratra se následně přestěhoval do Basileje.¹¹ V roce 1593 pobýval v Neapoli a jeho návrat byl tehdy plánován okolo Velikonoc 1594.¹² Jan Diviš byl dvakrát ženat, poprvé s Veronikou ze Žerotína a od roku 1611 s Annou ze Žerotína. Janova bohatá panství se stala cílem novokřtěneckého přistěhovalectví a novokřtenci si zde vybudovali osady v Pouzdřanech, Nosislavi, Nikolčicích, Pohořelcích, Přibicích, Ivani, Blučině, Měnině a do roku 1583 i v Židlochovicích.¹³ Záznamy o Janu Divišovi se dochovaly především v pramenech hospodářské povahy, například již A. B. Králem zmíněná půjčka 5000 zl. panu Jiřímu Bruntálskému z Vrbna z dubna roku 1616.¹⁴ Unikátním pramenem k životu Jana Divíše ze Žerotína je tzv. Bludovský kopiář, který obsahuje nejen Janovy rukopisy, ale také rukopisy jeho bratra Karla st. a dále strýce Fridricha ze Žerotína.¹⁵ Bludovský kopiář pokrývá jen velmi malé časové období, od roku 1608 do 1614, a obsahuje především zápisy hospodářské a správní povahy. Jan Diviš byl v kontaktu například s Klausem Braidlem, který zastával pozici staršího novokřtěnců v Nových Mlýnech, pastorem Valentinem Vigeliem z Nosislavi nebo Mertem Gotsmanem, starším novokřtěnců z Přibic. Dalším pramenem jsou pak dopisy adresované Janu Divišovi jeho starším bratrem, které se dochovaly v korespondenci Karla st. ze Žerotína.¹⁶ Jedná se především o praktické rady a instrukce k vedení domu a správě panství. Karel dále Jana Divíše informoval o událostech v rodině, jako byly svatby nebo křty. Někdy Karel posílal po Janu Divišovi dopisy svým přátelům. Bratři si různě pomáhali, například v roce 1614 žádal Karel st., aby paní Madléna Gbelská za něj navrátila Janu Divišovi „*tři tucty*

7 Vycházím z poznámky v korespondenci Karla st. ze Žerotína, který v dopise ze dne 7. května 1590 uvádí, že: „Jan Diviš, můj pokrevní bratr, čtrnáctiletý mládíček (...)“, viz ZE ŽEROTÍNA, Karel. *Z korespondence*. Živá díla minulosti. Praha: Odeon, 1982. s. 49.; GenealogyEuweb však uvádí jako rok narození až rok 1580 a byl by tedy synem Jana st. a jeho druhé ženy Magdaleny Slavatové z Chlumu a Košumberka, on-line: <http://genealogy.euweb.cz/bohemia/zierotin1.html> (přístup 25. 4. 2018), taktéž stejný letopočet uvádí KRÁTKÝ, Antonín Jakub: *Pánové ze Žerotína*. Přerov: vlastním nákladem, 1899. (on-line kopie: books2ebooks.eu, digitalizát: Vědecká knihovna Olomouc, přístup z 15. 4. 2018); Případně lze nalézt odkaz, že Jan Diviš byl o 10 let mladší než jeho bratr Karel st. ze Žerotína, což by odpovídalo roku 1574, kdy se také někdy uvádí letopočet úmrtí Marty Černožské z Boskovic. Srovnej VOMELOVÁ, Alena. *Osobní korespondence a deník Karla staršího ze Žerotína*. Olomouc, 2014. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta.

8 VOMELOVÁ, Alena. *Osobní korespondence a deník Karla staršího ze Žerotína*. Olomouc, 2014. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta, s. 20.

9 Ibid. s. 45.; Dále ZE ŽEROTÍNA, pozn. 7, s. 137.

10 VOMELOVÁ, pozn. 8, s. 56.

11 ZE ŽEROTÍNA, pozn. 7, s. 49.

12 Ibid., s. 72.

13 BŘEZÍKOVÁ, Marta. *Listy Jana Divíše ze Žerotína novokřtěncům*. Brno, 2009. Diplomová práce. Masarykova univerzita Brno. Filozofická fakulta.

14 Půjčka ze dne 24. 4. 1616 (SOA v Brně, fond G78, karton 24, sig. 5886) viz KRÁL, Adolf Bunty. *Kapitoly nejen o umění*. Tišnov: Sursum, 2003. s. 267.; Další prameny – MZA, Příznávací berní list Jana Divíše ze Žerotína. A 7, k. 32, č. 35.

15 ZA v Opavě, pobočka Olomouc, Rodinný archiv Žerotínů – Bludov, Kopiář českých listů Jana Divíše ze Žerotína, sig. VI-3868, knihy 18 a 19. Edici zpracovala Marta Březíková, viz pozn. 13.

16 VOMELOVÁ, pozn. 8, s. 35, 38.; ZE ŽEROTÍNA, pozn. 7, s. 225.

stříbrných mis“.¹⁷ Starší bratr Karel byl také dědicem Janových statků po jeho smrti v roce 1616, Jan Diviš zemřel bezdětný a zanechal po sobě jen vdovu Annu.¹⁸

Z pohledu studia historického oděvu a módy je zajímavostí uchovanou v Bludovském kopiáři poznámka, že Jan Diviš uzavřel s novokřtenci kolem roku 1612 pětiletou smlouvu na dodávku vlny do Náměšti a Židlochovic a také od nich pravidelně objednával obuv.¹⁹ V listopadu roku 1612 si dále přál mezi novokřtenci v Nových Mlýnech vyhledat svého bývalého lazebníka Wolfa, aby jej doprovodil při plánované cestě do Čech, protože jeho současný lazebník byl nemocen.²⁰ Najít lazebníka Wolfa se zřejmě nepodařilo, protože na konci prosince hledal Jan Diviš prostřednictvím korespondence se Sebastianem Ditrichem jakéhokoli zkušeného lazebníka znovu. Z korespondence Janova staršího bratra je pak možné nahlédnout do zvyklostí spojených s pořízením nových oděvů v žerotínské rodině. Karel st. se vyjadřuje k zaopatření svého synovce, mladého Karla ze Žerotína: „*Pořizovat chlapci troje šaty za rok může se zdát přehnané, ale když to Ropal pokládal za nutné, nejsem proti.*“²¹

NÁHROBEK JANA DIVIŠE A NALEZENÍ OSTATKŮ

Jan Diviš ze Žerotína se zřejmě především kvůli svému figurálnímu náhrobníku dostal do pozornosti historika umění Adolfa Bunnyho Krále.²² Král během průzkumů náhrobních kamenů v Židlochovicích popsal náhrobek příslušníka rodiny Žerotínů, který podle rozboru erbu mohl patřit buď Fridrichu st. ze Žerotína († 1598) nebo Janu Divišovi. Náhrobníky byly původně umístěny v areálu gotického kostela v Židlochovicích, který byl v 19. století zrušen a byla z něj ponechána jen věž jako zvonice. V letech 1946 až 1948 byl žerotínský náhrobník zazděn do průjezdu budovy židlochovického základní umělecké školy a po jejím zrušení umístěn do prostor židlochovického hřbitova, kde byl zasazen do niky ve hřbitovní zdi.²³ Král podrobně provedl rozbor náhrobku a přisoudil jej právě Janu Diviši ze Žerotína, ač v hrobce „*sklípku*“ pod židlochovickým bratrským sborem byl pochován jak Jan, tak jeho strýc Fridrich. Kromě v té době unikátního oděvního rozboru posloužila ke zpřesnění datace náhrobníku znaková kartuš rolwerkem a její stylizace, která dílo datovala do počátku 17. století.

Na náhrobníku je zachycena postava muže v oděvu podle španělské módy z počátku 17. století. Přes ramena má přehozen tři čtvrtě kolový plášť typu *boemo*.

Pod pláštěm je patrný *wams* a *benátské kalhoty*, které byly velmi bohatě nabírané v pase a typicky zúžené u kolen. U krku je naznačeno okruží. Tvář rámuje snad plnovous a rovně střižený účes typu *kolbe*. Bohužel tyto části jsou dnes již velmi špatně zachovalé. V pravé dolní části náhrobníku je zpodobněna postava klečící ženy v dlouhých plášťových šatech zvaných *hazuka* či ve španělštině *ropa*. U krku má žena rovněž naznačeno okruží a na hlavě prvek, který Král popsal jako sítku či čepec.

Mumifikované ostatky Jana Diviše byly nalezeny 19. října 1956 společně s hrobkou Žerotínů pod zničeným českobratrským sborem.²⁴ Rakev Jana Diviše byla tehdy otevřena jako jediná a část textilií a dalších předmětů z ní byla vyjmuta. Celý proces zaznamenal František Horák, objevitel hrobky. Král však zmiňuje, že to nebylo poprvé od doby uzavření pohřebního prostoru, kdy do něj někdo vniknul. První narušení klimatu proběhlo během roku 1720 a narušitel zanechal na stěně hrobky letopočet a svůj monogram. V hrobce bylo šest cínových rakví, z toho jedna byla násilím otevřena zřejmě ve zmíněném roce 1720. Uvnitř se nacházela vložená dřevěná rakev s mumifikovanými ostatky Jana Diviše. Podle antropologického průzkumu z roku 1956 se jednalo o 162 cm vysokého muže. František Horák si k jeho tělesné konstituci zapsal, že mumifikované tělo patřilo mladšímu, statnému vousatému muži.²⁵ Mimo pohřební oděv měl na sobě pletené hedvábné punčochy, které podle Horáka zhotovil nejpravděpodobněji židlochovický punčochar Girk, doložený v Židlochovicích právě v tomto období. Jan Diviš měl dále oblečený nízké sametové přezůvky s koženou podešví na způsob tzv. *španělek*, pro které bylo typické zapínání pomocí dvou pásků nad jazýčkem vybíhajícím z nártového dílce. Podešve Janovy obuvi byly tvarovány na způsob klíčové dírky s úzkou klenkovou částí ve tvaru typickém pro období mezi lety 1600 až 1620. I na staré fotodokumentaci je navíc patrný na spodní straně podešve zářez v tloušťce materiálu pro rámové šití obuvi. Střevíce byly zcela nepoužité. Na hrudi měl Jan Diviš zavěšený malý váček ze srncí kůže se dvěma zlatými a jedním stříbrným prstenem. Textilie byly popsány jako silně rozpadlé. U barevnosti textilních fragmentů pláště se informace od Františka Horáka a A. B. Krále rozcházejí, neboť Horák je popsal jako tmavohnědé a Král jako tmavočervené.²⁶

Předměty vyjmuté z žerotínské hrobky byly nejdříve předány do židlochovického muzea, po jeho zrušení do Okresního muzea v Ivančicích. Některé z dochovaných předmětů byly krátce vystaveny v Židlochovicích v roce 1966. V roce 2010 byl proveden průzkum a úprava pro vystavení pletené punčochy přední českou restaurátorkou textilu Vendulkou Otavskou a následně v letech 2012 až 2016 probíhal průzkum všech ostatních textilních fragmentů, během kterého se podařilo zrekonstruovat vzhled a přibližný střih Janova oděvu.²⁷

17 ZE ŽEROTÍNA, pozn. 7, s. 301.

18 Anna ze Žerotína zemřela nedlouho po Janu Divišovi a to 27. září 1616. Více: KRÁL, pozn. 14, s. 266.

19 Kopíř českých listů Jana Diviše z Žerotína, pozn. 15, sig. VI-3868, k. 18, fol. 150v–154v.

20 Ibid., fol. 185v–186r.

21 ZE ŽEROTÍNA, pozn. 7, s. 111.

22 KRÁL, pozn. 14, s. 261–269.

23 Za upřesnění lokality náhrobníku děkuji židlochovickému historikovi Mgr. Karlu Vavříkovi.

24 KRÁL, pozn. 14, s. 254–260.

25 Ibid., s. 266.

26 Ibid., s. 256.

27 Podrobně se rekonstrukci věnuje příspěvek ak. mal. Vendulky Otavské v tomto sborníku *Funerální oděv Jana Diviše ze Žerotína († 1616) – pokus o rekonstrukci původního vzhledu*.

TEXTILIE

Jan Diviš byl na svou poslední cestu oblečen do oděvu skládajícího se z kabátce *wamsu*, krátkých nabíraných kalhot *pocivic* a svrchního pláště s rukávy. Oděv byl zhotoven ze dvou typů hedvábných látek – damašku a sametu. Hedvábí platilo za nejluxusnější textilní materiál dovážený do Čech především v podobě již vyrobených látek, bort, stuh a dalšího zboží. O dovozu hedvábí si již zmíněný anglický cestovatel Fynes Moryson poznamenal, že Němci „z Itálie dostávají všechny druhy hedvábí (...)“,²⁸ se kterými pak dále obchodují. V Čechách s ním dále obchodovali specializovaní obchodníci a kramáři, kteří jej dodávali koncovým zákazníkům.²⁹ Šlechta si však také luxusní textilie a oděvní doplňky přivážela sama ze svých pobytů z ciziny, případně měla vlastní nákupčí ve velkých obchodních centrech.³⁰

V sortimentu hedvábných látek na přelomu 16. a 17. století byly oba materiály z Janova oděvu velmi oblíbené. Hedvábný samet se vyskytoval jak ve variantě s jedním typem nízkého vlasu v celé ploše, stejně jako byla utkána textilie z Janova pláště, tak ve vzorované verzi, kde se ve vazbě kombinovaly různé typy vlasu. Samet použitý na Janův plášť měl základ vazby v lomeném čtyřvazném osnovním kepru.³¹ V hlavní osnově byly vázány střídavě jeden a dva základní útky. V celé ploše sametu se uplatňoval efekt vlasové osnovy, pozůstávající z rozříznutých smyček stejné výše. Celková šíře tkaniny byla pravděpodobně včetně pevných krajů asi 50 cm a sametová plocha bez pevných krajů pokrývala přibližně 46,5 cm.³²

Je zajímavé, že tento typ jednovlasého sametu je mezi dochovanými oděvy z počátku 17. století zastoupen o něco méně než nákladná varianta se vzory. Na dochovaných oděvech, které je možné přesně datovat do první třetiny 17. století se častěji vyskytuje nákladnější vzorovaný samet. Například v souboru pohřebního oděvu Václava Viléma z Lobkovic z roku 1626 byla zhotovena z nevzorovaného sametu jen čepička.³³ V případě rozsáhlého souboru pohřebních oděvů západočeského šlechtického rodu Grypspeků z Griesbachu byl v osmi původních pohřebních souborech použit jednovlasý samet jen pro jedinou oděvní součástku – sameťovou čepičku.³⁴ U pohřebních oděvů aristokrátů pak nacházíme opět vzorované

samety. Pohřební plášť z pohřbu Bohunky ze Šternberka (†1604) byl zhotoven ze vzorovaného smyčkového sametu. V případě Markéty Františky z Ditrichštejna (†1616) byl její plášť zhotoven z původně nevzorovaného sametu, který byl následně dekorován stříhanými květinovými motivy.³⁵

Druhým použitým textilním materiálem byl hedvábný damašek s drobným vzorem srdcí a rostlinných úponků. Damašek byl vzorovaný kombinací pětivazného osnovního atlasu a pětivazného útkového atlasu. Velikost asymetrického raportu byla 13 na 8 cm. Vzor na látce byl kombinací tehdy velmi oblíbeného rostlinného dekoru, stylizované větévky s listy a plody, a již méně často se vyskytujícího motivu srdce, který mohl v kontextu dobové kultury symbolizovat velkou paletu významů od romantické lásky po lásku k Bohu. Zde by se mohlo jednat spíše o náboženský význam, čemuž napovídá skutečnost, že jedna z použitých verzí srdcového motivu je umístěna uvnitř dalšího. Zobrazení srdce v srdci tak lze chápat jako převedení lásky, víry, případně naděje do grafické podoby.

Podobně damašky a další typy vzorovaných textilií se vyskytly použité i na oděvech již zmíněných pohřebních výbav. Velmi krásným příkladem byl živůtek Markéty Františky z Ditrichštejna (†1616), který byl zhotovený ze vzorované textilie. Ač se tedy nejednalo technologicky o damašek, byla textilie pokryta drobným, geometricky řešeným routovým vzorem na taftu. V kolekci Grypspekovských oděvů se objevil damašek v případě svrchní látky pláště jednoho ze starších mužů a také ve verzi s geometrickým vzorem jako částečné podšíť *uherského pláště*, který měl oblečen další z mužů.

KABÁTEC

Na trupu měl Jan Diviš oblečen krátký vypasovaný kabátec *wams* ušitý z hedvábného damašku a podšívaný nevzorovaným hedvábným plátnem. Na rubu damašku se místy zachovaly nepatrné tmavé zbytky výztuhy z plátna z rostlinných vláken. Výztuha zpevňovala a zateplovala *wams* a držela kabátci požadovaný tvar. Kabátec se zapínal vepředu na kovová spínadla v podobě háčků a oček. Jak udává restaurátorská zpráva, oděv byl sešitý hedvábnou nití a při stříhání dílů byla pečlivě zohledňována orientace vzoru, tedy zda špičky srdíček směřují nahoru nebo dolů. V porovnání s dalšími dochovanými oděvy ze stejného období se však nezachovaly žádné zbytky borty, kterou mohl být tento *wams* eventuálně zdoben a ani stopy po jejím našití.

28 BEJBLÍK, Alois, ed. *Fynes Moryson, John Taylor – Cesta do Čech*. Praha: Mladá fronta, 1977. s. 51.

29 Nařízení Rudolfa II. z roku 1577 je charakterizovalo následovně: „*koření, cukry, hedvábné i jiné věci, též i sukna, což z jiných zemí i z Čech přivozují*“, více: *České sněmy*. [online] díl V., 1577–1580. zápis 154. [cit. 13. 8. 2015]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/snemy/v050/index03.htm>>.

30 Např. Humprecht Černín z Chudenic psal matce během svého pobytu v Itálii o svém úmyslu zajet do oblastí, kde se dá výhodně nakoupit: „*do Kalábie, do Napolí a v tej zemi jinších měst. Tam všichni kavalirové něco o hedvábných věcí kupují, neb mívají než za polovici peněz tam se to dostane*.“ Podle KALISTA, Zdeněk, ed. *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*. Praha: Melantrich, 1941. s. 89.

31 Podrobněji OTAVSKÁ, pozn. 1.

32 Ibid., s. 3.

33 PIETSCH, Johannes. The Burial Garments of Baron Wenzel Wilhelm Popel de Lobkowitz (1592–1626). In: *Cahiers Bruxellois* 44, 2012. s. 153–166.

34 PILNÁ, Veronika. Pohřební výbavy příslušníků šlechtického rodu Grypspeků z Griesbachu. Příspěvek

k poznání odívání elit přelomu 16. a 17. století v západních Čechách. *Zprávy památkové péče*. Praha: Národní památkový ústav, 2015, 75 (2), s. 157–167.

35 OTAVSKÁ, Vendulka. Ke konzervování pohřebního roucha Markéty Františky Lobkowiczové. In: *RegioM*. Sborník Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov 2006. s. 114–120.; PIETSCH, Johannes. Význam pohřebního oděvu Markéty Františky Lobkowiczové pro výzkum památek oděvního umění. In: *RegioM*. Sborník Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov 2006. s. 105–113.; PIETSCH, pozn. 33, s. 30–49.

Během procesu restaurování se podle dochovaných fragmentů oděvu Jana Diviše podařilo určit stříhová řešení, která byla při výrobě oděvu použita. Kabátec *wams* byl řešen způsobem typickým pro španělskou módu po roce 1600. Přední díly byly střiženy s rovným zapínáním a v pasové linii vybíhají lehce do špičky. V pase byly na kabátec přišity drobné šůsky. Jednalo se celkem o třináct lichoběžníkových dílů našitých kratší stranou ke kabátci, z nichž se však dochovalo jen jedenáct. Každý ze šůsek byl samostatně podšit a dva na každé straně měly u svého horního okraje dvě obšívané dírky, ve kterých se zachovaly provlečené hedvábné stužky s jednoduchými kovovými nákončími ze srolovaného plechu. Takové stužky běžně sloužily částečně jako dekorace, ale především se jich používalo k navázání kalhot, které by mohly během nošení klouzat dolů. Boční švy předních dílů nejsou situované zcela na bok pod průramek, ale v souladu s tehdy rozšířenými stříhy španělské módy jsou posunuty do oblasti zad, kde byly spojeny se dvěma zadními díly. Zadní díly spojené středovým švem se jen lehce zužují směrem do pasu. I na konstrukci zadních dílů jsou patrné způsoby řešení používané po roce 1600. Zadní díly nebyly v oblasti průkrčníku střiženy se zadním dílem límce v jednom kuse, ale naopak jsou zde zakončeny zaoblenou částí pro průkrčník, kde je napojený nízký stojací límec. Střih kabátce však stále ještě ve své podstatě odráží stříhové konstrukce publikované španělskými krejčovskými mistry Juanem de Alcega a Diegem Freylem.³⁶ Dobře je to patrné na úzkých, dvoudílných rukávech tvarovaných do přirozeného prohnutí ve směru pohybu rukou. Posledními stříhovými díly *wamsu* je dvojice podlouhlých, srpkovitě prohnutých nárameníků.

KALHOTY

Další částí souboru byly rozměrné kalhoty *pocitive* s širokými nohavicemi ušité ze stejného hedvábného damašku jako *wams*. Byly střiženy tak, že osnova běžela svisle, po délce kalhot. V pase se stahovaly na stužku protaženou dutinkou v pásku, který byl široký 1,5 cm. Obdobně byly staženy konce nohavic do pásek šířky kolem 1,1 cm. Široké nohavice byly s největší pravděpodobností podloženy výztuhou z rostlinných vláken a snad i vycpávkami obdobně jako u kalhot z Museo Parmigianino.³⁷ Vpředu byl na kalhotách umístěn rozparek zakrytý poklopem, který se rovněž dochoval. Poklopce má tvar úzkého proužku či klínku rozšiřujícího se směrem k pasu. Kalhoty *pocitive* s širokými nohavicemi bývaly vybaveny bočními

kapsami umístěvanými do bočních švů. Z těchto kapes se dochovaly okraje kapes, které byly opatřeny lemem širokým 8 mm ze stejného damašku jako kalhoty. Obtížně určitelná byla délka kalhot, kterou paní restaurátorka odhadovala především podle průzkumu punčochy Jana Diviše ze Žerotína provedeného v roce 2010.³⁸ Punčocha dlouhá od paty 62 cm sahala velmi vysoko nad koleno. V oblasti na stehně mezi kolenem a dolním okrajem kalhot bylo ještě místo na funkční nebo ozdobný podvazek, který zanechal stopy po stažení na punčoše. Kalhoty byly poměrně krátké a měřily přibližně 40 cm od pasu k dolnímu kraji nohavice. Na horním okraji pletené punčochy se navíc dochovaly našité zbytky hedvábného damašku a zřejmě se jednalo o stejný damašek použitý na *wams* i kalhoty.

V kontextu českých zemí by se jednalo o unikátní kus mezi dochovanými kalhotami z počátku 17. století. V dosud známých souborech pohřebních oděvů se vyskytují totiž odlišné typy. Jedná se především o kalhoty označované jako *plundry*, které byly výrazně delší a jejich široké nohavice nedosahovaly takových objemů jako u *pocitive*. Jediným známým exemplářem *pocitive* pocházejícím z českého území jsou *pocitive* Přemka ze Žerotína (1590–1652), které nově identifikovala ve sbírkách Metropolitního muzea v New Yorku kunsthistorička Lenka Vaňková.³⁹

PLÁŠŤ

Střih Janova pláště je velice zajímavý. Plášť byl koncipován do jednoduchého kuželovitého tvaru a krátkými rukávy, které však pro svoji velikost nemohly být funkční. Zapínal se pod krkem na kovové spínadlo a byl ušitý ze svrchního hedvábného sametu a hedvábné podšívky. Technologicky se blíží mužským pláštům zaznamenaným v Alcegově stříhové knize jako *ropa* či případně *marlota*.⁴⁰ Alcega podobnou stříhovou konstrukci zachytil hned několikrát – jako střih č. 51 pod názvem *marlota*, dále střihy č. 45 až 47 jako *ropa* a v případě střihu č. 47a přímo jako *ropa španělská*. Obdobně také u Freyleho se v podobném tvaru nacházejí střihy na pláště označené jako *ropa*.⁴¹ Odlišně jsou však ve všech případech modelovány střihy rukávů. Rukávy tvarované způsobem, jaký byl analyzován v případě Jana Diviše, jsou v Alcegově zakresleny jen v případě pláště určených duchovním osobám. Z tohoto detailu však nelze vyvozovat, že by takto stříhané rukávy byly vyhrazeny jen na oděvy duchovních. Například ve Weigelově *Trachtenbücher*, tedy tištěném albu s ilustracemi figur různých sociálních vrstev z celé Evropy, z roku 1577, je německý šlechtic zachycen v plášti s velmi podobným typem rukávů.⁴² Neobvyklé

36 DE ALCEGA, Juan. *Libro de Geometrica, Practica y Traca*. 1589. reprint Taylor's patternbook 1589, Hollywood: Costume & Fashion Press, 1999.; FREYLE, Diego. *Geometria y traca para el oficio de los sastres: para que sepan como an de cortar qualesquier generos de ropas, assi de seda, como de paño, tela de oro y de plata, lanilla, y rajeta batanada, y de otra qualquier tela, assi para hombres, como para mugeres, clerigos y frayles*. Sevilla: Fernando Diaz, 1588.

37 ARNOLD, Janet. *Patterns of Fashion 3 – The cut and construction of clothes for men and women c. 1560–1620*. Londýn: Macmillan Publishers, 1985, s. 90–91.

38 Viz pozn. 27.

39 LUKÁŠOVÁ, Eva, HYŤHA, Lukáš a KLAPETKOVÁ, Olga, eds. *Podoby a příběhy. Portréty renesanční šlechty*. Kroměříž: Národní památkový ústav, 2017, s. 144.

40 DE ALCEGA, pozn. 36.

41 FREYLE, pozn. 36.

42 *Trachtenbücher* byly v 16. a na počátku 17. století velice oblíbené typy publikací. Vznikaly buď

je, že rukávy na pohřebním plášti Jana Diviše byly střiženy mnohem kratší, než by požadovala biologická délka paží. Jak již bylo zmíněno, hedvábné textilie byly do Čech dováženy a vždy tedy nemusely být dostupné v dostatečném množství. Zmenšení stříhu dekorativních rukávů, které plnily jen estetickou funkci, by se pak zdálo logickým krokem v okamžiku, kdy krejčí řešil polohový plán stříhu celého pláště na omezeném množství látky. Plášť v tomto případě plnil především roli společenskou, jak ozřejmila v tomto směru historička Milena Hajná, pro některé společenské události byl předepsán.⁴³

ANALOGIE

Komplety pánského oblečení, které lze zařadit ke španělskému oděvnímu stylu, se dochovaly napříč Evropou jak po roce 1600 tak i před ním.⁴⁴ Komplet skládající se z *wamsu*, *pocivice* a pláště byl vyjmut z hrobu dona Garzia de Medici, který zemřel již v roce 1562.⁴⁵ Ač se jednalo o komplet, který se v některých detailech lišil od oděvu Jana Diviše, můžeme si jejich srovnáním udělat velmi názorně přehled o proměně španělské módy od 60. let 16. století do počátku 17. století. Don Garzia měl na svém *wamsu* stříhaném do lehce vystupujícího tzv. husího břicha také pasovou linii tvarovanou do vpředu vybíhající špičky.⁴⁶ Husí břicho bylo však v době Jana Diviše již vyšlé z módy stejně jako šusek z jednoho či dvou dílů, proto na Žerotínově oděvu bylo v pase našito 13 drobných šůsků. Odlišný byl také přístup ke stříhání rukávů. Na italském *wamsu* jsou rukávy provedeny jen jako jednoduché. Na *pocivících* dona Garzii byl dále vytvořený rozměrný poklopec s vycpáváním, které výrazně vystupoval vpřed. I takové řešení nahradila po roce 1600 umírněnější verze, jakou najdeme na Janových *pocivících*. A poslední podobnost s pláštěm Dona Garzii jsou rukávy, neboť jeho plášť byl také opatřen rukávy, avšak ve správné délce.

Z období mezi lety 1600 až 1605 se ve sbírkách Victoria and Albert Museum dochoval mimořádně zachovalý komplet *wamsu* a *pocivice*, který se tradičně

v tištěné podobě anebo měly podobu kreslených památníků. V některých případech byly obrázky doplněny několika verši uvádějící další krajové souvislosti.; vyobrazení „*Habitus Principis Germanici*, č. V.“ – WEIGEL, Hans. *Trachtenbuch*. Nürnberg, 1577.

43 HAJNÁ, Milena. *Šaty chodící. Každodennost a symbolika ve šlechtickém šatníku raného novověku*. České Budějovice: Národní památkový ústav, 2016.

44 V následující pasáži budou zohledňovány především komplety kabátců a kalhot, ač jsou samozřejmě zachované i solitérní kusy kabátců z tohoto období.

45 ARNOLD, pozn. 37, s. 53–55.

46 Tzv. *husí břicho* (ang. *peascod belly*, něm. *Gänsenbauch*) byl prvek vyskytující se na pánských kabátcích, který z profilu vybíhal vpřed od těla a byl zaoblen specifickým způsobem, který právě připomínal hrud' husy či tvar hrachového lusku. Historička Alena Nachtmannová upozornila na spojitost mezi tímto prvkem a tvarem soudobých zbrojí, kyrysů. Více: NACHTMANNOVÁ, Alena. *Mezi tradicí a módou: odívání v Čechách od renesance k baroku*. Praha: Národní památkový ústav, 2012.

považoval za oděv krále Jakuba I., díky čemuž byl uschován jako památka.⁴⁷ Kabátec měl přední díly lehce vyklenuté na způsob husího břicha a v pase našitých osm šůsků. *Pocivice* byly obdobně rozměrné jako v případě Jana Diviše. Na dolních krajích měly našité ještě krátké úzké nohavičky nazývané *kanony*, které byly velmi typické pro anglické prostředí. Poklopec se v případě pánského oděvu z let 1600 až 1605 nedochoval. K tomuto anglickému kompletu je velmi podobný i druhý soubor pánského oděvu rovněž ve sbírkách Victoria and Albert Museum datovaný do roku 1618.⁴⁸ Oděv, který je datovaný dva roky po smrti Jana Diviše, má shodně řešené přední díly kabátce. Zapínání je rovné a pasová linie vybíhá vpředu do špičky. Také šůsky jsou zhotoveny celkem v 10 kusech.

Časově i typově lze označit jako stříhově nejpodobnější komplet ze sbírek Museo Parmigianino.⁴⁹ Soubor kabátce a *pocivice* byl datován do období 1615 až 1620. Kabátec má řešené přední díly shodně jako kabátec Jana Diviše. Rukávy jsou dvoudílné. V pase je našito celkem 16 drobných šůsků s otvory pro navazání nohavic. *Pocivice* byly rozměrné, nohavice byly skládané napevno do šitých skladů přichycených do pevného pásu. Zde se zjevně projevil odlišný přístup ke krejčovskému zpracování. Oděv mohl například vzniknout v lokální krejčovské dílně se zažitými odlišnými krejčovskými postupy.

Z českého prostředí se časově blíží oděvu Jana Diviše dvě z pohřebních výbav šlechtického rodu Grypsků z Griesbachu, a to především Karla a Blažeje.⁵⁰ Komplet oděvu připisovaný Karlu Grypskovi (†1610) se skládá z červeného hedvábného *wamsu* a černých volných kalhot tzv. *plunder* ze vzorovaného smyčkového sametu. Vše bylo zdobeno našitím tkaných a pletených bort ze zlatých nití. Pohřební výbava Blažeje Gryspeka (†1618) se skládá z *plunder*, *wamsu* a vesty z luxusních hedvábných látek v jasných barvách. Na kalhoty a vestu byl použitý jasně žlutý smyčkový samet s florálním vzorem a na *wams* bílá vzorovaná tkanina pokrytá červenozeleným květinovým motivem. Blažejův oděv je navíc lemován tkanými bortami ze zlatých nití. V porovnání s pohřebními výbavami Grypsků se v případě Jana Diviše ze Žerotína jednalo o velmi jednoduchý, do určité míry neokázalý, avšak přiměřený oděv z látek odpovídajících šlechtickému stavu.

Ve výčtu dochovaných kompletů nutno ještě zmínit pohřební oděv Rudolfa II. (†1612) složený ze stříhově podobného *wamsu*, odlišně stříhově řešených tzv. benátských kalhot a dlouhého uherského pláště tzv. *dolomanu*.⁵¹ Je však jasné, že pohřební oděv panovníka byl ve zcela jiné kvalitě než oděv zámožného šlechtice, který nezastával významné zemské funkce. Rudolfův oděv byl zhotoven z hedvábných

47 ARNOLD, pozn. 37, s. 74–77.

48 Ibid., s. 88–89.

49 Ibid., s. 90–91.

50 PILNÁ, pozn. 34, s. 157–167.

51 BRAVERMANOVÁ, Milena a ČIERNA, Andrea. Pohřební textilie z hrobu Rudolfa II. v královské hrobce v katedrále sv. Víta na Pražském hradě: Leichentextilien aus dem Grab des Rudolf II. aus der Königsgruft im St. Veitsdom in der Prager Burg. *Archaeologia historica*. 1997, s. 363–385.

látek a nákladných hedvábných tkaných bort a rovněž víme, že byl zhotoven za účelem pohřbu.

ZÁVĚR

Ač se na první pohled může jevit torzálně dochovaný komplet pohřebního oděvu Jana Diviše ze Žerotína kvůli svému špatnému stavu jako méně významný, je takové uvažování chybné. Díky přesnému určení jeho nositele nabízí srovnání mezi oděvy jednotlivých vrstev, které byly definovány i uvnitř šlechtické společnosti. Přední místo náleželo vždy panovníkovi a jeho rodině, dále předním příslušníkům panských rodů s významnými dvorskými úřady, členům jejich rodin a tak dále. V prostředí menších měst a lokálních šlechtických sídel jistě nebylo nutné pohlížet na množství šatstva a jejich konkrétní formu zpracování stejně jako v případě Prahy nebo Vídně. Přesto byl Janův oděv ušit ze stavovsky odpovídajících luxusních materiálů zhotovených z hedvábí. Jak během průzkumu zjistila Vendulka Otavská, nejednalo se o oděv určený pouze k pohřbu, ale o oděv, který Jan Diviš často nosil. Absence bort a prýmků na oděvu, které se v době jeho smrti používaly zcela běžně, v tomto případě odkazuje na náboženské přesvědčení Jana Diviše ze Žerotína. Díky použitým materiálům jde o oděv velice drahý, avšak záměrně „čistý“, bez zbytečných dekorativních prvků. V tomto pohledu se tak jedná o jedinečný důkaz tvrzení uváděných v literatuře dějin odívání, že náboženské smýšlení ovlivňovalo nošený oděv, jak zmiňovala například Ludmila Kybalová-Hartmannová.⁵² I drobný motiv „lásky v srdci“ či přeneseně „víry“ na hedvábném damašku tak mohl být zvolen zcela záměrně. Je pravděpodobné, že motivy na vzorovaných látkách nebývají povětšinou voleny nositelem na základě nějakých svých vnitřních významů, ale také čistě z estetického hlediska. Umělci, kteří navrhovali předlohy pro vzorované látky, však takovou symboliku znali a užívali. Pokud Jan Diviš rád hledal symbolické významy obdobně jako jiní šlechtici v jeho době, je možné, že si tento materiál pro oděv vybral zcela záměrně.

52 Ludmila Kybalová-Hartmannová tuto skutečnost zmínila konkrétně k významu oděvu na počátku 16. století.; KYBALOVÁ, Ludmila. *Dějiny odívání – Renesance*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996, s. 174.

PRAMENY A LITERATURA

Státní oblastní archiv Litoměřice (SOA Litoměřice), pobočka Žitnice:
Lobkovicové roudničtí Rodinný archiv, Korespondence Polyxeny a Zdeňka Vojtěcha z Lobkovic, sign. D/163, fol. 78–79.

Zemský archiv v Opavě (ZA v Opavě), pobočka Olomouc:
Rodinný archiv Žerotínů – Bludov, Kopiář českých listů Jana Diviše ze Žerotína, inv. č. 391, sig. VI-3868, k. 18; inv. č. 392, sig. VI-3868, k. 19.

ANDERSON-BLACK, J. a GARLAND Madge. *A history of Fashion*. Londýn, Macdonald and co., 1990. ISBN 0-7481-0241-8.

ARNOLD, Janet. *Patterns of Fashion 3 – The cut and construction of clothes for men and women c. 1560–1620*. Londýn: Macmillan Publishers, 1985. ISBN 0-89676-083-9.

BEJBLÍK, Alois, ed. *Fynes Moryson, John Taylor – Cesta do Čech*. Praha: Mladá fronta, 1977. ISBN 23-078-77.

BRAVERMANOVÁ, Milena a ČIERNÁ, Andrea. Pohřební textilie z hrobu Rudolfa II. v královské hrobce v katedrále sv. Víta na Pražském hradě: Leichentextilien aus dem Grab des Rudolf II. aus der Königsgruft im St. Veitsdom in der Prager Burg. *Archaeologia historica*. 1997, s. 363–385.

BŘEZÍKOVÁ, Marta. *Listy Jana Diviše ze Žerotína novokřtěncům*. Brno, 2009. Diplomová práce. Masarykova univerzita Brno. Filozofická fakulta.

BOEHN, Max von. přeprac. Loschek, Ingrid. *Die Mode. Eine Kulturgeschichte vom Mittelalter bis zum Barock*. Mnichov: Bruckmann, 1996. ISBN 3-7654-2856-6.

DE ALCEGA, Juan. *Libro de Geometrica, Practica y Traca*. 1589. reprint Taylor's patternbook 1589, Hollywood: Costume & Fashion Press, 1999. ISBN 0-89676-234-3.

FREYLE, Diego. *Geometria y traça para el oficio de los sastres : para que sepan como an de cortar qualesquier generos de ropas, assi de seda, como de paño, tela de oro y de plata, lanilla, y rajeta batanada, y de otra qualquier tela, assi para hombres, como para mugeres, clerigos y frayles*. Sevilla: Fernando Diaz, 1588.

FUČÍKOVÁ, Eliška, ed. *Tři francouzští kavalíři v rudolfinské Praze – Pierre Bergeron, Jacques Esprichard, François de Bassompierre*. Praha: Panorama 1989, ISBN 80-7038-043-8.

HAJNÁ, Milena. *Šaty chodící. Každodennost a symbolika ve šlechtickém šatníku raného novověku*. České Budějovice: Národní památkový ústav, 2016. ISBN 978-80-87890-17-2.

KALISTA, Zdeněk, ed. *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*. Praha: Melantrich, 1941.

KRÁL, Adolf Bunny. *Kapitoly nejen o umění*. Tišnov: SURSUM, 2003. ISBN 80-7323-013-5.

KRÁTKÝ, Antonín Jakub. *Pánové ze Žerotína*. Přerov: vlastním nákladem, 1899.

KYBALOVÁ, Ludmila. *Dějiny odívání – Renesance*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996. ISBN 80-7106-143-3.

LUKÁŠOVÁ, Eva, HYŤHA, Lukáš a Klapetková, Olga, eds. *Podoby a příběhy. Portréty renesanční šlechty*. Kroměříž: Národní památkový ústav, 2017. ISBN 978-80-7480-081-8.

NACHTMANNOVÁ, Alena. *Mezi tradicí a módou: odívání v Čechách od renesance k baroku*. Praha: Národní památkový ústav, 2012. ISBN 978-80-86516-51-6.

OTAVSKÁ, Vendulka. *Zpráva o průzkumu fragmentů hrobového oděvu Jana Diviše ze Žerotína. († 1616)*. Restaurátorská zpráva, 2017. Archiv Muzea v Ivančicích.

OTAVSKÁ, Vendulka. Ke konzervování pohřebního roucha Markéty Františky Lobkowiczové. In: *RegioM. Sborník Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov 2006*. s. 114–120. ISBN 80-85088-22-3.

PETRÁŇ, Josef a kol. *Dějiny hmotné kultury. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. díl. 2, sv. 2. Praha: Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-086-6.

PIETSCH, Johannes. The Burial Clothes of Margaretha Franziska de Lobkowitz, 1617. In: *Costume* vol. 42, 2008. s. 30–49.

PIETSCH, Johannes. The Burial Garments of Baron Wenzel Wilhelm Popel de Lobkowitz (1592–1626). In: *Cahiers Bruxellois* 44, 2012. s. 153–166.

PIETSCH, Johannes. Význam pohřebního oděvu Markéty Františky Lobkovicové pro výzkum památek oděvního umění. In: *RegioM*. Sborník Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov 2006. s. 105–113. ISBN 80-85088-22-3.

PILNÁ, Veronika a SCHMOLLOVÁ, Jana. Pohřební výbava Bohunky Lobkovicové ze Šternberka ve sbírkách Západočeského muzea v Plzni. In: *Archeologie západních Čech*. Plzeň: Západočeské muzeum v Plzni, 2014, roč. 8, č. 1, s. 155–169. ISSN 1804-2953.

PILNÁ, Veronika. Pohřební výbavy příslušníků šlechtického rodu Grypsků z Griesbachu. Příspěvek k poznání odívání elit přelomu 16. a 17. století v západních Čechách. *Zprávy památkové péče*. Praha: Národní památkový ústav, 2015, roč. 75, č. 2, s. 156–157. ISSN 1210-5538.

ŠIMŠA, Martin. *Knihy krejčovských střihů v českých zemích v 16. až 18. století: Tailor's pattern books in the Czech Lands in the 16th–18th centuries*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2013. ISBN 978-80-87261-87-3.

VAŇKOVÁ, Lenka a PILNÁ, Veronika. *Metodika datování a interpretace portrétů 16.–18. století pomocí historické módy*. Praha: Národní památkový ústav, 2013. ISBN 978-80-7480-002-3.

VOMELOVÁ, Alena. *Osobní korespondence a deník Karla staršího ze Žerotína*. Olomouc, 2014. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta.

WEIDITZ, Christoph. *Trachtenbuch von seinem Reisen nach Spanien. 1529, und der Niederlanden, 1531* — 2. komentovaný reprint. New York: Dover Publication, 1994. ISBN 0-486-27975-8.

WEIGEL, Hans. *Trachtenbuch*. Nürnberg, 1577.

ZE ŽEROTÍNA, Karel. *Z korespondence. Živá díla minulosti*. Praha: Odeon, 1982.

INTERNETOVÉ ZDROJE

České sněmy. [online] díl V., 1577–1580. zápis 154. [cit. 13. 8. 2015].

Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/snemy/v050/index03.htm>>.

KLÍČOVÁ SLOVA: 17. století, oděv renesanční, historická móda, španělská móda, dochovaný oděv

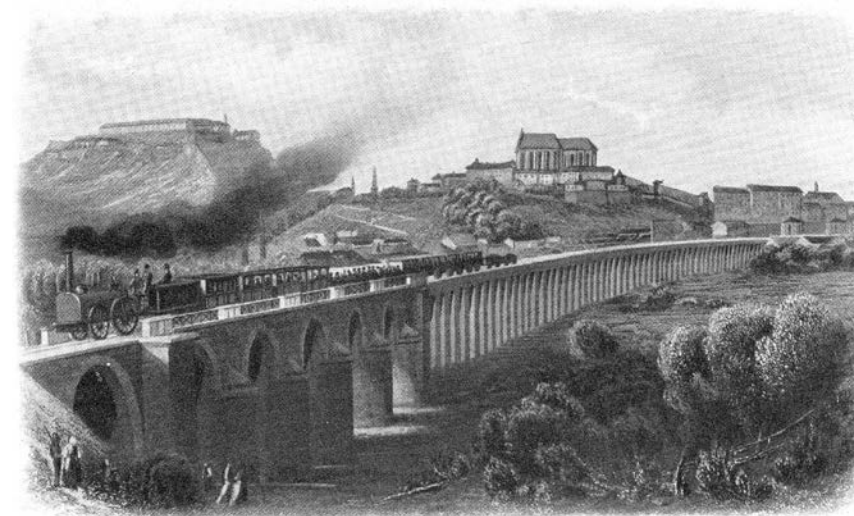
Zusammenfassung

DAS TOTENGEWAND VON JAN DIVIŠ AUS ŽEROTÍN IN HINBLICK AUF DIE HISTORISCHE MODE

Der Beitrag beschäftigt sich mit der Bewertung der fragmentarisch erhalten gebliebenen Kleidung von Jan Diviš aus Žerotín in Hinblick auf die Bekleidungsgeschichte. Die Kleidung fällt typologisch in die Spätzeit der sog. spanischen Mode. Der Schnitt der Kleidung wird analysiert anhand der erhalten gebliebenen Schnittbücher des spanischen Kulturraums, vor allem von Juan de Alcega (1580, 1589) und Diego del Freyle (1588), die in ganz Europa genutzt wurden. Des Weiteren werden bekannte Analogien aus dem europäischen Kulturraum genannt und die Kleidung wird in den zeitlichen Kontext eingeordnet.

MĚSTO BRNO OD MERKANTILISMU K PRŮMYSLOVÉ REVOLUCI

Dušan Uhlíř

Pohled na Brno v roce 1839. (reprodukováno z: Die hundertjährige Geschichte der Ersten Brünnener Maschinen-Fabriks-Gesellschaft in Brünn von 1821 bis 1921. Leipzig, 1921)

Je jisté zvláštní, že město Brno vděčí za svůj hospodářský rozmach válce. Během dlouhé a vyčerpávající třicetileté války došlo totiž k dvojímu obležení města švédskými vojsky, roku 1642 a znovu roku 1645, což ve svém důsledku ovlivnilo život města do budoucna. A město se pokaždé ubránilo. Za druhého obležení Brna, které trvalo 112 dní, pronikli Švédové hluboko do Rakous a ohrožovali bezprostředně i hlavní a sídelní město habsburské říše – Vídeň. Císař Ferdinand III. si dobře uvědomil, že statečná obrana Brna zachránila Vídeň, a proto město odměnil řadou významných privilegií, která umožnila poválečný hospodářský vzestup Brna. Město dostalo od císaře kromě jiných výhod vysokou finanční výpomoc 30 tisíc zlatých na úhradu vzniklých válečných škod spolu s daňovými úlevami. Brňané byli osvobozeni od placení všech cel a mýt v českých zemích, městu bylo uděleno právo

osmi jarmarků ročně, bylo zbaveno povinnosti ubytovávat císařské vojsko, členové městské rady byli povýšeni do šlechtického stavu a brněnští měšťané, měli-li zájem, mohli získat bezplatně měšťanské právo ve všech městech v českých a rakouských zemích. Navíc se stalo Brno jediným hlavním městem Moravy.¹ Až do té doby měla totiž Morava dvě hlavní města, Brno a Olomouc. V obou městech zasedaly střídavě zemské sněmy a střídala se zde i zasedání zemských soudů, zemské desky a další zemské dokumenty byly vedeny ve dvou řadách – brněnské a olomoucké. Olomouc však roku 1642 dobyli Švédové a zůstali zde až do roku 1650. Brno tak ve svých hradbách soustředilo všechny zemské instituce a tak to zůstalo i po třicetileté válce. Olomouc tak ztratila na významu a Brno se stalo jedinou metropolí Moravy.

Válečné škody byly veliké a město se z nich přes udělené výhody zotavovalo dlouho. Mnohé z těchto výhod zůstaly jen na papíře, ale přesto představovaly pro město velký hospodářský impuls. V hospodářsky zvýhodněném prostředí a pod vlivem staré řemeslnické a obchodní tradice se město pozvolna vyvíjelo v centrum průmyslové výroby. Vytvořila se zde sociální struktura, která v podmínkách doživáčího feudalismu umožňovala čilou podnikatelskou činnost. Ve stejné době nacházíme zde i pozoruhodné intelektuální inovační aktivity. V druhé polovině 17. století žili a působili v Brně dva významní průkopníci rakouského merkantilismu, kteří sehráli důležitou roli v hospodářském myšlení své doby – Pavel Hynek Morgentaller a Fabián Šebestián Malivský z Maliv.

Brněnský měšťan, městský a pak císařský rychtář Morgentaller vypracoval řadu návrhů na hospodářské povznesení tzv. dědičných zemí habsburské monarchie. Svůj velkolepý projekt předložil roku 1654 císaři Ferdinandu III. na říšském sněmu v Řeznu a pak znovu ve Vídni. Právně a ekonomicky vzdělaný Morgentaller patřil k představitelům raného merkantilismu, z jehož myšlenek vycházely jeho reformní návrhy.

Ve svém projektu zdůrazňoval, že řemesla a vůbec veškerá výroba jsou významným zdrojem státních příjmů. Navrhoval zavést výrobu předmětů až dosud dovážených z ciziny přednostně doma, např. jemných suken, a naopak posílit jejich export. Poukazoval na to, že v zemi je dostatek potřebných surovin a vodních zdrojů. Za základ výroby považoval zřizování manufaktur, pro které měli být získávání cizí odborníci. Cechy, kterých bylo v Brně ještě roku 1709 celkem 42, naopak považoval za brzdu hospodářského rozvoje. Dožadoval se proto pro své plány státní podpory, která by výrobu chránila před zahraniční konkurencí. Morgentaller se svým projektem neuspěl a do budoucna ho už neprosazoval. Jeho vliv

na městskou politiku však nebyl zanedbatelný. Jako člen městské rady a císařský rychtář využíval svých vlivných kontaktů, které sahaly až do Vídně, k prosazování zájmů města. Morgentaller byl typickým teoretikem, který, kromě toho, že ve městě vlastnil vinný šenk, nepatřil k podnikatelům.

Druhý ze zmíněných merkantilistů byl na rozdíl od Morgentallera praktik. Fabián Šebestián Malivský z Maliv († 1666) byl také právně vzdělán a působil jako zemský advokát. Ve svých názorech na ekonomiku se vcelku shodoval s Morgentallerem a také je začal praktikovat. Svůj merkantilistický projekt předložil roku 1663 zemským stavům a císaři. Na škodu mu bylo, že nevycházel dobře s městskou radou. Platil za člověka, který s ní měl četné spory a údajně vyvolával potíže. Jeho plány byly často unáhlené a nereálné, a proto byly ze strany otců města a později i zemskými stavby zamítány. Budoucnost města a země viděl Malivský nejen v textilních manufakturách, ale i v železářství. Plánoval dokonce přivést do Brna a na Moravu 100 000 až 150 000 odborně vzdělaných řemeslníků, kteří by přinesli potřebné „know how“.² I on počítal s využitím místních surovinových zdrojů. Věřil, že bída v zemi se dá odstranit právě rozvojem výroby. Ale pro své záměry potřeboval zemský úvěr, který mu nebyl poskytnut. Ve své neskromnosti žádal pro sebe a své potomky monopol na využití místních surovin na dobu 60 až 80 let. Tady narazil nejen u města a zemského tribunálu, ale i u dvorské komory ve Vídni. Přesto zřídil roku 1663 v Brně na Radlase nelegální manufakturu na zpracování bavlny, v níž zaměstnával až 80 řemeslníků. Pod tlakem úřadů ji však musel přenést na venkov, kde později zanikla. Malivského plány byly značně fantaskní, ale probudily v podnikatelských kruzích nový zájem o manufakturní výrobu.

Podnikání nástupců obou merkantilistů se stalo katalyzátorem budoucí průmyslové revoluce. Heslem doby bylo zakládání manufaktur. A tak v Brně postupně vznikaly první manufaktury, hlavně textilní. Zanedbatelná byla také výroba piva, které se z Brna vyváželo do mnoha míst na Moravě a také do rakouských zemí. Jako určující pro další socioekonomický vývoj města se však ukázalo založení úspěšné továrny na výrobu jemných suken roku 1764, jež uvedlo v život další inovační postupy. Továrna vznikla zásluhou rodilého Brňana Jana Leopolda Köfillera, který osobně posbíral technologické zkušenosti v mnoha zemích Evropy. Mohl se přitom opřít o pomoc nedávno zřízené brněnské úvěrní banky. V letech 1774–1798 začalo v Brně pracovat dalších 16 manufaktur vyrábějících technologicky náročné a velmi žádané jemné sukno. V roce 1802 pracovalo v moravském hlavním městě 12 vysoce kvalifikovaných textilních továren a k tomu ještě osm soukenických

1 BRETHOLZ, Bertold. *Der Verteidigungskampf der Stadt Brünn gegen die Schweden 1645*. Brünn: Druck u. Verlag v. Rudolf M. Rohrer, 1895; ŠUJAN, František. *Vlastivěda moravská*. Dějepis Brna. V Brně: Muzejní spolek, 1928, s. 284–288.; VÁLKA, Josef. *Dějiny Moravy*. Díl 2., Morava reformace, renesance a baroka. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1996, s. 110–114; MATĚJKA, František. *Morava za třicetileté války*. Praha, 1992, s. 243–319; BALCÁREK, Pavel a VÁLKA, Josef. *Brno versus Olomouc*. Brno: Jota, 1993.

2 BURIAN, Vladimír. První moravský merkantilista Pavel Hynek Morgentaller. In: *Brno v minulosti a dnes*. 1961, roč. 3, s. 72–92; JANÁK, Jan. *Dějiny Moravy*. Díl 3/1., Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, s. 9–38; SMUTNÝ, Bohumír. *Brněnští podnikatelé a jejich podniky: 1764–1948 : encyklopedie podnikatelů a jejich rodin*. Brno: Statutární město Brno, 2012, s. 268.

mistrů s dílnami, jejichž produkce byla srovnatelná s tovární výrobou. Brno mělo tehdy (1804) v hradbách 8 693 obyvatel a spolu s předměstími celkem 25 297.³

Koncem roku 1805 zasáhla Moravu válka. Bitva u Slavkova, svedená 2. prosince 1802, a francouzská okupace tvrdě postihly jižní část Moravy a samotné město Brno. Francouzi v čele se svým císařem Napoleonem přišli do Brna 18. listopadu toho roku a opustili je už v polovině ledna roku následujícího.⁴ Přesto tato krátká válka a okupace zanechaly hluboké stopy. Válčí armády zavlekly na Moravu velkou epidemii tyfu, která hubila nejen vojáky, ale i civilní obyvatelstvo. Navíc i po válce trpělo místní obyvatelstvo nedostatkem a podvýživou, protože vojska spotřebovala nebo zničila veškeré zásoby spolu s osivem. Vysoké daně a válečné reparace, které musela vídeňská vláda platit vítězi, museli zase zaplatit císařovi poddaní. Jen pomalu se celý kraj i město vzpamatovaly z této mizérie. V roce 1809, po porážce rakouské armády v bitvě u Wagramu nedaleko Vídně, pronikla francouzská vojska na Moravu podruhé. Znovu se tu nakrátko usadil sám Napoleon. Tato nová porážka vedla k vypisování dalších daní a k rychlé devalvaci měny. Rakousko v důsledku toho muselo roku 1811 vyhlásit finanční bankrot. Nominální hodnota zlatky klesla na pouhou pětinu, čímž byly postiženy nejen tisíce živností, ale i běžné domácnosti. Mnohé z nich toto finanční opatření vlády zcela zruinovalo.

Napoleonská éra přinesla městu Brnu také některé pozitivní prvky, které napomohly oživení průmyslu. V době kontinentální blokády, vyhlášené Napoleonem s cílem likvidovat britský vývoz na pevninu a položit tak Anglii hospodářsky na lopatky, pracovalo v Brně na plné obrátky stále ještě čtrnáct textilních továren. Kontinentální blokáda je zbavila britské konkurence a ony teď prožívaly období rozkvětu a většina jejich zboží šla na export. Nový rozmach přetrval i v letech po napoleonských válkách, kdy hospodářské bariéry kontinentální blokády přestaly platit. Kontinentální blokáda ovlivnila i moravské zemědělství. Protože téměř ustal dovoz třtinového cukru, musela se hledat náhrada v cukru řepném. Poptávka po cukru pak vedla k tomu, že jednotlivá panství začala osívat svá pole cukrovou řepou. Tak to zůstalo i v dalších letech, takže řepný cukr se stal domácím „bílým zlatem“. V mnoha případech byly vypouštěny i rybníky a přeměňovány v řepná pole, protože pěstování cukrovky vynášelo více než chov kaprů. V průběhu první poloviny 19. století vznikají tak na Moravě první cukrovary.

Ekonomický vývoj Brna byl zpracován v desítkách dílčích studií, z nichž je možné sestavit obraz hospodářského rozvoje města od merkantilismu

k průmyslové revoluci. Z metodologického hlediska však k poznání tohoto procesu nejvíce přispěl americký historik Herman Freudenberger, který probádal zdejší archivní fondy k danému tématu a výsledky svého výzkumu porovnal s tehdejší situací v západní Evropě. Stává se často, že cizí badatel, který sleduje studovaný jev s odstupem a nadhledem cizího pozorovatele, dospěje ve svém poznání dál než badatelé domácí. A to je případ Freudenbergerův. Herman Freudenberger uveřejnil v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století tři zásadní studie o Brně a jeho průmyslovém regionu v 17. a 18. století, v nichž vysoce ocenili bouřlivý hospodářský rozvoj města a jeho význam pro celou habsburskou monarchii. Uvádí mimo jiné, že výkony brněnského průmyslu byly ve své době srovnatelné s výkony anglického Manchesteru.⁵ Freudenberger poukázal na to, jak se výhodné podmínky rozvoje průmyslu promítly do hospodářství města Brna. Hnací silou průmyslové revoluce zde podle něj byla zvýšená poptávka po nových textilních produktech. Freudenbergerova teorie inovačních procesů vychází ze 17 inovačních faktorů, které přetvořily moravskou metropoli v rozhodující hospodářské centrum tehdejší střední Evropy.

K nejdůležitějším inovačním faktorům počítá Freudenberger mimo jiné:

- institucionalizaci merkantilistické rozvojové koncepce v Brně a nejbližším okolí (1653–1743)
- zřízení půjčovny a záložní banky v Brně (1686–1751)
- státní investice do textilního průmyslu (1701–1762)
- založení koloniálních obchodních společností (1670–1719)
- zavedení životaschopné výroby jemných suken (1715–1764)
- výcvik textilních dělníků (1701–1765)
- uvolnění kontroly ze strany cechů (1672–1754)
- výstavbu nových silnic (1701–1740)
- zavedení odborné informační služby (1666–1754)
- zavedení systému ochranných cel (1737–1775)
- odbourání monopolních výsad jednotlivých textilních podnikatelů (1672–1763)
- odvrát od hospodářského centralismu (1747–1763).

Ztrátou Slezska, až do té doby nejvyspělejší části habsburské monarchie, za válek s Pruskem a jeho připojením k Prusku, se těžiště průmyslového podnikání přeneslo do českých zemí. Země České koruny se tak postupně staly dílnou monarchie, ve které podstatnou úlohu hrála právě textilní výroba. K dalšímu

3 HAAS, Gustav. Zur Geschichte der Brünner Industrie (1765–1836). *Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde Mährens*. 1943.; CHYLÍK, Jindřich. Brněnské soukenictví do roku 1816. *Textilní čítanka pro přádelny, tkalcovny a úpravny*. V Praze: Textilní ústav čs., 1945.; TÝŽ. První obchodní banka u nás. *Časopis Matice moravské*. 1950, roč. 69, s. 261–282.; K problematice industriální revoluce v Brně existují kromě zmíněných autorů desítky dalších studií, jejímiž autory jsou historikové G. Deutsch, P. Mígerka, F. Mainuš, J. Janák, B. Smutný a další. Srov. též studii KRZENCK, Thomas. Das „österreichische Manchester“. In: DAMALS. *Das Magazin für Geschichte*. 2013, roč. 45, č. 1.

4 UHLÍŘ, Dušan. *Slunce nad Slavkovem*. Praha, 1984, s. 171–179, 362–392.

5 FREUDENBERGER, Herman. State Intervention as an Obstacle to Economic Growth in the Habsburg Monarchy. In: *Journal of Economic History*. 1967, roč. 27, s. 493–509.; TÝŽ. *Industrialisation of Central European City. Brno and the Fine Woolen Industry in the 18th Century*. Edington Waltham, 1977.; FREUDENBERGER, Herman a MENSCH, Gerhard. *Von der Provinzstadt zur Industrieregion (Brünn-Studie)*. Göttingen, 1975.

Theodor Ritter von Offermann.
(reprodukováno z: Die hundertjährige
Geschichte der Ersten Brünnner
Maschinen-Fabriks-Gesellschaft in
Brünn von 1821 bis 1921. Leipzig, 1921)

oživení textilního průmyslu, hlavně vlnářského, přispěl toleranční patent Josefa II. z roku 1781, který přilákal do Brna množství protestantských podnikatelů a odborníků v oblasti textilního průmyslu, převážně ze západních částí Německa. Vynikl mezi nimi Johann Heinrich Offermann, zakladatel dynastie podnikatelů, která mimo jiné zavedla roku 1816 do vlnářské textilní výroby parní stroj. Patent, kterým ve stejném roce 1781 císař Josef zrušil nevolnictví, umožnil příliv laciných pracovních sil z venkova do města. Proces inovativního myšlení přesáhl koncem 18. a během 19. století do dalších hospodářských odvětví. Ovlivnil mimo jiné i vývoj vědecké a badatelské činnosti a poznamenal i kulturní život Brna, v té době ještě nepoznamenaného národnostními různicemi.

V roce 1769 byla se svolením Marie Terezie založena v Brně „Agricultur-Sozietät“ (Agrikulturní společnost), která si vzala za úkol podporu a pomoc zemědělství. Byla produktem dobového fyziokratického myšlení, které pokládalo zemědělskou produkci za prazáklad života. Cílem společnosti bylo podporovat nové zemědělské metody formou přednášek, výstav a vydávání odborné literatury. Druhá vědecká společnost „Soukromá společnost spojených přátel k povzbuzení přírodovědy a vlastivědy na Moravě“ vznikla roku 1780 a zabývala se převážně přírodovědnými studiemi oblasti moravské zoologie a botaniky.⁶

6 JIRÁSEK, Jiří. Moravská hospodářská společnost do roku 1811. In: *Brno v minulosti a dnes*. Brno, 1963, roč. 5, s. 91–113.; VERBÍK, Antonín. Vznik a počátky Hospodářské společnosti na Moravě 1770–1811. In: *Vědecké práce Československého zemědělského muzea*. 1970, roč. 10, s. 5–22.

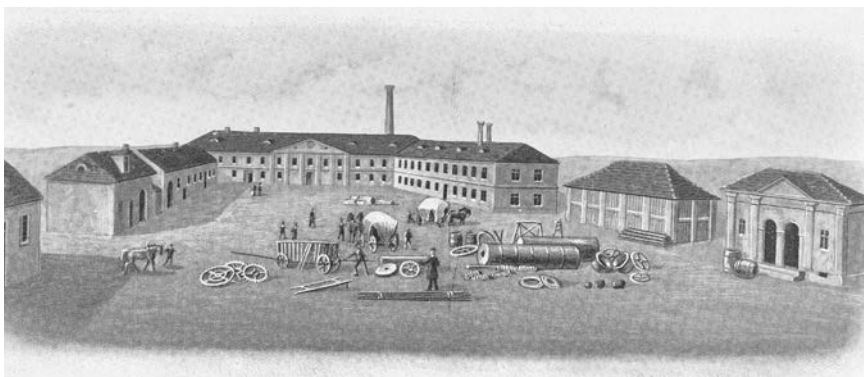
Obě společnosti byly roku 1806 spojeny do „K.k. Mährische Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde“ (C.k. Moravské společnosti pro povznesení orby, přírodovědy a vlastivědy). Ta byla roku 1811 rozšířena ještě o slezskou část a přezvána na Moravsko-slezskou společnost pro povznesení orby, přírodovědy a vlastivědy. Této spojené společnosti připadla pak vedoucí úloha v organizaci vědy v zemi moravskoslezské.⁷ Tady se mimo jiné spojily zájmy textilního vlnářského a lnářského průmyslu s chovem ovcí a pěstováním lnu. Společnost vyšla vstříc požadavkům textilní výroby na zkvalitnění základních surovin. Její hlavní zájem se tak soustřeďoval na chov plemenných ovcí. Výsledky výzkumné práce společnosti byly tímto průmyslem racionálně využívány. Společnost se členila do mnoha sekcí, z nichž první a nejdůležitější byla od roku 1814 právě sekce chovatelů ovcí. Její zásluhou byl oddělen problém plození a dědičnosti, byly zkoumány otázky křížení, příbuznosti, selekce ovcí a získané poznatky byly aplikovány do praxe. Pracovali zde bez rozdílu národnostní příslušnosti vynikající přírodovědci, průkopníci nových metod jako Christian Carl André, Ferdinand von Geislern, Franz Diebl, Johann Karl Nestler, Jan Nepomuk Sedláček a další, kteří svými pracemi vytvořili základnu pro další přírodovědné výzkumy a připravovali cestu pozdějším objevům brněnského genetika Johanna Gregora Mendela. Mezinárodně uznávaný zakladatel genetiky Mendel tak jen dovršil výsledky práce svých předchůdců. Zásluhou Společnosti pro povznesení orby, přírodovědy a vlastivědy bylo kromě jiného založení Františkova muzea (pozdějšího Moravského zemského muzea) v Brně roku 1816, jež se stalo sídlem této společnosti a střediskem vědeckého a kulturního života na Moravě.⁸

S postupným zaváděním strojů do výroby sukna nastala potřeba výroby strojů a strojních zařízení. V roce 1814 tak vznikla v Brně první strojírenská továrna, známá pak až do konce 20. století jako První brněnská, jež se zaměřila v prvé řadě na konstrukci a výrobu textilních strojů.⁹ Téhož roku byl v Brně podle anglických plánů zkonstruován první parní stroj, který se však neosvědčil. Až roku 1816, jak už víme, byl v továrně Karla Offermanna uveden do provozu jiný parní stroj, dovezený tentokrát z Anglie, který tak v Brně zahájil věk páry. Ten na sebe zdaleka upozorňoval továrním komínem vysokým 32 metrů. Význam Brna jako průmyslového centra dokládá i fakt, že první parní železnice v habsburské monarchii zahájila provoz roku 1839 právě mezi Vídní a Brnem. Železnice otevřela Brnu nové komunikační možnosti s okolním světem. Od té chvíle už nemohlo nic zastavit další rozvoj železniční dopravy a výstavbu nových tratí. V letech 1848–1851

7 ELVERT, Christian d'. *Geschichte der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, mit Rücksicht auf die bezüglichen Cultur-Verhältnisse Mährens und Österr. Schlesiens*. Brünn: Verlag der genannten Gesellschaft, 1870.

8 UHLÍŘ, Dušan. Myšlenkové dědictví zednářů v moravské a slezské vědě na počátku 19. století. In: LORMAN, Jaroslav a TINKOVÁ, Daniela. *Post tenebras spero lucem: duchovní tvář českého osvícenství*. Praha: Casablanca, 2009, s. 174–182.

9 STEINER, Bedřich. *První brněnská: dějiny strojírny*. Brno: Krajské nakladatelství, 1958.

Nejstarší pohled na továrnu H. A. Luze v Brně. (reprodukováno z: Die hundertjährige Geschichte der Ersten Brünnner Maschinen-Fabriks-Gesellschaft in Brünn von 1821 bis 1921. Leipzig, 1921)

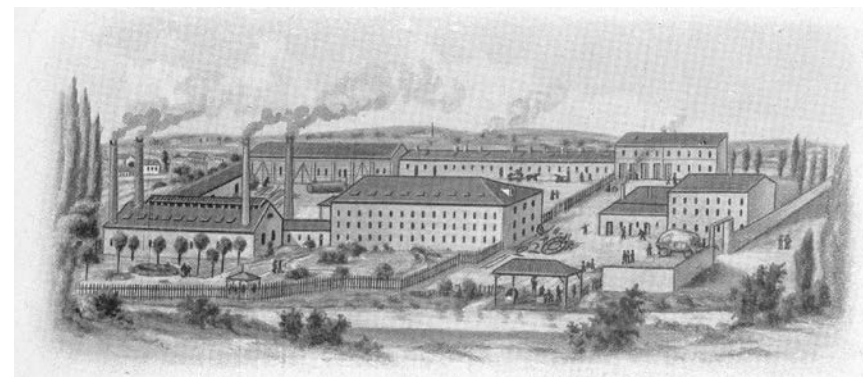
získalo Brno železniční spojení také s Prahou. Průmyslová revoluce tak dostala nový silný impuls.

Rozmach průmyslu však vyvolával sociální napětí mezi průmyslovým dělnictvem a zaměstnavateli. Strojní výroba vytlačovala ruční práci, vedla k stlačování mezd a propuštění přebytečných pracovníků. Nenávist dělníků se v duchu primitivní logiky obracela proti strojům, které jim braly práci. Už v roce 1819 došlo v Brně k prvnímu pokusu rozbíječů strojů. Dne 23. března toho roku nastalo živelné sročení textilních dělníků vyprovokované zavedením strojů na postřihování sukna v několika brněnských továrnách. Srotili se s úmyslem tyto stroje zničit. Jejich shromáždění bylo rozehnáno, zatčeno a předvedeno k výsledku bylo 49 osob.¹⁰

Hospodářský rozvoj brněnského regionu pokračoval i v dalších letech 19. století. Roku 1849 bylo v Brně 42 továren, z toho 31 textilních. Počet obyvatel Brna překročil v té době 45 tisíc. Do Brna přicházelo stále více lidí z okolního venkova, mnozí se zde usadili natrvalo, zatímco jiní sem docházeli za prací a vraceli se do svých více či méně vzdálených vesnic. S nimi pronikal do převážně německého města český živel. Průvodním jevem této migrace bylo, že ve vsích v blízkém okolí Brna se pod vlivem městské kultury ztrácel místní folklór.

V roce 1847 zahájila provoz ve městě plynárna a město od té chvíle zavádělo všude plynové osvětlení. O dva roky později byl založen Polytechnický institut, zárodek pozdější vysoké technické školy, jenž vychovával technické odborníky pro potřeby místního průmyslu. Roku 1859 pak byly s definitivní platností zrušeny cechy, v té době už jen brzda ekonomického vývoje. V roce 1865 bylo v továrnách na území Brna v provozu 85 parních strojů, a to většinou ve vlnářských závodech,

¹⁰ MZA, fond B13, kart. 140, f. 55–69. Příznačné je, že mezi zadrženými převažovali lidé s českými jmény, což ukazuje na to, jak silný byl mezi dělnictvem příliv z blízkého i vzdálenějšího okolí města.

Pohled na továrnu Th. Bracegirdle & Sohn v Brně. (reprodukováno z: Die hundertjährige Geschichte der Ersten Brünnner Maschinen-Fabriks-Gesellschaft in Brünn von 1821 bis 1921. Leipzig, 1921)

v přádelnách a úpravnách textilií. Průmyslová výroba tak nabyla jasnou převahu nad řemeslnou a manufakturní. Vedle textilního průmyslu rostl počet strojírenských závodů, jež v polovině století zaměstnávaly okolo 1 200 dělníků. K tomu přistupovaly ještě koželužny a potravinářský průmysl, představovaný v první řadě dvěma cukrovarů a dvěma pivovary, a také zárodky chemického průmyslu. V roce 1857 v Brně žilo už 58 809 obyvatel a do roku 1869 vzrostl jejich počet na 73 771. Brno tak výrazně předběhlo ostatní moravská města, druhá Jihlava přitom v polovině století čítala jen málo přes 20 000 obyvatel.¹¹

Multikulturní vývoj města nepřechal rok 1848. Revoluce roku 1848 narušila dosavadní jednotu mezi německým a českým obyvatelstvem nejen Brna, ale celé Moravy. Politické programy moravských Němců a Čechů, zprvu poměrně jednotné, se v průběhu revolučních týdnů a měsíců rozdvajily.¹²

Revoluce vyvolala v brněnské společnosti národnostní spory, které se brzy začaly prolínat s dělnickou otázkou. Rozmach průmyslu vyvolal totiž jako zpětnou reakci vznik dělnického hnutí. To se v Brně zrodilo velmi brzy a vneslo do života města prvek neklidu. Tak kupříkladu v roce 1843 došlo v Brně mezi nezaměstnanými textilními dělníky k nepokojům zaměřeným proti venkovským tkalcům v brněnském okolí, kteří jim brali práci. Intenzita dělnického hnutí sílila, dělnictvo

¹¹ Jihlava byla přitom v oblasti textilní výroby na Moravě konkurentem Brna. Brněnská sukna ztrácela ve 40. letech 19. století trhy, a to hlavně v severní Itálii. Jiná střediska vlnářského průmyslu, jako Jihlava a Liberec, přecházela k výrobě módních vlněných látek. Zostřil se tak boj o vnitřní trhy mezi Brnem, Libercem, Jihlavou, Opavou apod. Současně na vnitřní trhy pronikala zahraniční konkurence. Srov. JANÁK, pozn. 2, s. 37–38.; PEŠA, Václav a DRÍMAL, Jaroslav. *Dějiny města Brna 2*. Brno: Blok, 1973, s. 22.

¹² PEŠA a DRÍMAL, pozn. 11, s. 36–42.

se brzy začalo organizovat. Protože toto dělnictvo bylo převážně české, proplétala se během 19. století dělnická otázka stále více s otázkou národnostní. Obě pak dohromady ukončily harmonický vývoj moravské metropole a představovaly i vážné nebezpečí pro existenci mnohonárodnostního habsburského státu. Německá radnice, která si zuby nehty bránila svou dominantní pozici ve městě, nenacházela pochopení pro základní požadavky svých českých spoluobčanů a stavěla se do cesty pronikání jejich vlivu na správu města. Z toho vznikaly bouřlivé česko-německé národnostní třenice. Ty se vyhroutily začátkem 20. století a znamenaly konec slibného tolerantního vývoje městské komunity.

PRAMENY A LITERATURA

Moravský zemský archiv v Brně (MZA):
fond B13, kart. 140, f. 55–69.

BALCÁREK, Pavel a VÁLKA, Josef. *Brno versus Olomouc*. Brno: Jota, 1993. ISBN 80-85617-09-9.

BRETHOLZ, Bertold. *Der Verteidigungskampf der Stadt Brünn gegen die Schweden 1645*. Brünn: Druck u. Verlag v. Rudolf M. Rohrer, 1895.

BURIAN, Vladimír. První moravský merkantilista Pavel Hynek Morgentaller. In: *Brno v minulosti a dnes*. 1961, roč. 3, s. 72–92.

ELVERT, Christian d'. *Geschichte der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, mit Rücksicht auf die bezüglichen Cultur-Verhältnisse Mährens und Österr. Schlesiens*. Brünn: Verlag der genannten Gesellschaft, 1870.

FREUDENBERGER, Herman. State Intervention as an Obstacle to Economic Growth in the Habsburg Monarchy. In: *Journal of Economic History*. 1967, roč. 27, s. 493–509.

FREUDENBERGER, Herman. *Industrialisation of Central European City. Brno and the Fine Woolen Industry in the 18th Century*. Edington Waltham, 1977.

FREUDENBERGER, Herman a MENSCH, Gerhard. *Von der Provinzstadt zur Industrieregion (Brünn-Studie)*. Göttingen, 1975.

HAAS, Gustav. Zur Geschichte der Brünnener Industrie (1765–1836). *Zeitschrift für Geschichte und Landeskunde Mährens*. Brünn: Verein für die Geschichte und Landeskunde Mährens, 1943, s. 178–191, 221–255.

CHYLÍK, Jindřich. Brněnské soukenictví do roku 1816. *Textilní čítanka pro přádelny, tkalcovny a úpravny*. V Praze: Textilní ústav čs., 1945.

CHYLÍK, Jindřich. První obchodní banka u nás. *Časopis Matice moravské*. 1950, roč. 69, s. 261–282.

JANÁK, Jan. *Dějiny Moravy*. Díl 3/1., Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1999. Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada. ISBN 80-85048-89-2.

JIRÁSEK, Jiří. Moravská hospodářská společnost do roku 1811. In: *Brno v minulosti a dnes*. Brno, 1963, roč. 5, s. 91–113.

KRZENCK, Thomas. Das „österreichische Manchester“. *DAMALS. Das Magazin für Geschichte*. 2012, roč. 44, č. 10.

MATĚJEK, František. *Morava za třicetileté války*. Praha, 1992.

PEŠA, Václav a DŘÍMAL, Jaroslav. *Dějiny města Brna*. Díl 2. Brno: Blok, 1973.

SMUTNÝ, Bohumír. *Brněnští podnikatelé a jejich podniky: 1764–1948 : encyklopedie podnikatelů a jejich rodin*. Brno: Statutární město Brno, 2012. ISBN 978-80-86736-28-0.

STEINER, Bedřich. *První brněnská: dějiny strojírní*. Brno: Krajské nakladatelství, 1958.

ŠUJAN, František. *Vlastivěda moravská*. Dějepis Brna. V Brně: Muzejní spolek, 1928.

UHLÍŘ, Dušan. Myšlenkové dědictví zednářů v moravské a slezské vědě na počátku 19. století. In: LORMAN, Jaroslav a TINKOVÁ, Daniela. *Post tenebras spero lucem: duchovní tvář českého osvícenství*. Praha: Casablanca, 2009, s. 174–182. ISBN 978-80-903756-6-6.

UHLÍŘ, Dušan. *Slunce nad Slavkovem*. Praha, 1984.

VÁLKA, Josef. *Dějiny Moravy*. Díl 2., Morava reformace, renesance a baroka. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1996. Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada. ISBN 80-85048-62-0.

VERBÍK, Antonín. Vznik a počátky Hospodářské společnosti na Moravě 1770–1811. In: *Vědecké práce Československého zemědělského muzea*, 1970, roč. 10, s. 5–22.

KLÍČOVÁ SLOVA:

merkantilismus, fyziokraté, průmyslová revoluce, textilní průmysl, dělnická otázka.

Zusammenfassung

DIE STADT BRÜNN (BRNO) VOM MERKANTILISMUS ZUR INDUSTRIEREVOLUTION

Die Stadt Brünn durchlebte in den zwei Jahrhunderten nach dem dreißigjährigen Krieg eine Zeit des großen Aufschwungs. Die erfolgreiche Verteidigung der Stadt gegen die Schweden verschaffte den Brünnern eine Reihe von Privilegien, die ihr von Kaiser Ferdinand III. gewährt wurden. Diese wurden zu einem Sprungbrett für die nahe Zukunft. In der Stadt entstand ein fruchtbares unternehmerisches Milieu, begleitet von Gedanken, die auf bedeutende wirtschaftliche Innovationen abzielten. Diese begleiteten Brünn von den merkantilistischen Überlegungen des 17. Jahrhunderts bis zur Industrierevolution im 18. und 19. Jahrhundert. Die Stadt verwandelte sich in ein bedeutendes Zentrum der Textilherstellung, vor allem der Wollherstellung, zu der schrittweise weitere Fertigungszweige hinzukamen. Dies alles fand seinen Höhepunkt im Laufe des 19. Jahrhunderts. In der Zwischenzeit war die Stadt, beginnend mit der Revolution von 1848, von tschechisch-deutschen nationalistischen Streitpunkten betroffen, welche dem gegenseitigen Einvernehmen in der Stadt ein Ende bereiteten und zu einem Hindernis für die ansonsten stürmische ökonomische Entwicklung wurden.

TŘI GENERACE RODINY FUHRMANNŮ

OSUDY BRNĚNSKÉ RODINY TEXTILNÍCH PRŮMYSLNÍKŮ

Jakub Pernes

Fuhrmannovi byli zámožnou židovskou rodinou, jakých byly v předválečném Brně desítky. Jejich životní příběhy do značné míry kopírovaly zákruty a křížovatky dějin druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století. Právě zkoumáním osudů jednotlivců, kteří nemuseli být vždy velkými hybateli dějin, přispívá historik k do-kreslení mozaiky života, jaký vedly generace před námi. Dnešní Brno je již zcela jiným městem, než jakým bylo před sto lety, a každý ze životních příběhů pomáhá dotvořit obraz moravské metropole pyšníci se bohatým německým a židovským kulturním životem.

Příběh rodiny Fuhrmannů tak přispěje do kapitoly historie, která již nějakou dobu přitahuje pozornost historiků. V obsáhlé encyklopedii brněnských podnikatelů¹ je heslovitě popsána většina významných rodin, avšak není v možnostech této publikace přiblížit jejich životní osudy podrobněji. Michaela Ryšková a Petra Mertová kvalitně zpracovaly téma vlnářského průmyslu,² který s příběhy průmyslnických rodin úzce souvisel. Tématu se v roce 2014 věnovala výstava Moravské galerie Brno – Moravský Manchester a z ní vycházející katalog.³ V rámci téže výstavy spisovatelka Kateřina Tučková beletristickou formou přiblížila osudy továrnické rodiny Offermanů.⁴ Další dílčí studie vycházejí pravidelně v publikacích Technického muzea v Brně.⁵ V době přípravy tohoto článku byla nejnovějším příspěvkem

k problematice publikace *Stopy textilních magnátů v Brně*,⁶ která formou průvodce přibližuje rodiny Löw-Beer, Tugendhat a Stiassni. Stále je však nespočet témat a lidských osudů, které čekají na zpracování.

Tato studie si klade za cíl stručně představit Fuhrmannovi – rodinu spatou s fabrikou na výrobu koberců, plyšů, krimrů a žerzeje. Firmu vybudoval z ničeho zakladatel rodu Moriz Fuhrmann, v meziválečném období ji vedli jeho synové Hans a Heinrich a po druhé světové válce krátce jeho vnuk Robert. Samotné firmě a podnikatelským aktivitám rodiny se věnuje jiná studie,⁷ v tomto článku se autor chce zaměřit především na život a osudy jednotlivých rodinných příslušníků.⁸ To by však nebylo možné bez nesmírné ochoty Michaela Fuhrmanna,⁹ který zaznamenal vzpomínky svých příbuzných a obsáhlé materiály o své rodině dal autorovi k dispozici. Tam, kde to bylo možné, se autor pokusil údaje ověřit podle dobového tisku a archivních materiálů, na mnoha místech jsou však rodinné paměti jediným zdrojem informací. Přesto však poskytují cenný pohled do historie, který by bylo škoda nepracovat.

Fuhrmannovi patřili kulturně i společensky mezi německy mluvící židovské obyvatelstvo. Moriz Fuhrmann pocházel z tradiční židovské rodiny a přijal německou identitu. Jeho synové se přizpůsobili novým poměrům v Československu, avšak až ve třetí generaci přišlo ztotožnění s českou identitou. Problematice brněnských Židů se věnuje například Jaroslav Klenovský,¹⁰ o tématu brněnských Němců lze najít studie např. ve sborníku *Brno Vidni, Vídeň Brnu*.¹¹

Až do poloviny 19. století byla židovská populace Brna zanedbatelná. Teprve v rámci zavádění liberálních reforem v monarchii bylo Židům umožněno zakládat svobodně rodiny a stěhovat se. Krátce na to došlo k velkému přílivu židovského obyvatelstva, které v Brně hledalo lepší život a nové příležitosti.

Moriz Fuhrmann se narodil 12. dubna 1852¹² v Ostrovačicích u Brna rodičům Johannu Fuhrmannovi a Katharině, rozené Schultzové. Měl dvě starší sestry Regine a Therese a mladšího bratra Adolfa. Ten se již narodil v Jemnici na Třebíčsku,

1 SMUTNÝ, Bohumír. *Brněnští podnikatelé a jejich podniky 1764–1948*. Brno: Archiv města Brna, 2012.

2 RYŠKOVÁ, Michaela a MERTO VÁ, Petra. *Kulturní dědictví brněnského vlnářského průmyslu*. Ostrava: NPÚ, územní odborné pracoviště v Ostravě, 2014.

3 BŘEZINOVÁ, Andrea a ZAPLETAL, Tomáš, eds. *Brno – Moravský Manchester*. Brno: Moravská galerie v Brně, 2014.

4 TUČKOVÁ, Kateřina a kol. *Fabrika. Příběh textilních baronů z moravského Manchesteru*. Brno: Host, 2014.

5 Například: SMUTNÝ, Bohumír a URBÁNKOVÁ, Naděžda. Bratři Schoellerové, c. k. privilegovaná továrna na jemná sukna a vlněné zboží v Brně a další podnikání rodiny Schoellerů. In: ČAPKA, František a SLABOTÍNSKÝ, Radek, eds. *K problematice dějiny průmyslu, techniky a exaktních věd v českých zemích a na Slovensku v 19. a 20. století*. Brno: Technické muzeum v Brně, 2017.

6 HANÁK, Jaromír, ed. *Stopy textilních magnátů v Brně. Löw-Beer, Stiassni, Tugendhat*. Brno: Muzeum Brněnska, 2017.

7 PERNES, Jakub. Celý svět chodí po Fuhrmannových kobercích. In: ČAPKA, František a SLABOTÍNSKÝ, Radek, eds. *K historii průmyslu, techniky a sociálního vývoje na Moravě a ve Slezsku v meziválečném období (1918–1939) III*. Brno: Technické muzeum v Brně, 2018. (v tisku)

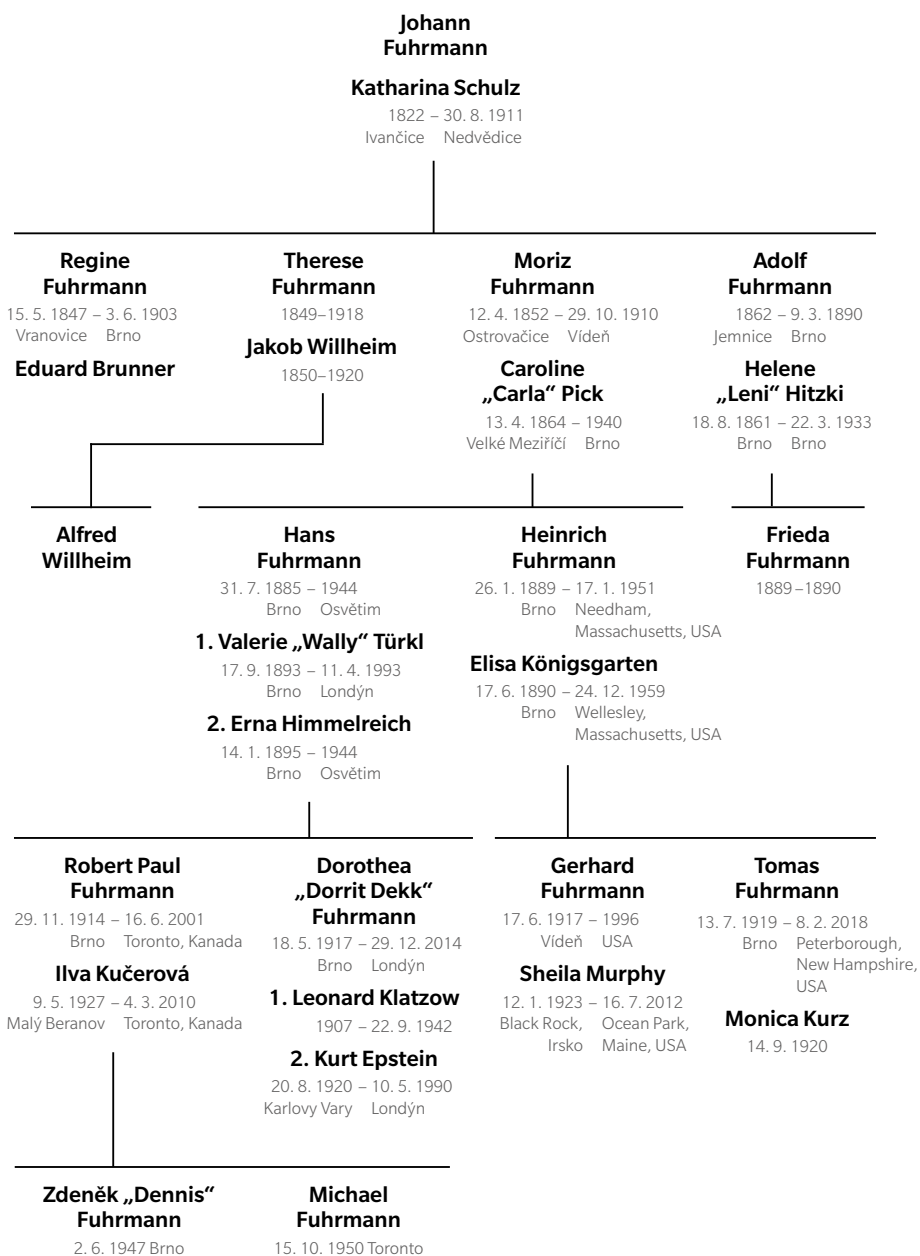
8 Souběžně s touto studií se připravuje výstava o rodině Fuhrmannů, která bude k vidění v Galerii Celnice v areálu Vily Löw-Beer v Brně od září do prosince 2018. Výstava i studie vycházejí ze stejných pramenů.

9 Michael Fuhrmann je pravnukem Morize Fuhrmanna. Je žurnalistou v důchodu a žije v Torontu.

10 KLENOVSKÝ, Jaroslav. *Brno židovské. Historie a památky židovského osídlení města Brna*. Praha: Grada Publishing, 2016.

11 HANUŠ, Jiří a kol., eds. *Brno Vidni, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století*. Brno: Matice moravská, 2008.

12 Dle jeho náhrobku na brněnském židovském hřbitově. Jména a data příbuzných jsou převzata z rodinného archivu a z webu www.geni.com.

Rodokmen rodiny Fuhrmannů.

(Na základě genealogické databáze www.geni.com a archivu Michaela Fuhrmanna zpracoval Jakub Pernes.)

kam se rodina přestěhovala. V Jemnici existovala stará židovská komunita.¹³ Není však zřejmé, zda zde měla rodina Fuhrmannů své kořeny, nebo zda tam přesídlila z ekonomických důvodů. Morizovi rodiče patřili mezi chudší židovské rodiny, byli mu však schopni poskytnout vzdělání.

Za mlada se živil jako vesnický učitel, ale brzy si našel práci v tkalcovně. V rodině se traduje, že poté vyrazil do světa a nějaký čas strávil v Rusku. Po návratu do Brna získal zaměstnání ve firmě Moses Löw-Beer. Rodina Löw-Beerů již v této době patřila mezi úspěšné průmyslníky a Moriz se v jejich továrně naučil dovednostem, které později využil při zakládání vlastního podnikání.

Zde je třeba zmínit, že v této době nebyl jediným nositelem tohoto jména v Brně. Na brněnském židovském hřbitově je pohřben i jistý Moritz Fuhrmann narozený v roce 1870. Ač se jeho jméno píše s „t“, soudobé i pozdější texty tato dvě jména zcela běžně zaměňovala. Novinové články¹⁴ z 90. let 19. století píší o Moritzi Fuhrmannovi jako o vedoucím banky. Krom toho v publikaci Mährens Männer der Gegenwart¹⁵ se píše o dalším Morizi Fuhrmannovi, údajně narozeném v roce 1850 v Tulešicích. Tento muž měl pracovat v textilní firmě L. Auspitz Enkel jako vedoucí. Zda jde o chybu nebo o další osobu se nepodařilo ověřit. S jistotou proto nemůžeme tvrdit, zda v této době žili v Brně dva nebo tři Mori(t)zové Fuhrmannové a čemu se který z nich věnoval.

Jednoznačně lze sledovat kariéru Morize Fuhrmanna od roku 1885, kdy spolu se společníkem Hermannem Pollakem založil vlnářskou firmu. V Brně tehdy fungovaly desítky textilních podniků včetně těch, které patřily židovským průmyslníkům dorazivším do Brna o třicet let dříve. Nová firma potřebovala přijít s něčím, co by jí umožnilo se prosadit. Moriz Fuhrmann se rozhodl vsadit na úzce profilované produkty, které nečelily takové konkurenci. Pustil se do výroby exotického zboží, jako byly krimry (tkaná napodobenina kožešiny z karakulských jehňat), módní plyše, látky z koňských žíní a především napodobeniny perských koberců.

Jediné dochované foto Morize Fuhrmanna z jubilejní publikace brněnské textilní školy.

(reprodukováno z: Festschrift zur Erinnerung an die Feier des fünfzigjährigen Bestandes der Lehranstalt vormals k. k. Fachschule für Weberei bzw. Mährische höhere Webereischule in Brünn)

¹³ KLENOVSKÝ, Jaroslav. *Židovské památky Moravy a Slezska*. Brno: Era, 2001.

¹⁴ V roce 1902 je v novinách zmínka o jeho úmrtí. Viz Protokoly firem. *Úřední list Brněnských novin*, 6. 12. 1902.

¹⁵ HELLER, Hermann. *Mährens Männer der Gegenwart*. Brno, 1890, s. 42.

Podnikatelský záměr se vydařil a firma rostla. V roce 1893 Moriz zakoupil továrni budovu na adrese Cejl 72, která se stala novým sídlem jeho firmy.¹⁶ Produkce peršanů se soustředila v pobočném závodu v Hlinsku v Čechách, kde se podařilo navázat na tradici domácí výroby koberců. Nejen z toho jsou patrné Fuhrmannovy vazby na Jihlavsko a Vysočinu – při svých cestách z Jemnice pravděpodobně dostal nápad s kobercovou výrobou na Hlinecku. Za ženu si vzal o dvanáct let mladší Karoline Pickovou z Velkého Meziříčí a měl s ní dvě děti – Hans se narodil 31. 7. 1885, Heinrich 26. 1. 1889. Morizův společník Hermann Pollak kolem roku 1890 z firmy vystoupil a založil si vlastní podnik v Jihlavě.¹⁷ Ten provozoval spolu s Alfredem Willheimem – synem Morizovy sestry Therese. Alfred se pravděpodobně angažoval od začátku v obou podnicích. V letech po Morizově smrti pomáhal s vedením fabriky jeho synům.

Moriz Fuhrmann vydělal za krátkou dobu jmění, o kterém se jiným mohlo jen zdát. V letech 1903–1904 si nechal v Černých Polích postavit luxusní dům, který dnes známe jako Vilu Löw-Beer v Brně. Mohl si dovolit atraktivní místo ve vilové čtvrti u lužáneckého parku, elegantní secesní provedení a na svou dobu neobvyklá technická řešení domu. Tímto honosným bydlením potvrdil své místo mezi brněnskou elitou.

Krom bohatství se však těšil i společenské prestiži – mimo jiné působil jako předseda brněnské Obchodní a živnostenské komory, viceprezident Spolku vlnářských průmyslníků Moravy a člen kuratoria vyšší textilní školy v Brně. Pro své úspěchy byl oceněn císařským řádem a v roce 1908 mu byl císařem udělen řád Františka Josefa. Byl obdivován nejen pro svůj podnikatelský úspěch, ale i pro svou dobrou povahu, úsudek a všeobecný rozhled.¹⁸

Zesnul 29. října 1910 ve věku 58 let ve Vídni na zápal plic během zotavování po operaci žaludečních vředů. Jeho pohřeb na brněnském židovském hřbitově byl velkou událostí – setkání se účastnily přední brněnské osobnosti, mnoho z nich mělo smuteční proslov.¹⁹ Jak uvádí novinová zpráva, krom rodinných příslušníků

dorazili zaměstnanci továrny, kolegové a žáci z textilní školy, členové Spolku textilních průmyslníků Moravy, městští zastupitelé a „mimořádně velký počet továrníků a ředitelů fabrik, zástupci četných korporací, advokáti, doktoři, úředníci.“²⁰ Zástupci lidí, kteří se přišli s císařským radou Fuhrmannem rozloučit, se do smuteční síně nevešly a věnce byly položeny všude kolem ní.

Morizovi synové byli ještě mladí, když jejich otec zemřel. Hansovi bylo dvacet pět let, Heinrichovi dvacet jedna. Díky rodinnému postavení a bohatství však patřili mezi nejvyšší brněnské elity. Svou pozici v německo-židovských kruzích upevnili i vhodnými sňatky. Heinrich si vzal Elise Königsgartenovou, jejíž rodina pocházela z Bučovic a také se věnovala textilní výrobě. Měl s ní syny Gerharda a Tomase.

Hans se oženil s Valerií, řečenou Wally, Türklovou, která byla po matce spřízněná s průmyslníckými rody Placzků a Löw-Beerů. Jejím dědem byl Baruch Placzek, přední židovský intelektuál a poslední moravský zemský rabín.²¹ Svatební obřad proběhl 24. srpna 1913 podle židovského ritu přímo ve vile na Sadové 22. Zdá se však, že Placzkovi se sňatkem nesouhlasili, protože se obřadu nezúčastnili. Valerie odmítla žít v přepychové vile svého muže a i to zřejmě přispělo k tomu, že ji bratři Fuhrmannovi v roce 1913 prodali Alfredu Löw-Beerovi. Hans měl s Valerií syna Roberta (*29. 11. 1914) a dceru Dorotheu (*18. 5. 1917).

Hans, Elise a Heinrich Fuhrmannovi na kluzišti v Lužánkách. Ženu vpravo se identifikovat nepodařilo. (archiv Michaela Fuhrmanna)

16 Kupní smlouva se dochovala dodnes, viz MZA, fond H 320 (Mořic Fuhrmann, Brno), kart. 2. Kaufvertrag.

17 Stiepels Adressbuch der Textil-Industrie. Reichenbert, 1929.

18 O jeho rozhledu a sečtělosti vypovídá i básnička z roku 1910, kterou sepsala Paula Sherbak-Ulmann k příležitosti večírku při pozorování Halleyovy komety – pokud Moriz nešel do čítárny, mohla to způsobit pouze událost jako je průlet komety.

Wenn Fuhrmann spricht: „Auf keinen Fall, Geh' ich in die Lesehall.

Denn es wird mir dort zu spät“ – Dann kommt er, Halley's Comet.

19 Prezident Obchodní a živnostenské komory rytíř Gustav von Schoeller: „Moji drazí pánové! Smrt opět udělala mezeru v našich řadách. V sobotu 29. října zemřel po dlouhém utrpení předseda naší komory pan císařský rada Moriz Fuhrmann. (...) Svým bystrým rozumem a všestrannými zkušenostmi, jež získal ve svém pilném a úspěšném životě, nesmírně prospěl naší komoře. Jeho odborné působení na spolkových úkolech a jeho moudrý názor budeme citelně postrádat. Především ale truchlíme nad předčasným úmrtím dobrého člověka a věrného přítele, na kterého tak bude pamatováno pro jeho →

nedostižnou laskavost, bezúhonný charakter a stálou připravenost dobročinně pomoci (...). Vzpomínka na Fuhrmanna bude přežívat v dějinách Obchodní a živnostenské komory v Brně, ale především bude nadále v našich srdcích.“ Viz Kaiserlicher Rat Moriz Fuhrmann. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, 31. 10. 1910, s. 2.

20 Ibid.

21 CHYTKOVÁ, Eva a SVOBODOVÁ, Petra. Dvě rodiny brněnských továrníků: Placzkové a Löw-Beerové. In: Sborník Muzea Brněnska 2016. Brno: Muzeum Brněnska, 2016.

Oba bratři za války sloužili v rakousko-uherském vojsku, Hans byl důstojníkem u dělostřelectva a účastnil se bojů na ruské frontě. Jeho manželka vzpomínala, že ho byla na frontě dvakrát navštívit, přičemž jednou musela nečekaně utéci před postupujícími ruskými vojsky.²² Heinrich byl důstojníkem u jezdeckva, ale bojů na frontě se neúčastnil. Oběma bratrům však vydržela záliba ve zbraních – především Hans se v meziválečném období účastnil střeleckých soutěží a vyhrával ceny.²³

Od konce první světové války až do vyhlášení protektorátu řídili podnik bratři společně. Byli nadaní a po vystudování školy oba získali titul inženýr. Hans se staral ve firmě o obchod a účetnictví, Heinrichovou partií pak byla technická stránka výroby. Pravidelně udržovali obchodní kontakty po celém světě a nemálo času trávili v zahraničí. Jejich rozdílné povahy však přinášely opakované spory ohledně vedení firmy.

Starší Hans byl přísný člověk – dbal na pečlivost a pevné zásady, neměl rád plýtvání a okázalý život. Po prodeji rodinné vily se se svou novomanželkou nastěhoval do bytu v tzv. Švédském domě²⁴ na dnešní Smetanově ulici. Jeho matka Karoline bydlela v bytě pod nimi. Později se Hans přestěhoval do bytu na dnešní Jaselské ulici, který si pronajímал od rumunského konzula.

Ve vyšších brněnských kruzích byl Hans znám svou nevlídností. Vyprávěl se vtip, ve kterém si k němu někdo přisedne v kavárně a ptá se „Jak se daří?“. Na to Hans odpovídá: „Nemám rád, když mě někdo vyslýchá.“

Navzdory tomu byl Hans společensky angažovaný. Stejně jako jeho otec byl členem Spolku vlnářských průmyslníků Moravy a zasedal i v jeho předsednictvu společně s osobnostmi jako byl Alfred Löw-Beer, Emil Tugendhat, Alfred Stiassni a další. Byl též členem Německého spolku v Brně.

Jednou z mála zálib, za kterou byl Hans ochoten utrácet, byla auta. Už jako mladý muž si užíval rychlé stroje a například v roce 1911 se zúčastnil závodu Brno–Znojmo vozem značky Daimler. Ve dvacátých letech si pořídil rolls-royce a zajímal se o rozvoj automobilismu v Brně. Když se v roce 1927 v novinách vedla debata o změnách v dopravních předpisech, publikoval Hans svůj kritický článek začínající slovy: „Takhle už to dál nejde. V Brně si každý jezdí a chodí, kudy chce.“²⁵

Zálibu v autech měli bratři společnou. Heinrichovo jméno se objevilo v novinách v roce 1930 pod titulkem „Nehoda brněnského továrníka“.²⁶ Kousek od Oloumouce Heinrich naboural do stromu a zničil svůj rolls-royce. Sám vyvázl téměř bez

Hans s neznámým děvčetem na bruslích.
(archiv Michaela Fuhrmanna)

Hansovou zálibou byla moderní auta a závody.
(archiv Michaela Fuhrmanna)

újm, ale firemní řidič pan Jaroš – který cestoval jako spolujezdec – utrpěl vážná zranění a Heinricha zažaloval.

Krom aut a střelby z pistole se Hans ve volném čase věnoval také golfu, účastnil se regionálních turnajů a vyhrával poháry. Též jezdil na koni a soutěžil ve skákání přes překážky. Své jezdecké koně měl ustájené v prostorách továrny na Cejlu spolu s tažnými koňmi.²⁷

Mladší Heinrich byl úplným protikladem svého bratra. Užíval si společenského života, pořádal večírky a rád dával na odív své bohatství. Žil extravagantně a nebál se za svůj životní styl utrácet. Sbíral umění a doma si platil služebnictvo. Na konci dvacátých let si nechal postavit luxusní vilu na Lipové ulici v Pisárkách.²⁸ Projektoval ji architekt Alex Kurz, který byl s Fuhrmannovými příbuzný – jeho dcera Monica si vzala Heinrichova syna Tomase.²⁹ Dům stál v těsné blízkosti slavné vily brněnského továrníka a britského honorárního konzula Waltera Neumarka s jehož rodinou se Fuhrmannovi přátelili. O pár let později ale finanční situace donutila Heinricha se přestěhovat a dům pronajmout. Hans svému bratřovi jeho zhyřlost vyčítal a obviňoval ho, že se dostatečně nevěnuje řízení firmy. Jejich neshody nejednou přerostly ve rvačku a mezi lidmi se povídalo, že oba bratři odcházeli z továrny s monokly.

22 Dle sdělení Michaela Fuhrmanna. Není-li uvedeno jinak, postřehy o osobnostních rysech členů rodiny i jejich životě v textu vycházejí z rozhovorů Michaela Fuhrmanna s jeho příbuznými.

23 Schießsport. *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*, 12. 3. 1934, s. 3.

24 Stále to však bylo luxusní bydlení v novostavbě. Nájemní dům projektovali v letech 1909–1910 Fritz Schmeer a Vladimír Fischer. Dům zdobí sgrafito připomínající švédské obléhání Brna v roce 1945. Viz VRABELOVÁ, Renata, SVOBODOVÁ, Petra a ŠLAPETA, Vladimír. *Brno moderní. Velký průvodce po architektuře 1890–1948*. Brno: Paseka 2016, s. 172–173.

25 Mängel im Brünner Kraftwagenverkehr. *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*, 1. 1. 1927, s. 12.

26 Kraftwagenunfall eines Brünner Fabrikanten. *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*, 17. 3. 1930, s. 1.

27 V rodinném archivu se dodnes dochovala jejich jména – Morgenrot a Abendstern byli jezdecktí koně, Bubi a Fritz tažní.

28 Při porovnávání starých fotografií se zdá, že jde o dům na adrese Lipová 31. Dnes patří městu Brnu a sídlí v něm pečovatelská služba. Zanedbaný vzhled už prvorepublikovou vilu příliš nepřipomíná.

29 Kurz byl údajně proklínán za spoustu chyb, kterých se na vile dopustil. Přesto však rodině projektoval i tovární budovy v Hlinsku.

Špatné pověsti ohledně svých rodinných vztahů se Hans ani během let nezabíval. Údajně se ošklivě choval ke své matce a s manželkou Valerií se rozvedl v roce 1927. Krátce na to si vzal svou druhou ženu Ernu, rozenou Himmelreichovou. Himmelreichovi byla továrnícká rodina, které patřila sousední fabrika na Cejlu.³⁰

Pobouření v židovských kruzích vyvolal také fakt, že Heinrich i s manželkou a dětmi konvertoval ke katolictví. Podle rodinných vzpomínek to měla být pouze módní záležitost, ale Heinrich s Elisou při této příležitosti uzavřeli nový sňatek dle katolického ritu. Heinrich také naléhal na švagrovou Valerii, aby nechala své děti pokřtít. Dlouho to odmítala a až po smrti svého děda rabína Barucha Placzka svolila. Robert a Dorothea v dospělosti žádnou víru nepraktikovali. Heinrichovi synové později znovu změnili víru – Gerhard kvůli své ženě přestoupil k protestantismu, Tomas vyznával antroposofismus.

Hansův syn Robert se měl stát po otci vedoucím rodinné firmy, avšak s otcem vyrůstal pouze do svých deseti let. Po rozvodu se Valerie s dětmi přestěhovala do Vídně, kde Robert zůstal pouze dva roky, než odešel na školu do Švýcarska. Tam prožil zbytek dětství, prázdniny trávil střídavě v Brně u otce a ve Vídni. Robert měl talent na jazyky – krom němčiny se naučil plynule francouzsky, anglicky a později také česky. To byla dovednost, kterou později bohatě využil.

Ve třicátých letech se vrátil zpět do Brna a vystudoval místní textilní školu. Jeho otec ho začal připravovat na to, aby se mohl zapojit do vedení firmy. Robert pracoval a nabíral zkušenosti v Hlinsku a v textilkách příbuzných – u sousedních Himmelreichů na Cejlu a ve fabrice v Alexovicích patřící rodině Placzků. Rok strávil v Anglii v textilní továrně v Yorkshire.

Robert po svém otci zdědil pevný charakter, zásadovost a pracovitost, avšak v mnohém připomínal svého děda – měl nadání, podnikavost, odvalu. Ve firmě se těšil oblibě u zaměstnanců, chodil mezi ně, zajímal se o jejich práci a mluvil s nimi česky.³¹ V letech 1935–1937 absolvoval povinnou vojenskou službu v československé armádě a získal důstojnickou hodnost. V roce 1938 Robert dvakrát narukoval při mobilizacích.

Jeho sestra Dorothea se v životě vydala na uměleckou dráhu. Vzpomínala, že ji k tomu přivedly i výrazné barevné motivy, které odmala vídala na kobercích a látkách v továrně, a pestré postroje, které měl otec pro koně. Před vypuknutím druhé světové války studovala uměleckou školu ve Vídni. Věnovala se divadelnímu designu a v době, kdy došlo k anšlusu, zpracovávala kulisy pro Sen noci svatojánské pro malé divadlo v Schönbrunnu. Na premiéru už nebyla jako Židovka vpuštěna.

30 Majitelem továrny byl Paul Himmelreich, bratr Erny. Se svou ženou si nechal postavit rodinný dům ve vilové čtvrti v Černých Polích nedaleko domu Morize Fuhrmanna, dnes Vily Löw-Beer. Více o rodině Himmelreichů a jejich domu viz MEDER, Iris. Dům Paula a Marietty Himmelreichových. In: CHATRŇÝ, Jindřich a ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar, eds. *Brněnské stopy Adolfa Loose*. Brno: Muzeum města Brna, 2010, s. 93–97.

31 MZA, fond H 320, kart. 11.

Gerhard a Robert v Británii za druhé světové války.
(archiv Michaela Fuhrmanna)

Dorothea a Robert Fuhrmannovi v roce 1933.
(archiv Michaela Fuhrmanna)

Opustila Vídeň a podařilo se jí dostat se na Reimannovu školu umění a designu, která přesídlila z Berlína do Londýna.³²

Když došlo v březnu 1939 k vyhlášení protektorátu, Robert právě pobýval kvůli obchodu v Praze. Ostatní členové rodiny se v Brně obávali o své bezpečí a rozhodli se společně odjet do Hlinska, doufali, že zde nebudou přitahovat pozornost. Jeli třemi auty přes noc. Dvě auta dorazila bez incidentu, avšak Heinrich s manželkou a synem Gerhardem jeli přes Jihlavu, kde je zastavila banda místních nacistů. Naštěstí se jim podařilo se ze situace vylhat a neprozradit svůj židovský původ.

V Hlinsku se rodina ubytovala u vedoucího z továrny pana Teplého. Zřejmě je však někdo udal – po dvou dnech dorazil příkaz, že se oba bratři mají vrátit do Brna. Po návratu byli internováni ve střeženém hotelu. Nic se jim nestalo, ale do budoucna jim byl zamezen přístup do vlastní továrny. Její řízení proto na několik měsíců převzal Robert.

Již před touto událostí bylo všem jasné, že se blíží těžké časy. Bratři se však neshodli, jak se s nimi vypořádají. Heinrich s rodinou začal s předstihem chystat odchod do exilu. Zažádali si o migrační vízum do Velké Británie a oba synové vycestovali v roce 1939. Heinrich s Elisou díky zahraničním kontaktům opustili protektorát v roce 1940, nějakou dobu pobývali v Šanghaji a poté se přestěhovali do USA.

Hans odmítl uprchnout. Věřil, že doba nebude tak strašná a že ji rodina přečká. Vypovídá o tom i fakt, že když probíhala arizace židovských podniků, tj. dosazování

32 GAMES, Naomi. Dorrit Dekk obituary. In: The Guardian, 7. 1. 2015. (online) (cit. 25. 4. 2018) Dostupné z <<https://www.theguardian.com/artanddesign/2015/jan/07/dorrit-dekk>>

německých správců, zařídil, aby jejich továrnu vedl Johann Nemella³³ – Němec árijského původu, který mu byl doporučen jako schopný vedoucí. Robert později vzpomínal, že Nemella, byť nacista, nebyl špatný člověk. Během války udržel firmu v chodu a Robert mu pomohl po válce uniknout do Rakouska.

Robert opustil Československo pod záminkou obchodní cesty v roce 1939, jen pár dnů před vypuknutím války. Odejít do emigrace se podařilo též jeho matce a sestře. Hans však zůstal v Brně a poté, co se musel se svou druhou ženou Ernou několikrát přestěhovat, byli oba posláni do Terezína. S největší pravděpodobností zahynuli v Osvětimi. Rodina se nikdy nedozvěděla, jak a kde zemřeli, a Robert nechal svého otce po několika měsících marného čekání, prohlásit v roce 1946 za mrtvého.

Robertovu návratu do vlasti však předcházela služba v exilovém vojsku. Po emigraci do Británie krátce pracoval v textilní firmě na plyš v Dewsbury v Yorkshire, na kterou měla rodina vazby. Během pár měsíců vstoupil do armády a ihned v roce 1940 byl vyslán s československými jednotkami do Francie. Po francouzské kapitulaci se je podařilo evakuovat zpět do Británie. Robert sloužil u obrněné brigády jako mechanik. Krátce po spojeneckém vyloštění v Normandii v roce 1944 byl vyslán do Dunkirku, kde sloužil až do konce války. Získal hodnost nadporučíka a byl oceněn medailí za chrabrost. Robertova sestra Dorothea se také aktivně zúčastnila války – vstoupila do Ženské královské námořní služby, kde jako radistka pomáhala zachycovat a luštit kódovanou komunikaci německých ponorek.³⁴

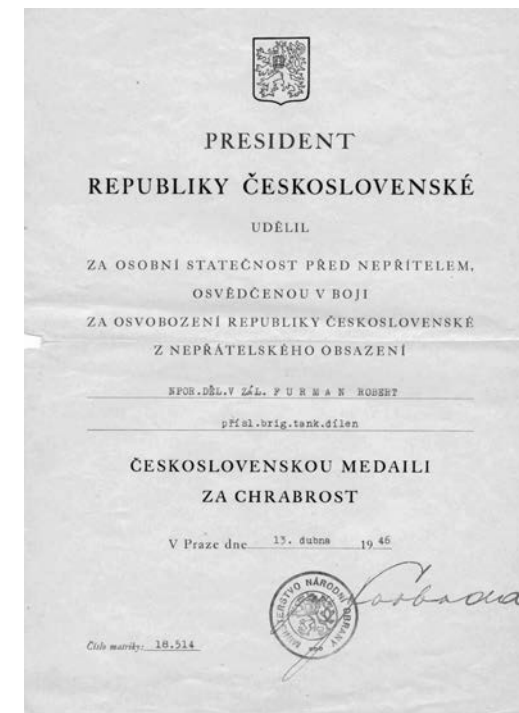
Robert byl jediným z rodiny, kdo se po skončení války vrátil do Brna. Pro jeho účast na osvobození mu byly přiznány zásluhy o republiku a i přes svůj německý původ byl považován za československého občana. Na firmu byla sice uvalena národní správa, Robert si ale prosadil, aby byl jmenován národním správcem, dokud se majetek nevrátí do rodinného vlastnictví.³⁵ Po svém otci měl ve firmě čtvrtinový podíl, jeho sestra a strýc Heinrich, kteří neplánovali návrat do Československa, mu dali plnou moc. Díky tomu měl v rámci tehdejších hospodářských nařízení volnou ruku v řízení závodu.³⁶

Ač byl majetek firmy po válce poničený, sklady vyprázdněné a hospodaření nevyrovnané, Robert se s veškerou svou energií pustil do obnovy rodinného podniku. Dělníci uvítali jeho návrat s nadšením „Pan Fuhrmann je zpět!“. Robert byl úspěšný a firmě se začalo opět dařit.³⁷

Měl velké naděje a očekávání od budoucnosti. Snad stále doufal, že se jeho otec jednoho dne vrátí živý a on mu bude moci předat rodinnou firmu v dobrém stavu. K optimismu přispívalo i to, že nedlouho po svém návratu do Brna se

Robert Fuhrmann v roce 1968.
(archiv Michaela Fuhrmanna)

Robertova medaile za chrabrost.
(archiv Michaela Fuhrmanna)

na maškarním plese seznámil s dívkou jménem Ilva Kučerová, kterou si po půl roce vzal za ženu. V roce 1947 se jim narodil syn Zdeněk.

Historický vývoj však ani tentokrát nebyl příznivý. Ihned po komunistickém převratu v únoru 1948 bylo rozhodnuto o znárodnění firmy.³⁸ Pro Roberta to byla zoufalá situace a dokonce se nabídl, že by i po znárodnění vykonával funkci ředitele, natolik mu na firmě záleželo. Jeho návrh však byl smeten ze stolu – Robert nevyhovoval svým třídním původem, za války se účastnil bojů na západě a odmítl vstoupit do KSČ. Jen malou útěchou mu mohla být podpora zaměstnanců a jejich slova díky za to, co pro firmu vykonal.³⁹ S těžkým srdcem zjistil, že v nových poměrech pro něj není místo. V létě 1948 i se ženou a ročním synem emigroval do Kanady. Tam se jim o dva roky později narodil druhý syn Michael.⁴⁰

33 MZA, fond H 320, kart. 1.

34 GAMES, Naomi. Dorrit Dekk obituary. In: The Guardian, 7. 1. 2015. (online) (cit. 25. 4. 2018) Dostupné z <<https://www.theguardian.com/artanddesign/2015/jan/07/dorrit-dekk>>

35 MZA, fond H 320, kart. 1.

36 Ibid.

37 Ibid.

38 MZA, fond K 9 módní pletářské závody, n. p., kart. 16.

39 MZA, fond H 320, kart. 11.

40 Michael Fuhrmann se v dospělosti začal zajímat o historii své rodiny před emigrací. Podařilo se mu zaznamenat vzpomínky svého otce, babičky Valerie a dalších příbuzných. Své poznatky konfrontoval s literaturou a prameny, hovořil též s pamětníky, například s Vilemínou „Minnie“ Tugendhat, která se před válkou s Fuhrmannovými přátelila a též emigrovala do Toronta.

Přestože se někteří členové Fuhrmannovy rodiny pokoušeli v emigraci o novou kariéru v textilním průmyslu, nikdo z nich neměl štěstí. Heinrich si s manželkou a syny změnili jméno na Forman, aby lépe zapadli v nové zemi. Heinrich vystřídal několik zaměstnání v textilní výrobě, ale v žádném neuspěl. Pokusil se o založení nové firmy zaměřené na ruční tkaní, ale to ho již trápily zdravotní obtíže. Stejně jako jeho otec trpěl žaludečními vředy. V roce 1951 ve věku 61 let zemřel na infarkt. Jeho synové se vlnářství již nevěnovali.

Úspěšnější kariéru si vybudovala Hansova dcera Dorothea. V emigraci se vdala za vědce Leonarda Klatzowa, který krátce na to v roce 1940 zahynul při leteckém neštěstí. Dorothea ale v Británii již zůstala. Po válce se začala věnovat komerčnímu designu pod uměleckým jménem Dorrit Dekk.⁴¹ Proslavila se svými plakáty pro britský Centrální úřad pro informace, pro který zpracovávala hesla jako „Kýchání a kašel šíří nemoci“ nebo „Kosti jsou třeba pro výrobu lepidla“. Mnoho let vytvářela grafiku pro Air France. Designem a uměleckou tvorbou se živila až do stáří a její díla jsou dodnes vysoce uznávána. Dožila se 97 let. V Británii zůstala i její matka Valerie, která si také změnila jméno na Forman. Na rozdíl od zbytku rodiny se držela své židovské identity až do své smrti v roce 1993.

Robert Fuhrmann se po emigraci několik let neúspěšně pokoušel o založení nového textilního podniku. To se mu nedařilo a nakonec díky svým znalostem jazyků získal zaměstnání jako překladatel. V 60. letech drobnou živnost⁴² převzal a vybudoval z ní přední překladatelskou firmu v Torontu. Byl členem Československé obce legionářské a vždy hrdě nosil svá válečná vyznamenání. Ve státě Ontario prožil zbytek života.⁴³

Jistým zadostiučiněním mu bylo, že po pádu komunismu v Československu byly znárodněné majetky restituovány zpět do rukou rodiny. K původnímu oboru se však již nevrátil. Továrnu prodal a učinil tím tečku za více než stoletou historií rodinné firmy. V roce 2001 zemřel na zápal plic ve věku 86 let. Jeho bratranec Tomas se dožil úctyhodného věku 98 let – zesnul v únoru 2018 jako poslední člen rodiny Fuhrmannů pamatující život v předválečném Brně.

Dorothea-Dorrit Dekk
v roce 1998.
(archiv Michaela Fuhrmanna)

41 Pseudonym Dekk vznikl z jejich iniciál Dorothea Karoline Klatzow.

42 Navzdory honosnému jménu Dominium Translation to byl původně podnik s jedním zaměstnancem. Po smrti majitele ho jeho potomci přenechali Robertovi za symbolický jeden dolar. FUHRMANN, Michael. Robert Fuhrmann. Lives Lived. *Toronto Globe*, 22. 10. 2001.

43 Michael Fuhrmann vzpomíná, že největší zálibou jeho otce, při které mohl rozjímat a užívat si klidu, se stalo brázdění vod jezera Huron na své lodi. Tu pojmenoval Sylphide a staral se o ní s velkou péčí a láskou. Ibid.

PRAMENY A LITERATURA

Moravský zemský archiv v Brně (MZA):
fond H 320 (Mořic Fuhrmann, Brno)
fond K 9 módní pletářské závody, n. p., Brno

Archiv Michaela Fuhrmanna.

Stiepels Adressbuch der Textil-Industrie. Reichenbert, 1929.

Tagesbote aus Mähren und Schlesien, 31. 10. 1910, s. 2.; 1. 1. 1927, s. 12.; 17. 3. 1930, s. 1.; 12. 3. 1934, s. 3.

Toronto Globe, 22. 10. 2001.

Úřední list Brněnských novin.

FUHRMANN, Michael. Robert Fuhrmann. Lives Lived. *Toronto Globe*, 22. 10. 2001.

HELLER, Hermann. *Mährens Männer der Gegenwart*. Brno, 1890.

HANÁK, Jaromír, ed. *Stopy textilních magnátů v Brně. Löw-Beer, Stiassni, Tugendhat*. Brno: Muzeum Brněnska, 2017. ISBN 978-80-906690-2-4.

CHATRNÝ, Jindřich a ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar, eds. *Brněnské stopy Adolfa Loose*. Brno: Muzeum města Brna, 2010. ISBN 978-80-86549-08-8.

CHYTKOVÁ, Eva a SVOBODOVÁ, Petra. Dvě rodiny brněnských továrníků: Placzkové a Löw-Beerové. In: *Sborník Muzea Brněnska 2016*. Brno: Muzeum Brněnska, 2016. ISBN 978-80-906196-9-2.

KLENOVSKÝ, Jaroslav. *Brno židovské. Historie a památky židovského osídlení města Brna*. Praha: Grada Publishing, 2016. ISBN 978-80-271-0199-3

KLENOVSKÝ, Jaroslav. *Židovské památky Moravy a Slezska*. Brno: Era, 2001. ISBN 80-86517-08-7.

RYŠKOVÁ, Michaela a MERTO VÁ, Petra. *Kulturní dědictví brněnského vlnářského průmyslu*. Ostrava: NPÚ, územní odborné pracoviště v Ostravě, 2014. ISBN 978-80-85034-81-3.

SMUTNÝ, Bohumír. *Brněnští podnikatelé a jejich podniky 1764–1948*. Brno: Archiv města Brna, 2012. ISBN 978-80-86736-28-0.

VRABELOVÁ, Renata, SVOBODOVÁ, Petra a ŠLAPETA, Vladimír. *Brno moderní. Velký průvodce po architektuře 1890–1948*. Brno: Paseka, 2016. ISBN 978-80-7432-748-3

INTERNETOVÉ ZDROJE

GAMES, Naomi. Dorrit Dekk obituary. In: *The Guardian* [online]. 7. 1. 2015 [cit. 25. 4. 2018]. Dostupné z <<https://www.theguardian.com/artanddesign/2015/jan/07/dorrit-dekk>>

www.geni.com [online]. 7. 1. 2015 [cit. 25. 4. 2018]. Dostupné z <https://www.geni.com/>

KLÍČOVÁ SLOVA:

Židé, antisemitismus, Brno, Československo, koberce, emigrace, arizace, znárodnění, Dekk

Zusammenfassung

DREI GENERATIONEN DER FAMILIE FUHRMANN

Die Fuhrmanns waren eine der vielen jüdischen Fabrikantenfamilien und zur Jahrhundertwende vom neunzehnten zum zwanzigsten Jahrhundert zählten sie zur Brünner Elite. Moriz Fuhrmann hatte sich aus ärmlichen Verhältnissen zu einem reichen Mann emporgearbeitet und seinen Betrieb aus dem Nichts zu einer prosperierenden Firma aufgebaut, die Waren in die ganze Welt exportierte. Neben Imitaten persischer Teppiche stellte er Kunstfelle und Plüsch her.

Nach Moriz übernahmen seine Söhne Hans und Heinrich den Familienbetrieb. Diese standen bis zum zweiten Weltkrieg an dessen Spitze, anschließend wurden sie enteignet. Nach der Befreiung der Tschechoslowakei kehrten die Fabriken für kurze Zeit in die Hände von Hans' Sohn Robert zurück. Dieser wurde dank seiner Kriegsverdienste zum Volksverwalter ernannt.

Der Autor der Studie versucht, das Leben einiger Angehöriger dieser Familie und ihre nicht einfachen Schicksale im Kontext der historischen Entwicklung zu umreißen. Dank einer sehr großen Hilfsbereitschaft von Michael Fuhrmann war es möglich, die Familienerinnerungen zu verarbeiten und zu zeigen, was für ein Leben diese Wollfabrikantenfamilie zu Ende des neunzehnten und im zwanzigsten Jahrhunderts führte.

ADMINISTRATIVNÍ ZÁSAHY DO HODIN NÁBOŽENSKÉ VÝCHOVY NA NÁRODNÍCH ŠKOLÁCH V 50. LETECH NA PŘÍKLADU MĚSTA BRNA

Jana Černá

Národní školy byly v 50. letech v úrovni ideologie spojovány s výchovou nového socialistického člověka. Ze spisů sovětských pedagogů se představa o novém člověku vyprofilovala velmi záhy po únorovém převratu.¹ Předně měl být nový člověk politicky uvědomělý a žít v souladu s marxisticko-leninskou filozofií. Náboženské smýšlení tak představovalo odchylku od ateisticky a materialisticky smýšlejícího člověka a jako takové mělo být okamžitě výchovou u nové generace odstraněno. Rovina ideologických požadavků se však značně odlišovala od každodenní praxe.

Pokud je snahou zkoumat třecí plochu mezi ideologickým požadavkem a realitou, je nutné dát obě roviny do vzájemného střetu a část výzkumu logicky vede ke studiu zákonů, vyhlášek a nařízení, které měly ideologický koncept v očích veřejnosti legalizovat. I když by strana velice ráda vydala nařízení, které by hodiny náboženství oficiálně zrušilo, nemohla sáhnout k tak radikálnímu kroku z důvodu existující platné ústavy z 9. května roku 1948. Tato ústava zaručovala svobodu svědomí (§ 15) i právo vyznávat soukromě i veřejně jakoukoli náboženskou víru nebo být bez vyznání, zároveň se v ústavě hovořilo o tom, že všechna náboženská vyznání a bezvyznání jsou si před zákonem rovna (§ 16).² I když ve výkladu ústavy lze nalézt pasáže, které po důsledné interpretaci nabízely prostor pro budoucí omezování náboženské výchovy (zvláště § 14 a § 15), vydaný dokument svým postojem potvrzoval možnost kontinuity výuky náboženství na národních školách.

Jaká mohla být strategie, která by náboženský prvek ze školy vymýtila? Této otázce se věnovali mnozí pedagogové, kteří se často odvolávali na myšlenky zakladatelů marxismu. V knize Miroslava Cipra se uvádí, že sám Bedřich Engels odmítal přímý boj proti náboženství a už v roce 1874 přišel s kritikou příliš drastických opatření. Svou kritiku opřel o poznatky z psychologie, podle nichž je

1 Lze jmenovat následující autory: KAIROV, Ivan Andrejevič. *Pedagogika*. Praha: Dědictví Komenského, 1950; JESIPOV, Boris Petrovič a GONČAROV, Nikolaj Kirillovič. *Pedagogika*. Praha: Dědictví Komenského, 1951; OGORODNIKOV, Ivan Trofimovič a ŠIMBIREV, Pavel Nikolajevič. *Pedagogika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1952.

2 Předpis 150/1948 Sb., Ústavní zákon ze dne 9. května 1948.

pronásledování věřících nejlepší prostředek, jak podporovat nežádoucí názory.³ Dle Engelsova názoru by přímý boj jen dopomohl mučednictví a prodloužil tím náboženství život,⁴ tudíž sám z boje proti náboženství vyloučil metody administrativního nátlaku jako politicky škodlivé a psychologicky neúčinné.⁵ I přesto se v československém prostředí právě administrativní zásahy staly primárním prostředkem k omezování vlivu náboženství na národních školách.

KONTINUITA PO ROCE 1948

První platformu pro zásahy do hodin náboženství měly nabízet školské zákony. O tom, v jakém duchu se ponese první popřevratový školský zákon, napovídaly vládní debaty před jeho samotným vydáním. Na zasedání přípravného výboru prohlásil ministr zdravotnictví Josef Plojhar: „*Nový směr a vývoj od únorových událostí dávají plnou záruku svobody nejen na poli politickém, hospodářském a sociálním, ale také kulturním, plnou svobodu i náboženského přesvědčení každému.*“⁶ Zmíněná benevolentnost se plně zrcadlila i ve znění Zákona o jednotné škole, který nabyl účinnosti 1. září 1948.⁷ V zákoně je uvedeno, že škola je povinna starat se o náboženskou výchovu žáka, náboženství zůstalo hodnoceno jako předmět povinný a klasifikovaný, který se uváděl na první straně školního vysvědčení. Zákon rovněž stanovil i rozsah vyučování. Náboženství se tak mělo vyučovat na národních školách, tedy dřívějších pětiletých obecných školách, a v prvních třech postupných ročnících střední školy (to znamená v osmi třídách celkem), po dvou hodinách týdně.⁸ Ve čtvrtém postupném ročníku střední školy se náboženství vyučovalo jen jednu hodinu týdně.⁹

Není pochyb o tom, že zákon vystupoval vůči hodinám náboženství velmi smířlivě. Jak výstižně podotýká Zábaj Horák, je možné ztotožnit se s domněnkou, že v prvních letech po komunistickém puči zde existovaly reálné snahy začlenit náboženskou výchovu do vzdělávacího procesu a vytvořit pro ni právní rámec. Mluvit o rozšířené svobodě při samotném vyučování by však bylo scestné. Již měsíc po vydání školského zákona byl zřízen Státní úřad pro věci církevní,¹⁰ kterým byl položen základ pro přísný státní dozor nad církví. Dohled byl zesílen i ze strany

ministerstva školství a osvěty,¹¹ které mělo kontrolovat, zda je výuka náboženství plně v souladu s výchovnými cíli školy.

ZMĚNA KURZU V ROCE 1952

Období veřejně prezentované tolerance vůči hodinám náboženství netrvalo dlouhou dobu. Debatu o novém kurzu vyvolaly statistické údaje, ve kterých se hovořilo o tom, že v roce 1952 navštěvovalo hodiny náboženství v brněnském kraji až 99 % všech dětí.¹² Tento fakt dal podnět k tomu, aby se k hodinám náboženství přistupovalo radikálněji. Změna kurzu se odrazila v novém výnosu O vyučování náboženství na školách prvního a druhého stupně¹³ vydaném Ministerstvem školství, věd a umění v červnu roku 1952. Daný výnos prezentoval veřejnosti všechny obtíže, které hodiny náboženství představovaly pro normální průběh vyučování. Jako zvlášť palčivý problém bylo uvedeno, že rodiče neoznamují s předstihem, jestli jejich dítě bude nebo nebude do hodin náboženství docházet. To mělo vést k závažným organizačním obtížím, jako stanovení počtu učitelů náboženství (a jejich platové ohodnocení) nebo umístění hodin náboženství do rozvrhu tak, aby nevznikala dlouhá prodleva ve vyučování pro žáky, kteří se náboženské výuky neúčastnili.¹⁴

Znění výnosu se odrazilo i na dění v konkrétních školách, kam byl národním výborem zaslán oběžník Vyučování náboženství na všeobecně vzdělávacích školách, který výnos z roku 1952 plně reflektoval a jeho znění shrnul do několika bodů: „1) Náboženství se bude vyučovat ve 2.–7. postupném ročníku všeobecně vzdělávacích škol. 2) Náboženství nebude zařadeno do učebních plánů školy a nebude se tedy klasifikovat na vysvědčení. 3) Dosavadní předpisy o povinném přihlašování dětí do náboženství zůstávají v platnosti. Ředitelé škol upozorňují na tuto okolnost ty rodiče, kteří loňského roku své děti do náboženství posílali. 4) Učitelům náboženství bude vyhrazena doba pro výuku náboženství v hodinách po skončení řádných učebních předmětů. 5) Ředitelé škol budou dohlížet na průběh vyučování náboženství jako dosud.“¹⁵ Oficiální kritika hodin náboženství a s ní přicházející změny otevřely prostor pro razantnější zásahy do jejich organizace, a přelomový výnos z roku 1952 tudíž poskytuje vhodný podnět k zamyšlení, jak konkrétně se byrokracie projevovala na každodenním dění v brněnských školách.

Na úvod lze zmínit skutečnost, že na základě vyhlášky z roku 1952 i zmíněného oběžníku byly hodiny náboženství vyjmuty z první a poslední třídy. Tento

3 CIPRO, Miroslav. *O vědecko-ateistické výchově žáků. Sborník statí.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959, s. 12. Autor v knize cituje B. Engelse.

4 MARX, Karel a ENGELS, Friedrich, *O náboženství.* Praha: SNPL, 1957, s. 139.

5 CIPRO, pozn. 3, s. 17.

6 Schůze Ústavodárného Národního shromáždění republiky Československé ze středy, 21. dubna 1948.

7 Předpis 95/1948 Sb., Zákon o základní úpravě jednotného školství (školský zákon).

8 HORÁK, Zábaj. *Církev a české školství. Právní zajištění působení církve a náboženských společností ve školství na území českých zemí od roku 1918 do současnosti.* Praha: Grada, 2011, s. 137.

9 Ibid.

10 Předpis 217/1949 Sb., Zákon, kterým se zřizuje Státní úřad pro věci církevní.

11 Předpis 228/1949 Sb., Vládní nařízení o působnosti a organizaci Státního úřadu pro věci církevní.

12 Ibid., s. 145.

13 Výnos Ministerstva školství, věd a umění z 23. června 1952 č. j. 14941/52-I/4-MŠVU, O vyučování náboženství na školách I. a II. stupně.

14 HORÁK, pozn. 8, s. 145.

15 AMB, B1/8, Národní výbor města Brna, Oddělení církevní, kancelář církevního tajemníka (1881), 1947–1990. inv. č. 301, Úprava vyučování náboženství ve školním roce 1954/1955.

počin lze považovat za promyšlený ideologický tah. První třídě bylo přisuzováno „zvláštní poslání“¹⁶ vycházející ze skutečnosti, že dítě přicházelo do školy z rodinného prostředí, kde v mnoha případech bylo vystaveno náboženským tradicím. Tím, že v první třídě nebylo náboženství vyučováno, mohlo dojít k narušení nábožensko-rodinného vlivu, a žák-prvňáček se nerušeně mohl seznamovat s novým (co možná nejvíce socialistickým) prostředím. Velikou úlohu zde měla hrát sounáležitost se zbytkem třídy. V ideálním případě bylo počítáno s tím, že samo dítě nebude chtít ve druhé třídě do hodiny náboženství nastoupit. Odůvodněno bylo i zrušení hodin náboženství v posledním ročníku: „V 8. postupném ročníku se žáci musí dokonale připravit na závěrečné zkoušky, nebude se v těchto ročnících náboženství vyučovat.“¹⁷ Zde bylo odkazováno na povinnost žáka připravit se na závěrečné a přijímací zkoušky a nebyl důvod ho zatěžovat předmětem náboženství.¹⁸ Těmto úvahám narával i školský zákon z roku 1953, který byl všeobecně přijímán velice rozpačitě. Nedůvěru zvlášť vzbuzovalo zkrácení školní docházky o jeden rok a z toho plynoucí přetěžování žáků.

ADMINISTRATIVNÍ ZÁSAHY

Z podstaty výše uvedené vyhlášky i z oběžníku plynula rodičům povinnost přihlásit své dítě do hodin náboženství. Tiskopisy přihlášek byly školám poskytnuty národním výborem na konci srpna¹⁹ a posléze byly na školách rozděleny mezi rodiče. Ti měli povinnost odevzdat přihlášku zpět na školu nejpozději do 8. září. Jednalo se o rozmezí jen několika dnů, během nichž musel celý „výměnný proces“ proběhnout, a už jen z podstaty krátkého časového úseku se zde zrodilo několik byrokratických úskalí.

Zajímavé však je, že na některé brněnské školy nebyly tiskopisy přihlášek vůbec distribuovány. Dokladem je případ z osmileté školy na Kuldově ulici, kde jedna původní přihláška byla okomentována následujícím způsobem: „Stylisace této původní přihlášky však byla chybná, poněvadž nevyjadřovala výslovné přání. Zněla takto: ‚Nemáme námitek, aby naše dcera... atd.‘ Tato přihláška byla ředitelstvím školy žákyni vrácena a na novou, která mohla být podána až po termínu, nebyl vzat zřetel.“²⁰ Je patrné, že na zmíněné škole byly alespoň některé přihlášky psány vlastní rukou rodičů. V těchto případech velmi záleželo na jejich stylistické dovednosti a absenci podobných nejednoznačných formulací. Přihláška měla

být napsána důrazně a obsahovat nezpochybnitelná slova jako „přeji si, požaduji či přihlašuji“, jakékoli benevolentnější vyjádření poskytovalo možnost přihlášku odmítnout.

S formální stránkou přihlášky souvisel i problém s podpisem rodičů. Příkladem může být konkrétní situace na pětileté škole v Tábořské ulici, kde původní přihlášku sice odevzdal žák včas, ale přihlášce chyběl podpis otce. Ředitelství školy si původní přihlášku ponechalo, ale upozornilo žáka, aby přinesl přihlášku novou. Poněvadž to však už bylo po termínu, nemohla být nová přihláška, jejíž podání se zdrželo nepřítomností otce, znovu přijata.²¹ Z příkladu vyplývá, že správně podaná přihláška musela obsahovat podpisy obou rodičů, pokud chyběl jeden podpis bez řádného odůvodnění, jednalo se o závažný důvod k jejímu nepřijetí jakožto neplatné.

Největší problém však působil systém odevzdávání přihlášek a bez nadsázky lze říct, že každá škola měla svá vlastní pravidla. Někde se přihláška měla donést učiteli náboženství, jinde třídnímu učiteli nebo do vlastních rukou ředitele. Na některých školách mohl přihlášku podat sám žák, někde se musel dostavit jeden z rodičů, objevily se i případy, kde se s přihláškou museli dostavit oba rodiče. Pro názornost jsou uvedeny dva příklady z osmileté školy na Balbínově ulici, které potvrzují následující hypotézu – pokud bylo vyžadováno, aby přihlášku podali oba rodiče, a ještě k tomu ji předali osobně do rukou učitele či ředitele, nastal problém daného zaměstnance ve škole skutečně zastihnout.²² V případě, kdy oba rodiče chodili do práce, se jejich pracovní doba mnohdy kryla s dobou učitele či ředitele, a bylo tudíž téměř nemožné si osobní schůzku sjednat.

„Ředitelství původně požadovalo osobní příchod rodičů a přihlášku ze 6. září od dítěte nepřijalo. Rodiče nemohli do školy jít, poněvadž jsou oba zaměstnaní. Když v poslední chvíli byly přihlášky přijímány na dívčí škole i od dětí, poslala matka přihlášku žáka po starší dcerce, která se rovněž přihlašovala. Svou přihlášku dcera svému řediteli včas odevzdala, ale ředitele na škole svého bratra nenašla. Druhý den již přihlášky nebyly přijímány.“²³

„Rodiče poslali přihlášku včas po dítěti. Třídní učitel žádal osobní účast rodičů. To nebylo možné pro zaměstnání obou. Termín byl tak promeškán, ačkoli přihláška byla správně formulována a oběma rodiči podepsána.“²⁴

16 Ibid.

17 Ibid.

18 Ibid.

19 Ibid.

20 AMB, B1/8, inv. č. 303 Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1954/1955.

21 Ibid.

22 Zjištěno studiem přihlášek a dodatečných přihlášek uložených v Archivu města Brna: AMB, B1/8, inv. č. 295 Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1951/1952; inv. č. 300 Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1953/1954; inv. č. 303 Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1954/1955; inv. č. 305 Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1955/1956; inv. č. 307 Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1956/1957; inv. č. 308 Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1957/1958 řazené dle abecedy.

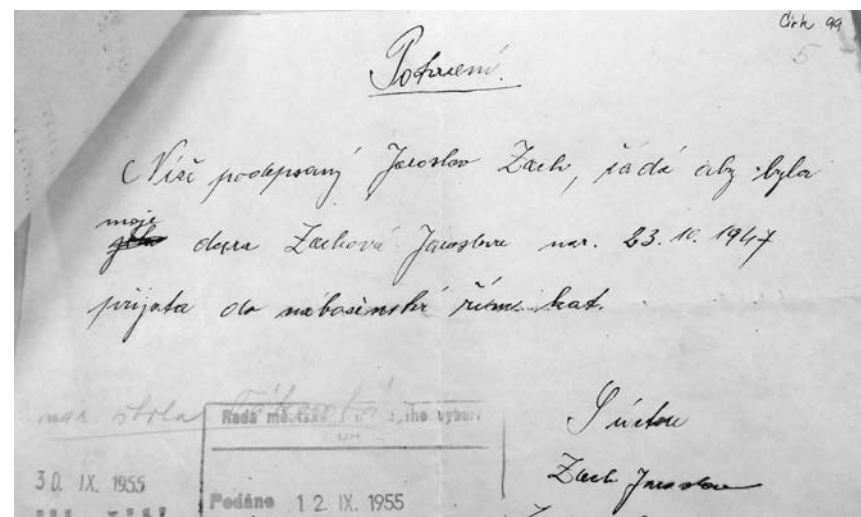
23 AMB, pozn. 20.

24 Ibid.

Není pochyb o tom, že tyto byrokratické postupy měly za cíl, co nejvíce ztížit rodičům podání přihlášky. K tomu je nutné zdůraznit, že k vrácení neplatných přihlášek zpět rodičům často docházelo až po termínu odevzdání, tedy až po 8. září. Její opětovné podání tak bylo možno až po oficiálním termínu, což přinášelo nové starosti.²⁵

Jaké možnosti měli rodiče, pokud nestihli přihlášku podat nebo jim byla vrácena zpět jako nevyhovující? Termín 8. září byl závazný, následující den byl školou sestaven seznam všech dětí přihlášených do hodin náboženství a 13. září byl tento seznam poslán na národní výbor. Zmíněné rozpětí pěti dnů však dávalo rodičům jistou šanci, aby dodatečně své děti do náboženství zapsali. Přihlášku ale museli na národní výbor zaslat sami. Jednalo se o jakýsi polooficiální prodloužený termín a dle archivního výzkumu byla drtivá většina takto opožděně podaných přihlášek akceptovaná. Problém však nastal, pokud rodiče dodatečnou přihlášku zaslali na městský výbor až po 13. září. Naděje na přijetí dodatečné přihlášky se snižovaly, s čím větším časovým odstupem byla přihláška podána. Je zjevné, že čas zde hrál opravdu zásadní roli. Toho si byli mnozí vědomi. Přesto v tomto kontextu působí až trochu bizarně zpráva z farního úřadu zasláná na národní výbor v roce 1955. Jestli byl požadavek v zaslaném dopisu myšlen vážně, či jako lehká provokace, dnes již nelze zjistit, ale pro vlastní posouzení je zde uveden v plném znění: „Rodiče vyplnili a poslali po dítěti včas svou přihlášku. Dítě zapomnělo přihlášku odevzdat, rodiče to zjistili a přinesli přihlášku na farní úřad. Pravdivost jejich prohlášení by mohla být prozkoumána chemickým zjištěním doby, v níž byla přihláška psána. Je přiložena původní přihláška.“²⁶

K přihlášce zasláné po 13. září bylo zároveň nutné připojit i zdůvodnění opožděného podání a dodatečná přihláška prošla řízením, které rozhodlo o její oprávněnosti či zamítnutí. První, kdo dodatečnou přihlášku posuzoval, byl ředitel samotné školy a zde samozřejmě sehrál důležitou roli jeho lidský přístup. Mohou zde být jmenovány dva kontrastní případy z roku 1956. Zatímco na jedné škole ředitel navrhnul po rozhovoru s matkou, aby bylo jejich žádosti vyhověno: „Matka byla ve Vídni a potom v návalu starostí zapomněla na přihlášku. Otec je přesvědčen, že chlapec hodiny náboženství potřebuje“,²⁷ tak radikálnější ředitel z jiné školy důvod dodatečné přihlášky nehodlal akceptovat. K žádosti ze 14. září ve znění: „Náš syn byl na začátku školního roku první týden v nemocničním stavu a nemohl se tudíž školního vyučování zúčastnit“, připsal strohé hodnocení: „Vzhledem k prošlé lhůtě nedoporučuji.“²⁸ Ředitelův komentář byl přiložen k dodatečné přihlášce a zaslán na

V přihlášce není uveden důvod, proč byla podána opožděně.
(Archiv města Brna)

národní výbor, kde probíhalo finální řízení a rodiče se výsledek dozvěděli zpravidla v půlce listopadu.

Pokud podání řádné přihlášky přinášelo rodičům mnohé starosti, tak při podání přihlášky dodatečné se tyto starosti několikanásobně zvětšovaly. Pro dodatečnou přihlášku totiž neexistoval žádný tiskopis a její formulace byla odkázána na stylistické dovednosti rodičů. Jestliže však neexistoval vzor, neexistovalo ani oficiálně definované měřítko, jakým bylo možno přihlášky hodnotit. Otevřela se tím cesta pro nahodilé a nesystematické posuzování přihlášek: co bylo v jednom roce akceptováno, ve druhém roce mohlo být okamžitě zamítnuto. Značné výkyvy v hodnocení lze pozorovat v případech, kdy rodiče odkazovali na zdravotní potíže či pracovní vytížení. Velkou roli zde sehrálo, do jaké míry se rodiče rozepsali o rodinných a osobních problémech. Zjednodušeně lze říci, že čím osobnější byla zpověď rodičů, tím větší naděje byla na úspěšné přijetí přihlášky. Z přijatých přihlášek byla vybrána následující ukázka:

„Syn onemocněl v srpnu inf. žloutenkou a nastoupil do školy až 16. září. Po dobu karantény mi nebylo možné zjistit termín podání přihlášky a po nástupu do školy byl proměškán. Podotýkám ještě, že se sama o synka starám a tudíž žádost za nepřítomného otce sama podepisuji.“

„Jsem zaměstnaná 12 hodin denně v restauraci a jídelně. Pro nedostatek času jsem zameškala lhůtu přihlášek. Ani sem vlastně nevěděla, že se musí dítě do náboženství přihlašovat a dětem ve škole o tom nikdo nic neřekl. Jsem 7 let rozvedená

25 Viz pozn. 21.

26 AMB, B1/8, inv. č. 305, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1955/1956.

27 AMB, B1/8, inv. č. 307, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1956/1957.

28 Ibid.

*Přihláška dle 24. 9. 56, nepomáhá
vzhled, uchoť důvod, že oba rodiče jsou zaměstnanci
je nedostatečný. Většina rodičů je zaměstnává a
přesto poměrně dostali včas.*

*H. P. Rošinský otec
28/9 1956.*

P. P. Církvevnímu úřadu v Brně.

*Prosíme tímto uchvát s uvažování našeho
syna Ivana Rošinského do hodiny náboženství.
je vskem II. tř. školy obecní na Kuci 26 ul.
Kávrovi prosíme o prominutí se nelze včas
přihlásit podána, poněvadž jsme oba zaměstnanci
a tím jsme dobu zmeškali.
Děkujeme tímto za laskavé vyřízení!*

*Emil Rošinský otec.
Elena Rošinská*

Pracovní
vytížení nebylo
považováno
za adekvátní
důvod
k opožděnému
podání
přihlášky.
(Archiv města
Brna)

Čekám na vyřízení

Titl.
Místní národní výbor
školský odbor,
Brno - Nám. Družby národů

Prosím, aby bylo povoleno mému synovi navštěvovat náboženství českobratrské evangelické.
Toto prohlášení jsem nemohl podat v termínu do školy na Hybešovu ul. kde nyní syn chodí, protože jsem byl nemocen.

Děkuji za kladné vyřízení. S pozdravem

4. 10.
19. 9. 1955

Ze mír!

Vladislav Kocián

Opožděné přihlášce chybí doklad o prodělané nemoci rodiče. (Archiv města Brna)

a vychovávám svého syna sama, jsem katolička a proto je moje přání, aby můj syn chodil do náboženství.²⁹

K přijetí přihlášky mohly pomoci přiložená potvrzení od zaměstnavatele či od doktora.³⁰ Prosté konstatování důvodu opoždění nebylo zpravidla akceptováno. Dělo se tomu i v uvedených případech.

„Přihlášku nepodal jsem v termínu z toho důvodu, že moje manželka onemocněla a jest na léčení mimo Brno.“

„Prosíme o prominutí, že nebyla včas přihláška podána, poněvadž jsme oba zaměstnanci a tím jsme dobu zmeškali.“³¹

29 AMB, B1/8, inv. č. 308, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1957/1958 řazené dle abecedy.

30 Viz pozn. 21.

31 AMB, pozn. 27.

Pokud byly zdravotní a pracovní důvody za jistých okolností omluvitelné, tak dodatečné přihlášky odvolávající se na zapomnětlivost vlastních dětí takovou výsadu neměly a byly rázně zamítnuty jako neopodstatněné. Pro názornost uvedeno několik ukázek zamítnutých přihlášek.

„Jelikož přihlášku, kterou sem mu napsal, po prázdninách, někde zahodil a nebo ztratil, aniž by doma něco řekl. Žádám, aby mě bilo vyhověno, aby chodil nadále do náboženství říms. kat.“

„Přihláška je odevzdána opožděně proto, že žák nosil přihlášku do náboženství v aktovce a zapomněl ji odevzdat svému učiteli.“³²

Za stejně neakceptovatelné byly považovány důvody odvolávající se na vlastní neinformovanost. Tím je na mysli například nutnost podávat novou přihlášku

32 AMB, pozn. 26.

990 PIII

Přijíždí si, aby můj syn
již Bilíček navštěvoval v tomto
školním roce hodiny úmsko-
katolického náboženství.

Bilíček Jan, Bilíčková Josefa,
otec, matka

Přihláška je spozděna proto,
že syn to do dneška nosil v tašce.

Laxní přístup dětí k hodinám náboženství byl jeden z důvodů, proč dodatečnou přihlášku zamítnout.
(Archiv města Brna)

každý rok, neznalost rodičů ohledně termínu, místa a způsobu odevzdání nebo povinnost opatřit přihlášku podpisy obou rodičů apod. Důvody tohoto administrativního charakteru byly označeny za nepodstatné a rodiče byli odkázáni na to, že si potřebné informace měli zjistit dopředu sami. Opět pro názornost několik nepřijatých přihlášek:

„Svoji opožděnou žádost odůvodňujeme tím, že jsme nevěděli, že je třeba dceru každým rokem přihlašovat znovu. Domnívali jsme se, že stačí to sdělit učiteli náboženství. Teprve po 10. září jsme zjistili, že jsme propásli termín.“

„Žádost zasíláme proto, jelikož jsme nevěděli, že se žáci do hodin náboženství mají hlásit do 8. září, a ze školy jsme na to nebyli upozorněni.“³³

Existovala však určitá strategie, kterou mohla být šance na dodatečné přijetí přihlášky podstatně zvýšena. Tato strategie spočívala ve využití „ostřejšího tónu“ a odvolání se na osobní svobody zaručené Ústavou z roku 1948. Ladit přihlášky konfliktněji se ukázalo jako velice účinné a dle zjištěných případů byly všechny bez výjimky přijaty. Doslova v dodatečných přihláškách stojí:

„Stalo se tak proto, že v době, kdy dcera přinesla ze školy přihlášku, byla manželka na zemědělských pracích na venkově a nemohla přihlášku včas vyřídit. Protože svoboda náboženství dosud platí, doufám, že není jiných námitek proti přijetí mé dcery do náboženství. Jsou-li jiné důvody než toto nezaviněné pozdější přihlášení o několik dní, žádám, aby mě byly písemně oznámeny.“

33 AMB, pozn. 27.

Me! 46. Gallia 728

Přihláška do náboženství! X. 1957 16829 f. 4. m.

Přihlašujeme svou dceru Helenu Odehnalovou,
do náboženství Římsko-katolického.

V Brně dne 1. září 1957.
První den přihlášky nebyly v poní
Rodiče: učitelka dětí nemohla o ní být pozdě
Otec: Matka:

Odehnal Josef Udehnalová Helena
Rada městského národního výboru
V BRNĚ

Nebylo nám sděleno kdy mají
tato přihlášky odevzdání proto darám
to dodatečně.

Žádám aby byl můj syn Karel
Mílek přijat do římsko katolického

Rada městského národního výboru
vynečováno
odáno 28. IX. 1955
1024 PIII

Uložiti
30. IX. 1955
Drahomíra Mílková
Mílek Karel

Rodiče byli odkázáni na to, že potřebné informace o podání přihlášek si měli zjistit samy.
Důvod o neinformovanosti nebyl považován za adekvátní. (Archiv města Brna)

„Není možné se spokojit se striktním zamítnutím, které by porušovalo naše občanské právo.“

„Což děcko nesmí navštěvovat náboženství, mě není známo ani nevím o tom zákoně, který by to zakazoval.“

„Tím, že jsem zaměstnán v Mor. Třebové a právě jsem po dovolené nastoupil v pondělí před začátkem šk. r. práci, ve které jsem se vrátil k rodině 11. 9. t. r. Moje žena žádost podala, ale tuto jste zamítli proto, že tam nebyly podpisy obou rodičů, což ale odporuje zákonu o rodin. právu. Očekávám kladné vyřízení a zdravím.“³⁴

PROTINÁBOŽENSKÁ PROPAGANDA

Jak bylo uvedeno, administrativní nátlak nebyl považován za preferovaný styl boje proti náboženství. Z toho důvodu začal být obohacován o protináboženskou propagandu, která byla cílena hlavně na rodiče a vrcholila zpravidla v období před podáváním přihlášek.³⁵ V propagandě byl kladen důraz na rodičovský cit a sugestivně bylo poukazováno na negativní dopad hodin náboženské výchovy na duchovní rozvoj dítěte. S názorem o škodlivém vlivu náboženství pronikl do československého prostředí sovětský pedagog K. I. Běljajev, jehož kniha byla do češtiny přeložena na konci 50. let.³⁶ Na Běljajevovy názory záhy navázali někteří čeští pedagogové, jako Alois Glogar a Jiří Loukotka, kteří ve svých dílech hovořili o tom, že náboženství děti poškozuje, brzdí jejich vývoj a vzbuzuje v nich pasivitu, strach, stavy skleslosti, bázně a zakřiknutosti.³⁷

Ke zdůraznění negativního vlivu náboženství přispívala i štvavá kampaň, vedená proti učitelům náboženství. Jako příklad lze využít citát z Glogarovy knihy, který popisuje konkrétní situaci ve vyučování: „Kaplan začal po suchu polykat, koulet očima, na děti řvát, nadávat jim a své nesmysly odůvodnil slovy: „Mně musíte věřit, já jsem na místě božím, já pána boha každý den mám v rukou a požívám ho i s krví a mám i universitu. Učitelé, ti umějí jen trochu psát a počítat a vám lžou.“ Přitom tloukl na stůl a pak děti vyhnal ven.“³⁸ Obdobný případ se však v archivních materiálech nenachází, čímž citát působí značně přehnaně. Nerealnosti Glogarova citátu potvrzuje i krátký dotazník, který měli brněnští učitelé na konci školního roku 1953 vyplnit a zaslat zpět na národní výbor. Na konkrétní otázku: „Jak se chová učitel náboženství?“ byli učitelé v dotazníku hodnoceni jako klidní a rozvázní

lidé s dobrým a nekonfliktním vztahem ke zbylému učitelskému kolektivu.³⁹ Je patrné, že se jednalo o hodnocení diametrálně odlišné od citovaného popisu chování učitele náboženství v oficiálně vydávané literatuře.

Ideologické působení však neprobíhalo jen směrem k rodičům, ale bylo zacíleno i na děti. Filozofie propagandy využívala potenciál, který nabízela pionýrská organizace: „Podaří-li se nám navodit situaci, kdy dítě do náboženství jde, protože musí (proti své vůli), a na pionýrské akci jde pro jejich přitažlivost, máme vyhráno – naším úkolem je tedy vhodnou mimoškolní činností prohlubovat již existující nechuť dítěte k náboženské výchově, která mu vlastně neskýtá téměř žádnou možnost využití a je na hony vzdálená jeho myšlení.“⁴⁰ Navodit v dětech zájem o činnost Pionýra se dařilo pomocí celodenních výletů, filmových představení a schůzek zájmových kroužků, které byly velice prozíravě uskutecňovány v nedělních dopoledních hodinách, aby se čas pionýrských aktivit kryl s návštěvou nedělní bohoslužby.⁴¹

Nechť některý žák navštěvovat hodiny náboženství byla využívána i v uvedených publikovaných textech, ve kterých byla zmiňována jejich školní nekázeň. Na rozdíl od pomlouvačných výroků na adresu učitelů náboženství se nekázeň žáků projevila i ve výše zmíněných dotaznících pro učitele.⁴² Lze dosvědčit výběrem odpovědí učitelů na otázku: „Jak probíhá vyučování náboženství?“:

„O kázní v této hodině se nedalo vůbec mluvit, žáci se bavili, otáčeli, lezli pod lavice.“

„V hodinách náboženství se jeví velká nekázeň pro nezáživný způsob vyučování, což způsobuje veliký nezájem u dětí o tento předmět a mnoho dětí chodí do náboženství jen z rodinných důvodů.“

„Hodiny jsou mimo vyučování, utíkají žáci, protože někteří prohlásili, že je to nebaví.“⁴³

Příložené odpovědi dosvědčují, že zvláště u žáků vyšších ročníků se problémy s kázní opravdu vyskytovaly. Rozjívěné chování dětí bylo způsobeno i skutečností, že hodiny náboženství probíhaly v odpoledních hodinách, kdy ostatní žáci měli již po vyučování a odpolední činnosti a hrami mohli utvrzovat přátelství. Navíc nabídka atraktivnější pionýrské činnosti tomuto trendu jen napomáhala. O tom, že samy děti měly mnohdy k hodinám náboženství velmi vlažný vztah, dosvědčují i výše zmíněné dodatečné přihlášky, kde za jedno z nejčastějších odůvodnění pro pozdní podání bylo uváděno, že žáci lístek ztratili nebo zapomněli odevzdat. Uvedené argumenty o „nezájmu žáků“ režimním snahám nahrávaly a propagandou byly dále zveličovány.

34 Postupně citováno AMB, B1/8, inv. č. 303, inv. č. 305, inv. č. 308, inv. č. 303.

35 VONDRA, Josef. Sborník referátů a diskuzních příspěvků z konference o světonázorové a ateistické výchově žáků. Hodonín: Okresní pedagogické středisko, 1977, s. 5. Autor uvádí zkušenosti z 50. let.

36 BELJAJEV, Konstantin Ivanovič. Ateistická výchova dětí v rodině. Praha: Orbis, 1959, s. 11–16.

37 GLOGAR, Alois. O výchově k vědeckému světovému názoru na škole. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, s. 23.

38 Ibid., s. 36.

39 AMB, B1/8, inv. č. 296, Zprávy škol o vyučování náboženství ve školním roce 1952/1953.

40 VONDRA, pozn. 35, s. 29.

41 KNAPÍK, Jiří. Socialistické školství a tzv. mimoškolní výchova dětí. In: KNAPÍK, Jiří, Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech. Opava: Slezská univerzita v Opavě, Ústav historických věd, 2014, s. 74–75.

42 AMB, pozn. 39.

43 Ibid.

MÍSTO ZÁVĚRU: VÝSLEDKY ADMINISTRATIVNÍCH ZÁSAHŮ

Návštěvnost předmětu náboženská výchova byla režimem ostře sledována. Ihned po ukončení řádných přihlášek (zpravidla mezi 8.–10. září) byl školou sepsán soupis všech dětí, které se do hodin náboženství přihlášily. Oficiální „Výkaz o vyučování náboženství na školách národních, osmiletých a jedenáctiletých středních“⁴⁴ byl ze školy zaslán do 13. září na školský odbor národního výboru a posléze putoval i na odbor církevní. Z jednotlivých výkazů lze vyčíst zajímavá fakta o návštěvnosti náboženství v jednotlivých třídách. Zatímco ve druhé a třetí třídě počet dětí, které chodily do náboženství, převažoval nad těmi, které do náboženství nechodily, v šesté třídě došlo k procentuálnímu obratu.⁴⁵ Čtvrtý a pátý ročník se tak jeví zcela přelomově. Tato změna byla jistě vyvolána i prvním svatým přijímáním, které žáci v uvedených letech absolvovali a po jehož vykonání rodiče mnohdy už déle netrvali na tom, aby jejich dítě do náboženství docházelo. Nutné je však zvážit i vliv pionýrské organizace, jelikož právě ve čtvrté třídě se pro žáky otevřela možnost k přijetí.

Zprávy o průběhu přihlašování dětí do náboženství byly z městských národních výborů zasílány k výboru krajskému. Komunisté tak byli o výuce náboženství na školách dobře informováni a jistě panovala v jejich kruzích radost, že procento návštěvnosti se neustále snižovalo.⁴⁶ Od roku 1952, kdy se návštěvnost pohybovala okolo 99 %, se snížila ve školním roce 1955/1956 více jak o polovinu (47,59 %).⁴⁷ Optimismus však kazila obava z tzv. skryté religiozity. „Procento návštěvnosti není a nemůže být jediným kritériem hodnocení úrovně světonázorové práce školy“, zdůraznil vedoucí školského odboru.⁴⁸ Nebyl sám, kdo vyjádřil obavu z toho, jestli žáci, kteří se odhlásili z výuky náboženství, tak učinili z vlastního přesvědčení nebo z pouhých pragmatických důvodů. „Nemůžeme považovat žáka za vyrovnaného s náboženskou otázkou, který pět let navštěvuje náboženství a v 7. ročníku se nepřihlásí, protože chce jít z 8. ročníku studovat a obává se, že jeho religiozita bude v komplexním hodnocení negativním faktorem.“⁴⁹ Pochyby pedagogů a ideologů zde byly zcela na místě. Bylo logické, že administrativní tlak musel být obohacen

o pomalu se rozvíjející vědecko-ateistickou propagandu, jejíž největší rozmach však nastal až počátkem 60. let.⁵⁰

Hodnotit výsledky administrativních zásahů a jejich vliv na duchovní život žáků nelze v plné míře právě z důvodu zmiňované skryté religiozity. Co však lze s odstupem času posoudit, je jejich přímý vliv na proměnu nejvyšší legislativy, tedy školských zákonů. Změny, které proběhly od 1948 na úrovni ministerských vyhlášek, se v plné míře projevily i v novém Zákoně o školské soustavě a vzdělávání učitelů z roku 1953,⁵¹ a to takovým způsobem, že se v novém zákoně o hodinách náboženství vůbec nedočteme. Došlo tak k radikální proměně, kdy počáteční snahy o přímé začlenění hodin náboženství do školské soustavy zcela vymizely, a z hodin náboženství se stal předmět, se kterým se v budoucnosti nemělo vůbec počítat.

44 Např. AMB, B1/8, inv. č. 304. Výkazy o vyučování náboženství ve školním roce 1955/1956.

45 Zjištěno dle statistik uložených v Archivu města Brna. AMB, B1/8: inv. č. 299 Výkazy o vyučování náboženství ve školním roce 1953/1954; inv. č. 301 Úprava vyučování náboženství ve školním roce 1954/1955; inv. č. 304 Výkazy o vyučování náboženství ve školním roce 1955/1956; inv. č. 306 Vyučování náboženství ve školním roce 1956/1957.

46 Statistické údaje o počtu dětí přihlášených na náboženství: BABIČKA, Václav, Vývoj katolické religiozity v českých zemích v letech 1949–1989. (Na základě zjišťování Státního úřadu pro věci církevní a ministerstva kultury – Sekretariátu pro věci církevní). In: *Sborník archivních prací* 55, č. 2 (2005), s. 379–506.

47 AMB, B1/8, pozn. 44.

48 VONDRA, pozn. 35, s. 4.

49 Ibid.

50 OLŠÁKOVÁ, Doubravka. *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha: Academia, 2014, s. 411.

51 Předpis 31/1953 Sb., Zákon o školské soustavě a vzdělávání učitelů (školský zákon).

PRAMENY A LITERATURA

Archiv města Brna (AMB):

B1/8, Národní výbor města Brna, Oddělení církevní, kancelář církevního tajemníka (1881), 1947–1990:
inv. č. 295, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1951/1952.
inv. č. 296, Zprávy škol o vyučování náboženství ve školním roce 1952/1953.
inv. č. 299, Výkazy o vyučování náboženství ve školním roce 1953/1954.
inv. č. 300, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1953/1954.
inv. č. 301, Úprava vyučování náboženství ve školním roce 1954/1955.
inv. č. 303, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1954/1955.
inv. č. 304, Výkazy o vyučování náboženství ve školním roce 1955/1956.
inv. č. 305, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1955/1956.
inv. č. 306, Vyučování náboženství ve školním roce 1956/1957.
inv. č. 307, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1956/1957.
inv. č. 308, Vyučování náboženství, dodatečné přihlášky a odhlášky ve školním roce 1957/1958
řazené dle abecedy.
inv. č. 400, Laičtí učitelé náboženství.

Předpis 95/1948 Sb., Zákon o základní úpravě jednotného školství (školský zákon).
Předpis 150/1948 Sb., Ústavní zákon ze dne 9. května 1948.
Předpis 217/1949 Sb., Zákon, kterým se zřizuje Státní úřad pro věci církevní.
Předpis 228/1949 Sb., Vládní nařízení o působnosti a organizaci Státního úřadu pro věci církevní.
Předpis 31/1953 Sb., Zákon o školské soustavě a vzdělávání učitelů (školský zákon).
Předpis 186/1960 Sb. Zákon o soustavě výchovy a vzdělávání (školský zákon).
Schůze Ústavodárného Národního shromáždění republiky Československé
ze středy 21. dubna 1948.
Výnos Ministerstva školství, věd a umění z 23. června 1952, č. j. 14941/52-I/4-MŠVU,
O vyučování náboženství na školách I. a II. stupně.

BABIČKA, Václav. Vývoj katolické religiozity v českých zemích v letech 1949–1989. (Na základě zjišťování Státního úřadu pro věci církevní a ministerstva kultury – Sekretariátu pro věci církevní),
In: *Sborník archivních prací*. 2005, roč. 55, č. 2, s. 379–506.

BĚLJAJEV, Konstantin Ivanovič. *Ateistická výchova dětí v rodině*. Praha: Orbis, 1959.

CIPRO, Miroslav. *O vědecko-ateistické výchově žáků. Sborník statí*.
Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959.

ČERNÝ, David. *Právní úprava výuky náboženství v českých zemích od roku 1945 do současnosti*.
Praha, 2008. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze. Právnická fakulta.

GLOGAR, Alois. *O výchově k vědeckému světovému názoru na škole*.
Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962.

HORÁK, Zboj. *Cirkve a české školství. Právní zajištění působení cirkve a náboženských společností ve školství na území českých zemí od roku 1918 do současnosti*.
Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-3623-5.

HORÁK, Zboj. Právní úprava výuky náboženství v českých zemích v letech 1948–1989.
In: *Revue církevního práva = Church law review*. Praha: Společnost pro církevní právo, 2010, roč. 16, č. 47, s. 201–223. ISSN 1211–1635.

JESIPOV, Boris Petrovič a GONČAROV, Nikolaj Kirillovič. *Pedagogika*.
Praha: Dědictví Komenského, 1951.

KAIROV, Ivan Andrejevič. *Pedagogika*. Praha: Dědictví Komenského, 1950.

KNAPÍK, Jiří. Socialistické školství a tzv. mimoškolní výchova dětí. In: Knapík, Jiří: *Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, Ústav historických věd, 2014. ISBN 978-80-7510-057-3.

LOUKOTKA, Jiří. *Zkušenosti z vědecko-ateistické výchovy žáků*. Praha: SPN, 1961.

MARX, Karel a ENGELS, Friedrich. *O náboženství*. Praha: SNPL, 1957.

OGORODNIKOV, Ivan Trofimovič a ŠIMBIREV, Pavel Nikolajevič. *Pedagogika*.
Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1952.

OLŠÁKOVÁ, Doubravka. *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha: Academia, 2014. ISBN 978-80-200-2318-6.

VONDRA, Josef. *Sborník referátů a diskuzních příspěvků z konference o světónázorové a ateistické výchově žáků*. Hodonín: Okresní pedagogické středisko, 1977.

KLÍČOVÁ SLOVA: administrativa, ateismus, hodiny náboženství, komunismus, propaganda, školství

Zusammenfassung

ADMINISTRATIVE EINGRIFFE IN DEN RELIGIONSUNTERRICHT AN DEN VOLKSSCHULEN DER 50ER JAHREN AM BEISPIEL DER STADT BRÜNN

Das Milieu der Volksschulen in der Tschechoslowakei war in der Zeit des kommunistischen Regimes unter anderem mit dem ideologischen Konzept der Erziehung des neuen sozialistischen Menschen verbunden. Die Studie behandelt ein konkretes Segment der Realisierung dieser Vision, das mit dem kontinuierlichen Druck auf den Religionsunterricht zusammenhing. Die Religionsstunden wurden im Rahmen der Erziehung und Bildung der neuen Generation zu einem brandheißen Problem, das der vollständigen Erziehung des Kindes zu einem neuen, atheistisch denkenden Menschen im Wege stand. Der Kampf gegen den Religionsunterricht, der nicht nur an den Brünner Volksschulen gleich ab dem Jahr 1948 ausbrach, war in der Anfangsphase mit administrativen Vorkehrungen verbunden. Dieser Druck wurde auf der Ebene der Schulgesetze, Ministerialerlasse, aber auch auf der Ebene der Bürokratie an den Schulen selbst ausgeübt, und im Endeffekt verursachte bereits die Abgabe der Anmeldung zum Religionsunterricht für viele Eltern unüberwindbare Hindernisse. Das Ziel des Beitrags ist es gleichzeitig zu zeigen, wie sich die administrativen Eingriffe im Alltagsleben an den Brünner Schulen äußerten.

STŘEDOVĚKÉ KOSTĚNÉ AEROFONY ZE SBÍRKY PODHORÁCKÉHO MUZEA V PŘEDKLÁŠTEŘÍ V KONTEXTU HUDEBNÍ KULTURY VRCHOLNÉHO STŘEDOVĚKU

PŘÍSPĚVEK K MOŽNOSTI POZNÁNÍ ZVUKOVÉ KRAJINY MINULOSTI

Klára Sovová

Studium hudebních aktivit prostřednictvím analýzy archeologických artefaktů je jedním z důležitých prvků studia kulturních, sociálních a symbolických aspektů žitého světa (pre)historických společností. Možnosti poznání jsou omezené ze samé podstaty dochovaných pramenů, přesto jejich vypovídací hodnota není zanedbatelná. Hudební nástroje a hudební aktivity jsou vlastní všem typům lidských společenstev, a proto jejich existenci musíme předpokládat i tam, kde výskyt přímých pramenů abscentuje nebo je příliš omezený. Tento příspěvek se na příkladu analýzy dvou jednoduchých kostěných píšťalek pokouší ilustrovat, jaké možnosti interpretace dává komplexní přístup k tématu.

Kostěné píšťaly používali lidé od starší doby kamenné – paleolitu. Celá řada z nich pochází ze známých moravských lokalit, a tak není divu, že vzbudily zájem profesora Karla Absolona, který společně s hudebníkem Dr. Hynkem Kašlíkem a organologem a akustikem Josefem Žákem provedl již ve 30. letech 20. století experimentální ozvučení paleolitických nástrojů, čímž se stal průkopníkem oboru, který dnes nazýváme hudební archeologie (music archeology).¹ V paleolitu se setkáváme s různými typy fléten, od nejjednodušších podélných fléten bez otvorů, přes příčné flétny, až po flétny s více hmatovými otvory.² Dominantní postavení

kostěných aerofonů mezi ostatními dochovanými hudebními nástroji se v pozdějších obdobích pravěku oslabuje. Na scénu přicházejí nové materiály a nástroje, nicméně různé druhy píšťal a fléten tvoří nadále součást instrumentáře pravěkých kultur. Jejich hlavní vývoj však zřejmě probíhal v jiných materiálech a výroba z kosti se do jisté míry přežila.³ Ve větším počtu se pak s kostěnými píšťalami setkáváme až v době raného a vrcholného středověku.

PÍŠTALY ZE SBÍRKY PODHORÁCKÉHO MUZEA V PŘEDKLÁŠTEŘÍ

Podhorácké muzeum v Předklášteří uchovává ve svých sbírkách dvě kostěné píšťalky z období vrcholného středověku:

Píšťalka inv. č. A3691 (Předklášteří, Porta coeli, okr. Brno-venkov)

Píšťalka pochází z výzkumu jímky, zachycené stavebními pracemi v prostorách proboštsví kláštera Porta coeli. (Obr. 1a.) Jímka je datována do období vrcholného středověku a renesance, objevily se v ní i novověké intruze.⁴

POPIS NÁLEZU

Fragment jednoduché podélné píšťalky s labiem (v literatuře se používá též termín zvukový výřez či hlásnice) polokruhového tvaru. Labium je umístěno asi ve dvou třetinách délky nástroje. Píšťalka je téměř v celé délce podélně rozštípnutá, zachován je dolní okraj nástroje. Nástroj je hrubě opracovaný, nenese stopy úprav ani výzdoby, naopak jsou patrné neupravené řezy na koncích nástroje, stejně jako v místě labia. Rozměry: délka 60 mm, průměr dolního okraje 15 x 12 mm, průměr horního okraje 13 mm, vzdálenost hrany od dolního okraje píšťalky 36 mm, vzdálenost hrany od horního okraje 21 mm.⁵ Nástroj je vyroben z pravé tibie ovce domácí (Ovis aries).⁶ Jedná se o píšťalu s vnitřní šterbinou (H–S 421.221), patřící

1 ABSOLON, Karel a KAŠLÍK, Hynek. Nejstarší hudební nástroje světa, nalezené na Moravě. *Lidové noviny*. Nedělní příloha. 19. 4. 1936. s. 10–11.

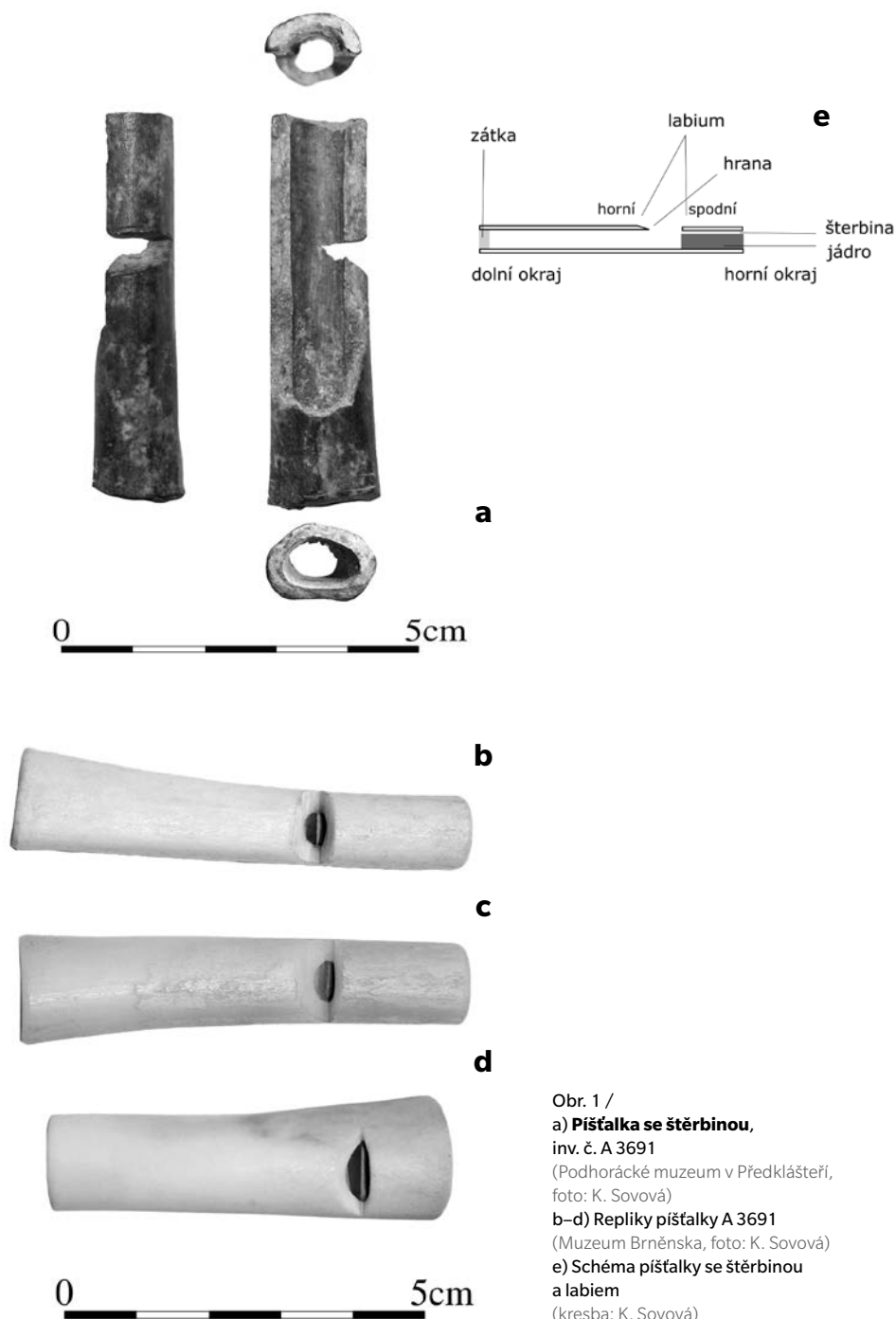
2 O Absolonově experimentu a především dalších možnostech výzkumu paleolitických hudebních nástrojů pomocí experimentální archeologie viz BORTEL, Roman. Paleolitická hudba: Nálezy a rekonstrukce hudebních nástrojů minulosti. *Živá archeologie (Re)konstrukce a experiment v archeologii: studie, materiály, zprávy, zahraničí, popularizace, polemika, recenze*. Hradec Králové: Společnost experimentální archeologie, 2005. s. 23–28.

3 Otázka výběru materiálu, používaného k výrobě hudebních nástrojů, je tématem sama o sobě. Hraje tu roli řada faktorů, jakými jsou dostupnost materiálu a snadnost, nebo naopak obtížnost jeho opracovatelnosti, účel a zamýšlená trvanlivost nástroje, akustické vlastnosti materiálu, rituální důvody a další.

4 Výzkum provádělo v roce 1983 Okresní muzeum Brno-venkov.

5 Při popisu artefaktů bylo použito metodiky zavedené do archeologické literatury D. Staššíkovou-Štukovskou, viz STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, Danica. K problematice stredoeurópskych aerofónov 7.–13. storočí. *Slovenská archeológia: časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied. 1981, roč. 29, č. 2, s. 393–420.

6 Za určení děkuji Martině Roblíčkové a Vlastimilu Káňovi.

Obr. 1 /
a) Píšťalka se šterbinou,
 inv. č. A 3691
 (Podhorácké muzeum v Předklášteří,
 foto: K. Sovová)
b–d) Repliky píšťalky A 3691
 (Muzeum Brněnska, foto: K. Sovová)
e) Schéma píšťalky se šterbinou
 a labiem
 (kresba: K. Sovová)

do skupiny hranových nástrojů podle Hornbostelovy-Sachsovy systematiky.⁷ U hranových nástrojů vzniká tón nárazem proudu vzduchu na hranu nástroje. Vzduch může být na hranu veden přímo, nebo pomocí šterbiny.

Píšťalka inv. č. A 6163

(Lelekovice, „lelekovický hrad“, okr. Brno-venkov)

Artefakt pochází z výzkumu lelekovického hradu (obr. 2a). Do literatury jej uvedl Josef Unger ve studii zabývající se výrobou kostěných předmětů na této lokalitě. Nález pochází ze stratigraficky indiferentní situace, datován je tedy dobou existence hradu (40. léta 14. století – 1401).⁸

POPIS NÁLEZU

Podélná píšťalka je vyrobená z duté, mírně prohnuté ptačí kosti. Má jeden drobný vrtaný hmatový otvor, situovaný ve dvou třetinách délky nástroje. Oba vnější konce nástroje jsou pečlivě ořezány (naproti tomu vnitřní strana trubice je nedostatečně upravena), tělo píšťalky i řezy jsou vyhlazené, otvor precizně provedený. Rozměry: délka 102 mm, průměr hmatového otvoru: 2 mm, vzdálenost hmatového otvoru od horního okraje artefaktu 65 mm. Průměr horního okraje 7 x 8 mm, průměr dolního okraje 8,5 x 7 mm. Při rozměru artefaktu (úzké menzuře) a opracování obou konců se nemůže jednat o hranovou píšťalku bez šterbiny. Mohlo by však jít o aerofon šalmajového typu, patřící mezi jazýčkové nástroje (422. H–S).⁹ U tohoto typu nástroje je zvuk vytvářen pomocí kmitání plátku/jazýčku (obr. 2c).

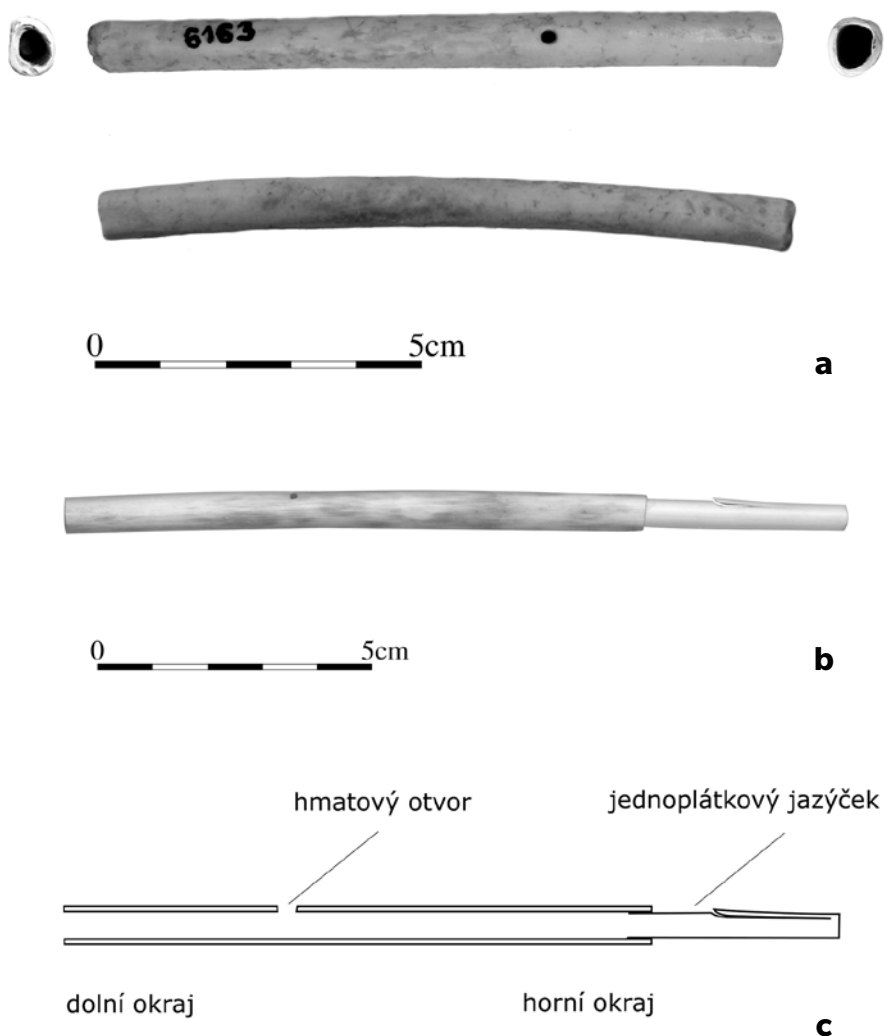
Píšťalky, které pocházejí z archeologických výzkumů, jsou pouhými fragmenty původních nástrojů. Součástí zvukotvorného zařízení píšťal byly i další konstrukční prvky, které byly vyráběny většinou z rostlinných materiálů, a proto se téměř nikdy nedochovaly.¹⁰ Absence těchto konstrukčních prvků často ztěžuje naši schopnost rozpoznat v artefaktu hudební nástroj. U rozpoznávaných nástrojů zase neznalost

7 K popisu hudebních nástrojů se v současnosti převážně užívá systematika, kterou vyvinuli C. Sachs a E. M. Hornbostel v roce 1914. Do češtiny přeložili a upravili J. Keller a M. Kopecká, viz KELLER, Jindřich a KOPECKÁ, Michaela. Hornbostelova a Sachsova systematika hudebních nástrojů. *Hudební nástroje: časopis pro výzkum, vývoj, výrobu a užití hudebních nástrojů*. Hradec Králové: Československé hudební nástroje, 1977. s. 10–13, 45–48, 77–78, 114.

8 UNGER, Josef. Kostěné artefakty a jejich výroba na hradě v Lelekovicích. *Pravěk: Časopis moravských a slezských archeologů. Nová řada*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno 1998, roč. 7, 1997, s. 417–424.

9 Přesnější zařazení nebylo na základě dochovaného artefaktu možné.

10 Výjimku tvoří například fragment flétny s dochovaným dřevěným jádrem ze Skara (Švédsko), viz LUND, Cajsa S. Bone Flutes in Västergötland, Sweden – Finds and Tradition. *Academia.edu*. [online]. [cit. 3. 4. 2018]. Dostupné z: https://www.academia.edu/31773237/Cajsa_S._Lund_Bone_Flutes_in_V%C3%A4sterg%C3%B6tland_Sweden_Finds_and_Traditions. Další exempláře dřevěných jader pocházejí z Opole (Polsko) viz STAŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, pozn. 5, s. 412.

Obr. 2 /
a) **Píšťalka s jazýčkem** inv. č. A 6163 (Podhorácké muzeum v Předklášteří, foto: K. Sovová)
b) **Replika píšťalky** (výroba a foto: J. Kašpařík)
c) **Schéma píšťalky šalmajového typu s jazýčkem** (kresba: K. Sovová)

těchto součástí problematizuje naše možnosti přiblížit se při rekonstrukcích původní podobě nástroje. Tvar chybějících prvků totiž ovlivňuje tónové možnosti nástroje, a proto je velmi důležité zohledňovat při studiu různé možné varianty a kombinace. V tomto ohledu panuje u píšťal velká konstrukční variabilita, což je velmi dobře zdokumentováno v etnomuzikologické literatuře.

Píšťaly s labiem jsou v první řadě vybaveny jádrem, jehož tvar a velikost definuje podobu šterbiny, která vede vzduchový proud na hranu nástroje.¹¹ Jádro je umístěno v horní části nástroje (obr. 1e). Další předpokládanou (ale ne nezbytnou) součástí nástroje je zátka uzavírající dolní okraj nástroje. U píšťal šalmajového typu jsou to zas různé varianty jazýčku (vyrobeného např. z rákosy, stébla pšenice, ptačího brčka), umístěného v horním okraji nástroje. Dolní okraj nástroje zůstává vždy otevřený.

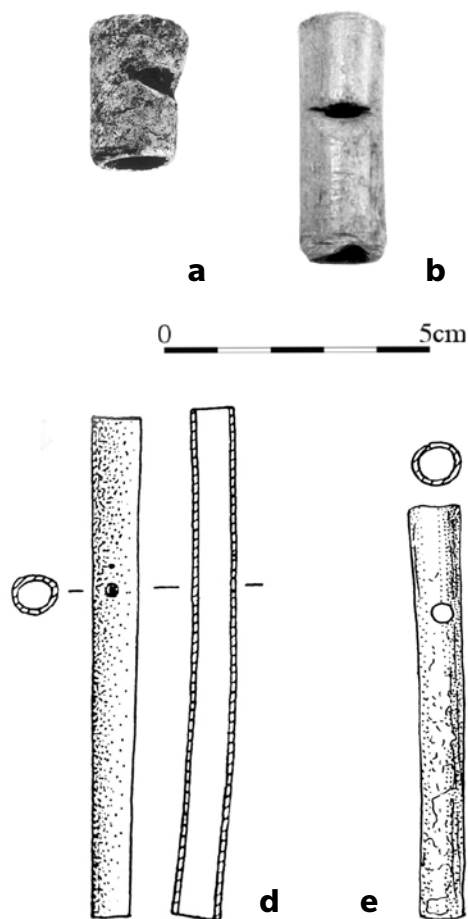
EXPERIMENTÁLNÍ OVĚŘENÍ TÓNOVÝCH MOŽNOSTÍ NÁSTROJŮ

Píšťalka se šterbinou inv. č. A 3691 (klášter Porta Coeli, Předklášteří)

Výroby replik píšťalky z Předklášteří se ujal Vít Kašpařík, zkušený výrobce lidových hudebních nástrojů. Při práci vycházel ze znalostí konstrukce lidových píšťal, jako materiál na výrobu korpusu použil ovčí kosti, dřevěné konstrukční prvky jsou vyrobeny z lipového dřeva, ošetřeného olejem. Byly vyrobeny tři možné varianty nástroje:

Replika č. 1 (obr. 1b), píšťalka s uzavřeným dnem, vydává jeden tón, s přefukem dva tóny. Replika č. 2 (obr. 1c), má v uzavřeném dně propálený otvor (polootvřené dno) a je na ni možné zahrát dva tóny, s přefukem čtyři tóny. Replika č. 3 (obr. 1d), byla vyrobena z opačně orientované kosti (cílem bylo ověřit předpoklad, že takto konstruovaný nástroj by mohl mít lepší akustické vlastnosti), dno bylo ponecháno zcela otevřené. Obdobně jako na repliku č. 2 je možné na ni zahrát dva tóny (s přefukem čtyři) v rozpětí jedné oktávy. Toho lze dosáhnout střídavým uzavíráním otevřeného konce nástroje prstem. K obdobným výsledkům dospěli autoři experimentu při ověřování tónových možností píšťalky stejného typu z Falköpingu (více se nálezu budeme věnovat na jiném místě). Pokusy byly prováděny na replice nástroje, přičemž jádro bylo vyrobeno z včelího vosku, dolní okraj píšťalky byl ponechán otevřený. Jeho střídavým odkrýváním a zakrýváním dokázal experimentátor

11 Z lidového instrumentáře známe příklady hranových píšťal s labiem bez šterbiny, v tom případě je místo jádra vzduchový proud usměrňován jazykem nebo rty hráče.

Obr. 3 /

Píšťaly se štěrbinou:

a) lok. Västergötlan

(reprodukováno z: LUND, Cajsa S. Bone Flutes in Västergötland, Sweden – Finds and Tradition.)

b) Mstěnice

(Moravské zemské muzeum, foto: archiv Archeologického ústavu MZM)

c) Konůvky

(Moravské zemské muzeum, foto: K. Sovová)

Píšťaly šalmajového typu:

d) Rokštejn

(reprodukováno z: MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk. Rokštejn, mittelalterliche Burg im Kreis Jihlava-Iglau)

e) Jenalöbnitz

(reprodukováno z: STOLL, Hans-Joachim. Der Bühl von Jenalöbnitz – ein Mittelalterlicher Burghügel in Ostthüringen.)

zahrát dva tóny. Cajsa Lund předpokládá, že píšťalka mohla sloužit jako vábnička, protože na ní lze dobře napodobit ptačí zpěv.¹²

ANALOGIE A ZAŘAZENÍ NÁLEZU

Píšťalka z Předklášteří patří k nejběžnějšímu typu středověkých kostěných píšťalek se štěrbinou, objevujících se jak v hrobových nálezech, tak na sídlištích. Nejstarší analogií této píšťalky s polokruhovým labiem a výřezem modelujícím ostrou

hranu je nástroj z konce doby kamenné z Falköpingu (jižní Švédsko; obr. 3a). Píšťalka je vyrobena z ovčí kosti, její stáří je radiokarbonovou datací určeno přibližně na 2300–1800 př. n. l.¹³ Také z období raného a vrcholného středověku pochází řada analogických píšťal se štěrbinou. Většina z nich má labium ve tvaru půlkruhu. Podle Oskára Elshecka je takový tvar labia typický pro kostěné a další nedřevěné píšťaly. V tvrdém materiálu, jakým je kost, lze nejsnáze vymodelovat právě takový tvar labia.¹⁴ Píšťalky s půlkruhovým labiem známe i z řady velkomoravských lokalit, většina labií je u těchto píšťal vytvořena jiným způsobem (řez je veden kolmo ke kosti), takže hrana samotná je spíše tupá.¹⁵ Jedná se například o píšťalky ze Strážovic¹⁶ a Mikulčic.¹⁷ Píšťalka s ostře seříznutým labiem (řez je veden šikmo ke kosti) pochází například ze Spythněvi.¹⁸ Analogické nálezy pocházejí i z doby vrcholného středověku: Mstěnice inv. č. 68791,¹⁹ Konůvky, inv. č. 72344,²⁰ (obr. 3b–c),²¹ Bischofstein²² a Groitzsch.²³ Objevují se ale i další tvary labií; oválné (Mstěnice; obr. 4a),²⁴ kruhové (Skály; obr. 4b) nebo dokonce pravoúhlé, s rovnou hranou a čtvercovým seříznutím, vytvářejícím vzduchový kanál, který prodlužuje horní labium (Skály; obr. 4c).²⁵ Tento poslední typ labia je typický pro novověké dřevěné píšťaly a u kostěných píšťal se objevuje vzácně. Výroba čtvercového labia je technologicky obtížnější, avšak rovná hrana vydává výrazně lepší a stabilnější zvuk.²⁶ Čtvercové labium tohoto typu se nachází i na pokročilých, raně středověkých flétnách s hmatovými otvory: kostěná flétna zdobená rytou výzdobou

13 LUND, pozn. 10, s. 11–12.

14 ELSCHKE, Oskár. *Slovenské ľudové píšťaly a ďalšie aerofóny*. Bratislava 1991, s. 95–97.

15 Většina uváděných píšťal postrádá kanálek prodlužující horní ret labia, který pomáhá vést proud vzduchu a zároveň modeluje samotnou hranu.

16 HRUBÝ, Vilém. Slované kostěné předměty a jejich výroba na Moravě. *Památky archeologické*. Praha, Archeologický ústav ČSAV 1957, roč. 48, č. 1, s. 179, obr. 17:3, 4.

17 KAVÁNOVÁ, Blanka. Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice. In: *Studien zum Burgwall von Mikulčice*. Bd. 1, Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno, 1995, obr. 26:27, 29.

18 HRUBÝ, pozn. 16, obr. 17:10.

19 NEKUDA, Rostislav a NEKUDA, Vladimír. *Mstěnice: zaniklá středověká ves u Hrotovic 2. Dům a dvůr ve středověké vesnici*. Brno: Moravské zemské muzeum, 1997. Prameny k dějinám a kultuře Moravy, s. 97.

20 MĚCHUROVÁ Zdeňka. Kostěné předměty ze zaniklé středověké osady Konůvky (okr. Vyškov). *Časopis Moravského muzea: Acta Musei moraviae. Scientiae sociales. Ser. A, Vědy společenské*. Brno: Moravské zemské muzeum, 1990, roč. 75, s. 124–129.

21 Dle ústního sdělení Ludvíka Belcredima.

22 MÜLLER, Felix. *Der Bischofstein bei Sissach Kanton Baselland, Die hochmittelalterlichen Funde*. Basel Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Bd. 4. Habegger Verlag Derendingen-Solothurn, 1980, s. 53, E1.

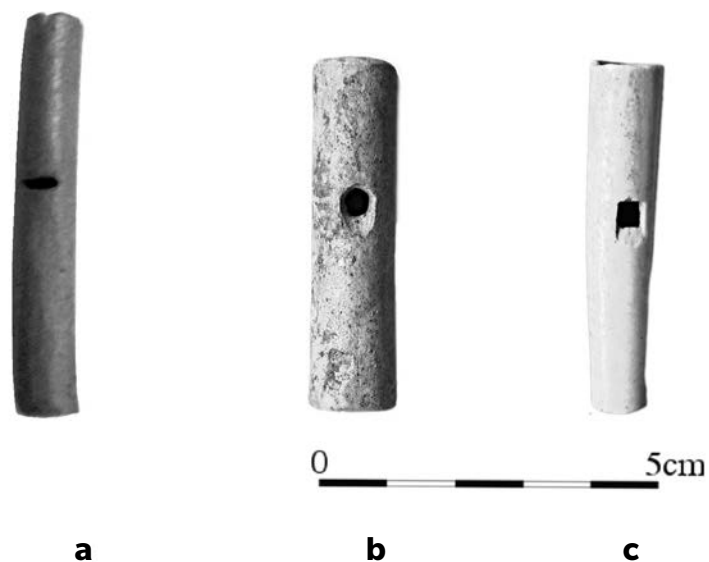
23 VOGT, H.-J. *Die Wiprechtsburg Grotzich, eine mittelalterliche Befestigung in Westsachsen*. Berlin, 1987, obr. 55/4.

24 NEKUDA, Vladimír. *Mstěnice: zaniklá středověká ves u Hrotovic 1. Hrůdek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1985. Prameny k dějinám a kultuře Moravy, s. 166–167.

25 Za informaci a nálezu píšťalek a laskavé poskytnutí informací včetně fotografické dokumentace děkuji Ludvíkovi Belcredimu.

26 ELSCHKE, pozn. 14, s. 16.

12 Zvuk nástroje i melodii, kterou lze na píšťalce zahrát, je možné si poslechnout na nahrávce: LUND, Cajsa. *The sounds of prehistoric Scandinavia*: LP record, Musica Sveciae, Stockholm 1987, No. EMI 1361031, s. 15, č. 13, The Falköping flute. Zvuková nahrávka na *muziekweb* [online]. [cit. 3. 4. 2018]. Dostupné z: <https://www.muziekweb.nl/Link/EAX0359/The-sounds-of-prehistoric-Scandinavia>.

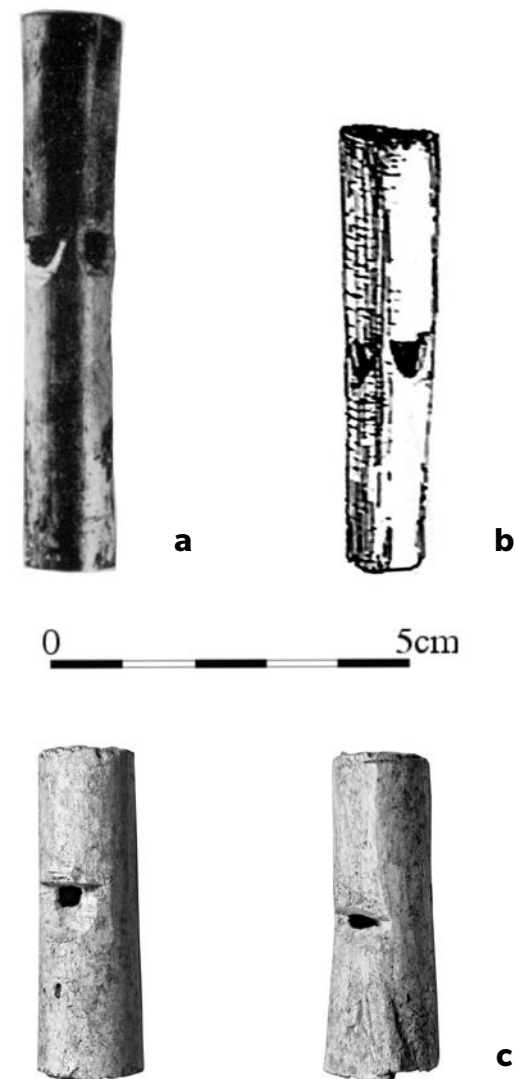

Obr. 4 / **Píšťalky s dalšími typy labií:**

a) Mstěnice (Moravské zemské muzeum, foto: archiv Archeologického ústavu MZM)
b) a c) Skály (soukromá sbírka L. Belcrediho, foto: L. Belcredi)

z Kowaleva a dřevěná z Opole (obojí Polsko). Jako další příklad čtvercového labia uvádí Danica Stašíková-Štukovská bezdírkovou píšťalku z Černčína.²⁷ V tomto případě se však nejedná o precizně modelované labium, typu píšťaly ze Skal, ale pouze o hrubě upravené labium s tupou hranou bez kanálku, které Vilém Hrubý popisuje jako „téměř čtvercové“.²⁸ Nakolik lze z fotografie posoudit, jedná se spíše o náhodně vzniklý tvar, než o záměr. Patrná je středová rýha, ke které se sbíhají šikmé řezy tvořící horní a dolní labium.

Zvláštní kategorii tvoří píšťalky s více labii. Stašíková-Štukovská uvádí několik případů píšťalek se dvěma labii v jedné rovině, umístěnými vedle sebe.²⁹ Patří sem píšťalky ze Starého Města³⁰ a Mikulčice (obr. 5a–b).³¹ Podle názoru autorky je však sporné, zda se jednalo skutečně o hudební nástroje. Z hlediska tvorby tónu nemá takové umístění labií význam (pokud by se mělo střídavým uzavíráním jednoho nebo druhého otvoru docílit různých rozdílných výšek tónů, musely by být otvory v rozdílné vzdálenosti od horního okraje píšťaly). K tomuto názoru se kloní

Obr. 5 / **Píšťaly s více labii:**

a) Staré Město (reprodukováno z: HRUBÝ, Vilém. Slované kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, Památky archeologické)
b) Mikulčice (reprodukováno z: KAVÁNOVÁ, Blanka. Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice. In: Studien zum Burgwall von Mikulčice.)
c) Skály (soukromá sbírka L. Belcrediho, foto: L. Belcredi)

27 STAŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, pozn. 5, s. 4–5, 411–412.

28 HRUBÝ, pozn. 16, s. 179, obr. 17:7.

29 STAŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, pozn. 5, s. 405–406.

30 HRUBÝ, pozn. 16, obr. 17:9.

31 KAVÁNOVÁ, pozn. 17, obr. 26:28.

i J. Kašpařík.³² K novějším nálezům píšťaly se dvěma labii pochází další exemplář ze Skal (obr. 5c). V tomto případě jsou však labia umístěna na protilehlých stranách píšťalky a v různých vzdálenostech hrany od horního okraje nástroje, což by teoreticky umožňovalo rozdělení trubice na dva nezávislé prostory, takže by vlastně došlo k vytvoření dvou píšťalek v jednom artefaktu. Výhody, jaké by takové řešení přinášelo, jsou sporné a podobně jako u ostatních vícelabiálních nástrojů bude žádoucí experimentálně ověřit jejich akustický potenciál.

Analogii k píšťalce z kláštera Porta coeli nacházíme i v lidovém instrumentáři. Je jí jednoduchá vrbová píšťalka. Ve vesnickém prostředí měla funkci dětské hračky (chlapci si ji sami vyráběli na pastvě nebo při hře) i signálního nástroje, užívaného dětmi při hře a dospělými při práci, sloužila jako komunikační nástroj. Ladislav Leng dokládá používání vrbové píšťalky v některých slovenských regionech ponocnými při oznamování času ještě v 80. letech minulého století.³³ Obdobné píšťaly vyráběné z kosti s uzavřeným dolním okrajem a polokruhovitým labiem uvádí i Oskár Elschek, jako nástroj používaný strážnými na Spiši, na Jižním Slovensku i jinde.³⁴

INTERPRETACE NÁLEZU

Tento typ píšťalek bývá nejčastěji interpretován jako dětská hračka, signální píšťalka nebo vábnička. Interpretace se odvíjí od tónových možností nástroje a jeho nálezových okolností. Ty jsou většinou při určování funkce takto jednoduchých nástrojů nejdůležitější. Předpokládáme totiž, že k jinému účelu byl používán obdobný nástroj nalezený v dětském hrobě, jinému kus, který byl součástí pohřební výbavy muže. Tento předpoklad však nemusí mít vždy opodstatnění. V prvním případě se nabízí možnost, že se jednalo o dětskou hračku, mohlo však jít také o signální nástroj používaný k nonverbální komunikaci mezi chlapci na pastvě. Identický nástroj v mužském hrobě mohl sloužit ke komunikaci například mezi účastníky lovu nebo jako vábnička. Evžen Neústupný navíc rozeznává u artefaktů (např. píšťaly) praktickou funkci (hra, signalizace/komunikace, magická funkce), společenský význam (dělba práce, diferenciacie podle „profese“, pohlaví) a symbolický smysl (komunikace postavení ve společnosti, komunikace s magickými silami, živly). Tyto různé významy a funkce může nést jeden typ artefaktu buď odděleně (jedna píšťalka má jeden praktický význam etc.), nebo se libovolně mohou sdružovat a doplňovat (jedna píšťalka sloužila několika účelům: primárně signální nástroj mohl být příležitostně využíván k rituálním úkonům, byla tedy nositelkou více funkcí a v závislosti na tom i společenských významů a symbolických smyslů).³⁵

32 Dle ústního sdělení jmenovaného.

33 LENG, Ladislav. *Slovenské ľudové hudobné nástroje*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967. s. 87–88.

34 ELSCHKE, pozn. 14, s. 152.

35 NEÚSTUPNÝ, Evžen. Vymezení archeologie. In: KUNA, Martin a BRŮŽEK, Jaroslav. *Archeologie pravěkých Čech. 1, Pravěký svět a jeho poznání*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2007. s. 19–20.

Píšťalka s jazýčkem inv. č. A 6163 (lelekovický hrad, Lelekovice)

Tato píšťalka nemohla být, vzhledem k danému rozměru (úzké menzuře) a způsobu opracování obou konců, užívána jako hranový nástroj. Podle předpokladu Jana Kašpaříka však mohla být rozezvučená s použitím jazýčku, jednalo by se tedy o nástroj šalmajového typu. Pro ověření této hypotézy provedl Kašpařík předběžnou rekonstrukci nástroje (obr. 2b).³⁶ K jejímu vytvoření zvolil rákos Arundo donax, který je v lidovém prostředí k výrobě nástrojů používán. Dochovaný artefakt je opatřen jedním otvorem, o kterém se předpokládá, že je to hmatový otvor. Jeho malý průměr však není vhodný pro účel, jakému by měl sloužit (tvoření druhého tónu o zvolený interval výše).³⁷ Také jeho umístění je pro píšťalku netypické – relativně velká vzdálenost od horního okraje nástroje. Zvláštní je nedostatečná úprava vnitřních konců píšťalky, které ztěžují vložení rákosového plátku. Tuto nevyhovující úpravu okraje bylo možné obejít, například použitím tenkého brčka nebo pšeničného stébla,³⁸ ale logičtější by bylo jednoduché seříznutí trubičky o něco níže. Píšťalka se vsazeným jazýčkem je výrobně jednoduchá, její funkce však je vždy závislá na stavu zhotoveného jazýčku, který se musí podle potřeby obnovovat. Na repliku nástroje je možné zahrát dva tóny (se zakrytým hmatovým otvorem a bez něj), upravováním plátku je možné měnit výšku a barvu tónu. S použitím technologie, jejíž znalost lze ve studovaném období předpokládat,³⁹ je tedy nástroj schopný vydávat dva tóny.

ANALOGIE A ZAŘAZENÍ NÁLEZU

Výskyt tohoto typu nástroje není příliš častý, přesto se mezi středověkými artefakty, považovanými za hudební nástroje, vyskytuje několik analogických nástrojů z tenkých ptačích kostí, které rozměrově odpovídají studovanému artefaktu. Jedná se například

36 J. Kašpaříkovi bych touto cestou ráda poděkovala za cenné rady a připomínky, ochotu, s níž se ujal výroby předběžné repliky nástroje a experimentálního ověření jejich tónových možností i kritický rozbor dochovaných artefaktů.

37 Tón vydávaný nástrojem je ovlivněn mimo jiné délkou píšťalové trubice. Platí úměra, že čím delší je trubice, tím vyšší je její základní frekvence (viz ELSCHKE, pozn. 14, s. 39–44). Vyvrtáním hmatových otvorů dochází ke zkrácení píšťalové trubice a jejich střídaním zakrýváním a odkrýváním lze dosáhnout různých tónů. Otvor vyvrtaný na artefaktu z lelekovického hradu má velmi malý průměr, a proto není z tohoto pohledu dostačující. Výsledný tón byl při experimentu nestabilní. Obvykle jsou hmatové otvory mnohem širší a mají miskovitý tvar, daný způsobem, jakým byly do kosti vyřezávány.

38 LAWERGEN, Bo. Extant Silver Pipes from Ur, 2450 Bc. *Academia.edu*. [online]. [cit. 3. 5. 2018]. Dostupné z https://www.academia.edu/2506958/Extant_Silver_Pipes_from_Ur_ca._2450_BC, obr. 12 a–d.

39 Nejjednodušším nástrojem využívajícím stejného principu je píšťalka, kterou děti dodnes vyrábějí z pampelišky pouhým stlačením konců dutého stonku. Dalším obdobným nástrojem je brkač, jednoplátkový nástroj vyrobený z ptačího brku, rákosu, nebo obilného stébla, (viz KUNZ, Ludvík, ECLEROVÁ, Iveta a VLK, Radoslav. *Nástroje lidové hudby v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm, 2011, s. 120). Princip jazýčkového nástroje je známý už od starověku. Jako nástroj tohoto typu byly rekonstruovány i stříbrné flétny z Uru (stáří 2450 př. n. l.). Obdobným způsobem je, na sobě nezávisle, zrekonstruovali např. J. Kašpařík a B. Lawergen. LAWERGEN, pozn. 38, obr. 13.

o exemplář z hradu Rokštejn⁴⁰ (obr. 3d) a sídla Jenalöbnitz⁴¹ (obr. 3e). Další možné analogie představují nálezy s jedním otvorem z hradu Šariš a lokality Gortva Bizovo,⁴² dva kusy bez nálezových okolností uvádí mezi raně středověkými kusy i Hrubý.⁴³ Podobně jako ve výše zmiňovaných případech by však bylo zapotřebí detailní prostudování, deskripce artefaktů a následné experimentální ověření jejich akustických limitů.

INTERPRETACE NÁLEZU

V lidovém instrumentáři byly tenké duté ptačí kosti používány k výrobě vábniček s jednou hmatovou dírkou, nebo bez dírek. Tento typ nástroje popisuje Elschek. Přes jistou tvarovou podobnost (danou použitím stejné suroviny) se však jedná o naprosto odlišný typ nástroje. Tyto vábničky mají labium, a proto náleží do skupiny fléten se šterbinou (421.221.11 H–S), i když se u nich nemusí vyskytovat jádro.⁴⁴ Nálezy tohoto typu píšťalek spadají většinou do období vrcholného středověku a pochází z panských sídel. Tón, který vydávají, je spíše slabší, nebyly by tedy příliš vhodné pro signalizaci, ani k hudebním produkcím.

VYHODNOCENÍ EXPERIMENTU

Výsledky experimentálního ověření obou nástrojů potvrdily, že se jednalo o nástroje omezených tónových možností. Přesto, že při ponechání otevřeného dna u píšťalky z Předklášteří bylo možné zahrát až 4 tóny (s přefukem), nelze předpokládat, že by byla využívána k produkci jednoduchých melodií (tak jako na Slovensku a Moravě hojně rozšířená tzv. hadrářská píšťalka, která sloužila jako signální nástroj, upozorňující na příjezd obchodníka do obce. Ta byla ovšem opatřena dvěma až třemi hmatovými otvory, což umožňovalo zahrát jednoduchou melodii.). To ovšem nevylučuje použití píšťal při hudebních produkcích, ať už ve formě rytmičského nástroje nebo sdružením několika hráčů na různě laděné nástroje.⁴⁵

40 MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk. Rokštejn, mittelalterliche Burg im Kreis Jihlava (Iglau). Ergebnisse der archäologischen Forschungen in den Jahren 1981–1992. *Die Burgenforschung und ihre Probleme, Fundberichte aus Österreich, Materialheft A2*. Wien 1994, obr. 6:14.

41 STOLL, Hans-Joachim. *Der Bühl von Jenalöbnitz – ein Mittelalterlicher Burghügel in Ostthüringen*. Stuttgart, 1993, tab. 28:3.

42 SLIVKA, Michal. Parohová a kostěná produkcia na Slovensku v období feudalizmu, *Slovenská archeológia: časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1984, roč. 32, č. 2, s. 398, tab. III/20, tab. V/33.

43 HRUBÝ, pozn. 16, obr. 17:1, 11.

44 ELSCHKE, pozn. 14, s. 20, 151–152.

45 Tento typ hudebních produkcí, využívajících jednoduchých fléten v kombinaci se zpěvem je doložen například u afrických kmenů. Pygmejové kmene Benzele používají jednoduchou hranovou píšťalu hindehu, hra na ni je výsledkem rychlého střídání zvuků a vokálních projevů. Tímto způsobem Pygmejové produkují složité strukturované melodie (viz TESÁŘOVÁ, Markéta. *Hudební nástroje subsaharské Afriky ve sbírkách Náprstkovy muzea*. Praha, 2006. Bakalářská práce. Univerzita Karlova. Fakulta humanitních studií. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/54141/>, s. 7). [cit. 18. 3. 2018]. Není však příliš pravděpodobný ve středověké Evropě. Nicméně si lze představit situaci, kdy několik nástrojů různého ladění doprovází vokální, případně taneční projev.

V případě píšťalky z Lelekovic se ukázalo, že se nejedná o hranovou píšťalku, při použití rákosového jazýčku na ni však bylo možné zahrát dva tóny. Přes jisté pochybnosti o jejím využití (vzhledem k výše zmíněným výhradám) ji lze interpretovat jako hudební nástroj – vábničku. Jiné využití se zdá nepravděpodobné vzhledem ke zvolené surovině (křehká, úzká a prohnutá ptačí kost). Možnost, že by artefakt mohl sloužit například jako střenka nástroje nebo schránka, je velmi malá.⁴⁶

Výroba hudebních nástrojů z kosti je technologicky mnohem náročnější než výroba z jiných, tradičně používaných materiálů (vrbové proutí, černý bez, rákos) a klade před výrobce řadu obtížně řešitelných problémů. Proto můžeme předpokládat, že tyto nástroje vyráběl člověk dobře znalý technologie výroby nástrojů z rostlinných materiálů. Kostěné nástroje tedy můžeme považovat za artefakty dokládající charakter a dosaženou úroveň instrumentáře dané epochy. Dobře to dokládá nález píšťaly se čtvercovým labiem z hradu Skály. Na bezdírkové píšťalce tu bylo použito technicky náročnější labium, které bylo ve středověku používáno na píšťalách s několika hmatovými otvory, zřejmě kvůli svým akustickým vlastnostem.

PÍŠTALKY V KONTEXTU HUDEBNÍ KULTURY RANÉHO A VRCHOLNÉHO STŘEDOVĚKU

Na hudební kulturu období počátků Slovanů nahlíží hudební věda jako na kulturu pravěkou, což je dáno typem pramenů, které má při studiu k dispozici. Situace se mění v době velkomoravské. Vývoj hudební kultury raného a vrcholného středověku probíhal v zásadě ve třech vzájemně se ovlivňujících prouděch, odpovídajících sociální stratifikaci společnosti.⁴⁷ Diferenciaci hudební kultury podle prostředí, v němž byly hudební aktivity provozovány, však můžeme pozorovat již v dobách dřívějších. Setkáváme se s ní například v době halštatské. Společenské elity přijímají v té době nový životní styl kulturně ovlivněný Egejskou oblastí. Tyto vládnoucí vrstvy se prezentují luxusními importovanými předměty i importovaným stylem života. O jeho podobě se mimo jiné dovídáme prostřednictvím scén ze života aristokratických vrstev vyobrazených na honosných bronzových i keramických nádobách. Jedná se o ceremoniální a kultovní aktivity i dvorské slavnosti, doprovázené hudebními a tanečními produkcemi.⁴⁸ Především ty poslední

46 HRUBÝ, pozn. 16, s. 179.

47 FUKAČ, Jiří. Středověk. In: FUKAČ, Jiří, VYSLOUŽIL, Jiří a MACEK, Petr, eds. *Slovník české hudební kultury*. Praha: Supraphon, 1997, s. 877–879.

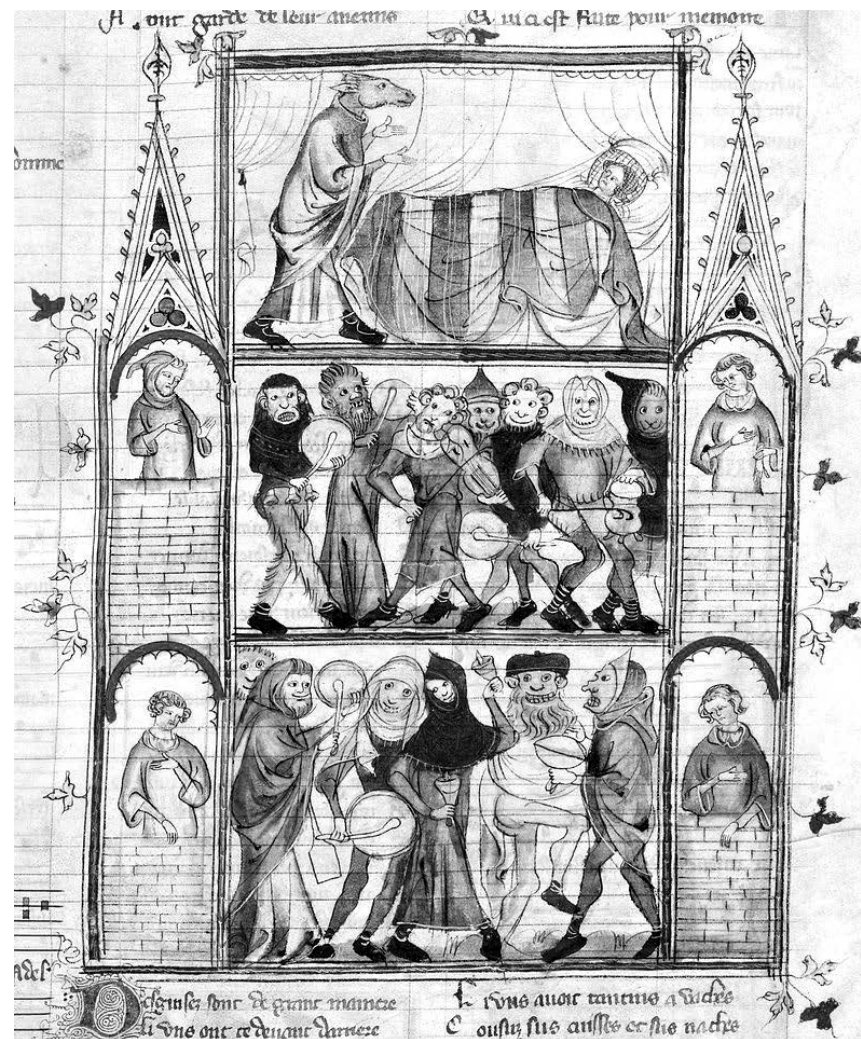
48 Scénami ze života halštatské aristokracie byly zdobeny bronzové nádoby – situly, které byly do zaalpské oblasti importovány ze severní Itálie. Odpovědí na toto cenné zboží byla místní výroba, zachycující obdobné motivy (scény), které však byly provedeny domácími řemeslníky, stylem odpovídajícím krajovým a kulturním zvyklostem. Uvedme například unikátní nález fragmentu bronzové nádoby pocházející z Býčí skály. Nádobu byla, podobně jako situly, zdobena tepaným ornamentem. Na dochované části je patrná postava hráče na aulos a čtyřnohé zvíře (viz GOLEC, Martin. Prehistorie a historie býčí skály a blízkého okolí od neolitu po současnost. In: OLIVA, Martin, →

představovaly vhodné prostředí, v němž se mohla formovat nová vrstva hudební kultury, určená pouze společenským elitám.

Ve středověku došlo k ještě výraznější diferenciaci společnosti a vydělování jednotlivých složek hudební kultury se tak stává mnohem zřetelnějším. Nejprogressivnějším činitelem ovlivňujícím podobu hudební kultury středověku byla od doby velkomoravské církev. Změny a inovace byly totiž přímo navázány na formující se křesťanskou liturgii. Druhou složkou hudební kultury této doby byla hudba provozovaná v dvorském a feudálním prostředí. Jednalo se o hudbu světského charakteru (inspirovanou mimo jiné kulturou minnesangu). Intenzivní rozvoj středověké hudby máme možnost poprvé na našem území zkoumat nejen prostřednictvím archeologických a ikonografických pramenů (dochovaných nástrojů, zobrazení hudebníků a hudebních produkcí) nebo díky literárním popisům příležitostí, v nichž hudba zaznívala.⁴⁹ Pro potřeby církevní hudby a liturgie vznikají v této době různé typy notací (záznamy hudby písemnou formou). Nejstarší pocházejí už z doby Velké Moravy (tzv. lekční záznamy), v 11. století se objevují neumové zápisy a ve 13. století notové záznamy.⁵⁰

Ruku v ruce s vývojem hudby docházelo i k rozšíření dosavadního instrumentáře. Ten sice navazoval na tradiční nástroje, ale byl obohacen o řadu nových nástrojů nebo alespoň jejich varianty. Setkáváme se s různými druhy aerofonů (píšťaly, flétny, šalmaje, rohy, dudy, cink) a chordofonů (trumšajt, fidula, viola, harfa, loutna).⁵¹ Církevní hudba byla založena především na polyfonii, nicméně zpěv byl doprovázen hrou na hudební nástroje. První varhany byly například postaveny koncem 14. století v kostele Notre Dame v Paříži. Ve středověku byly také s oblibou používány orientální nástroje nebo nástroje orientem ovlivněné (obr. 6).⁵²

Vedle již výše zmíněných okruhů hudební kultury existuje ještě třetí, svěbytná a nejrozšířenější složka hudební a zvukové kultury středověku. Jde o hudbu a hudební aktivity provozované vesnickou a městskou populací. V pozdějších epochách budeme o tomto druhu hudby mluvit jako o lidové hudbě či hudebním folklóru. Tato nejarchaičtější vrstva středověké hudební kultury v mnoha ohledech navazovala na pravěké tradice. Byl používán obdobný instrumentář⁵³ (lidová tradice

Obr. 6 / Ukázka středověkého instrumentáře

(převzato z: Roman de Fauvel, https://en.wikipedia.org/wiki/Medieval_music#/media/File:Charivari.jpg)

má tendenci uchovávat archaičtější formy nástrojů). Situace, v nichž byla hudba provozována, se v zásadě nelišily od pravěkých (včetně provozování rituálních praktik) a hudba byla nositelkou obdobných funkcí. Byla v jistém smyslu protikladem hudby liturgické, i když v mnohých magických úkonech můžeme vlastně spatřovat evolučně starší obdobu křesťanské liturgie. V obou případech totiž můžeme pozorovat stejný vzorec: hudba a zvuky provázající náboženské rituály jsou

GOLEC, Martin, KRATOCHVÍL, Radim a KOSTRHUN, Petr. *Jeskyně Býčí skála ve svých dějích a pradějích*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2015, s. 141, obr. 8:54). Setkáváme se také s keramikou zdobenou figurálními motivy, například ze slovenské lokality Nová Košiariská (viz PICHLEŘOVÁ, Magda. *Nové Košiariská: kniežacie mohyly zo staršej doby železnej*. Martin: Osveta, 1969. Fontes historického odboru Slovenského národného múzea v Bratislave), nebo maďarské Sopron – Varhély (viz EIBNER-PERSY, Alexandrine. *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg): Die Funde der Grabungen 1890–1892 in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien und im Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt*. Eisenstadt: Burgenländisches Landesmuseum, 1980).

49 FUKAČ, pozn. 47;

50 ZATLOUKALOVÁ, Zuzana a FUKAČ, Jiří. Notace. In: FUKAČ, VYSLOUŽIL a MACEK, eds. pozn. 47, s. 620–622.

51 PROCHÁZKOVÁ, Jana. Instrumentář. In: FUKAČ, VYSLOUŽIL a MACEK, eds. pozn. 47, s. 379–380.

52 HRČKOVÁ, Nada. *Dejiny hudby I: európsky stredovek*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1996, s.10–11.

53 FUKAČ, pozn. 47.

komunikačním prostředkem mezi světem lidí a bohů, nehledě na to, jaké jsou konkrétní náboženské představy dané společností.

Tradiční projevy lidové kultury byly v procesu nastupující christianizace záměrně potlačovány. Církev v nich viděla (zcela oprávněně) rezidua pohanství. K zakazovaným aktivitám patřily například noční zpěvy nad mrtvými, taneční zpěvy, rituální a magické praktiky spojené s hudebními a zvukovými aktivitami.⁵⁴ To, jak úspěšná to byla politika, můžeme sledovat o několik set let později. Rituální praktiky spojené s užíváním hudebních a zvukových předmětů byly zaznamenány ještě v padesátých letech 20. století.⁵⁵

HUDEBNÍ NÁSTROJE JAKO PRAMEN POZNÁNÍ

V archeologické literatuře se setkáváme s nedostatečným popisem hudebních nástrojů. Deskripce těchto artefaktů vychází z individuálních zvyklostí jednotlivých autorů a vzhledem k marginálnímu výskytu artefaktů tohoto typu není dosud jednotný úzus, jak k popisu přistupovat (výsledkem jsou chybné popisy nástrojů, což může být dáno i nepochopením principu fungování jednotlivých nástrojů). Snaha Staššíkové-Štukovské o zavedení deskripce a systematiky užívané v organologii a etnomuzikologii do archeologické literatury⁵⁶ nebyla většinou autorů reflektována. Přesto je korektní popis tím prvním krokem vedoucím k úspěšné interpretaci artefaktů, které mnohdy mohou formálně připomínat hudební nástroje (nebo určitý typ nástroje), ale při podrobném prozkoumání z akustického hlediska a následném ověření se může ukázat, že se jedná o zcela odlišný typ nástroje, než bylo předpokládáno, nebo dokonce ani o hudební nástroj nejde. Na druhou stranu nenápadné artefakty, které jsou leckdy interpretovány jiným způsobem, mohou být ve skutečnosti hudebními nástroji. Například mezi astragaly (hracími kameny) nebo kostěnými zapínadly⁵⁷ se mohou ukrývat bzučáky, jednoduché nástroje užívané v mnoha kulturách a dobách, nápadně připomínající tyto artefakty.⁵⁸

54 Ibid.

55 Ludvík Kunz popisuje rituální chování, jehož cílem bylo ochránit obec před bouřkou. Využívalo se k němu praskání bičem, hlomození klapáček nebo se dokonce zvonilo „proti markům“. Zvlášť posledně uvedený případ, dokládající spojení vysvěceného zvonu a pohanského rituálu, dobře ilustruje životaschopnost pověrečných představ. KUNZ, ECLEROVÁ, a VLK, pozn. 39, s. 10.

56 STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, pozn. 5, s. 393–420.

57 SŮVOVÁ, Zdeňka. Výrobky z kosti a parohu. In: PROCHÁZKA, Rudolf, GREGEROVÁ, Miroslava a HLOŽEK, Martin et al. *Hrad Přerov v raném středověku (9.–11. století) a počátky mladohradištní hmotné kultury: (archeologický výzkum na Horním náměstí, č. p. 8, 9 a 21)*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, 2017, s. 251–258.

58 LUND, Cajsa S. People and Their Soundscape in Viking-Age Scandinavia, Critical Reflections in Music-Archaeological/historical Perspective. *Academia.edu*. [online]. [cit. 3. 2. 2018] dostupné z: https://www.academia.edu/31773185/Cajsa_S._Lund_People_and_Their_Soundscape_in_Viking-Age_Scandinavia_Critical_Reflections_in_a_Music-Archaeological_Perspective_Studien_zur_Musikarch%C3%A4ologie_VII, obr. 3a, b.

Co je a co není hudební nástroj

V etnomuzikologii i v pracích věnujících se hudební archeologii se setkáváme s dělením nástrojů na hudební a zvukové. Tímto se autoři většinou snaží odlišit „vlastní hudební nástroje“ (schopné hrát melodii) od nástrojů vydávajících pouhé „zvuky“.⁵⁹ Autoři hesla Hudební nástroje ve Slovníku české hudební kultury považují za takové nástroje předměty, které člověk záměrně využívá v hudební praxi jako typově i funkčně specifikovaného zvukového zdroje. Jako hudební nástroje však mohou být použity i přírodní předměty, opracované jen částečně nebo dokonce vůbec neopracované. Funkci hudebního nástroje mohou plnit i předměty zhotovené primárně pro jiný účel (např. pila, zvonec, bič).⁶⁰

V souladu s výše zmíněnou definicí a s pojetím Ladislava Lenga,⁶¹ je vhodné chápat všechny (přínejmenším archeologii studované) artefakty schopné vydávat tón/zvuk primárně za nástroje hudební. Zda jde o nástroj využívaný k hudební produkci – jeho využití je ryze praktické (vábnička, kravský zvonec), nebo vytváří zvukové efekty, jejichž účelem je zvýraznit společenský či rituální aspekt jejich nositele/dané situace (šperky s ozdobami, vydávajícími při pohybu zvuky, ozdoby koňských postrojů a vozů etc.) – není podstatné. Nezáleží totiž jen na akustických možnostech nástroje, jeho sofistikované stavbě, ale i na situacích, v nichž jsou nástroje užívány, a na účelu, kterému slouží.⁶² Každý nástroj je nutné posuzovat samostatně, pokud to umožňují informace, které se k němu vztahují. Jeden a týž předmět mohl být využíván různými způsoby při různých příležitostech – signální píšťalka mohla sloužit jako utilitární komunikační nástroj a zároveň při jiné příležitosti mohla být využita k zábavě. Může být na druhou stranu také nositelem několika funkcí v jeden okamžik. Pastevci ovcí, kteří byli tradičně největšími výrobci a uživateli píšťal, si hrou krátili dlouhou chvíli na pastvě, ale zároveň hlas jejich píšťal dával ovcím jasný signál, že bača je v jejich blízkosti a ony tím pádem v bezpečí

59 Toto dělení používají například A. Buchner, L. Kunz, C. Lund a další autoři.

60 BURHAUSER, Jarmil, KURFÜRST, Pavel a FUKAČ, Jiří: Hudební nástroj. In: FUKAČ, VYSLOUŽIL a MACEK, eds. pozn. 47, s. 324–326.

61 Ladislav Leng nazírá na hudební nástroj z etnoorganologického pohledu. Do této kategorie spadají podle něj nejen hudební nástroje, ale i nástroje zvukové. Za zvukové nástroje přitom považuje záměrně upravené nebo zhotovené nástroje, jejichž melodická a rytmická charakteristika neodpovídá dnešnímu pojetí hudebních nástrojů. Kategorie hudebních a zvukových nástrojů vyplývá podle Lenga z jejich funkcionality. Zařazením zvukových nástrojů mezi hudební nástroje zohledňuje historické a hudebně-akustické aspekty. Viz: LENG, pozn. 33, s. 18.

62 I jednoduché jednotónové nástroje jako je například triangel, považujeme tradičně za nástroje hudební. Bylo by absurdní z rodiny hudebních nástrojů vydělovat jednoduché idiofony (např. zmíněný triangel) nebo membránofony (buben) jen na základě jejich omezených tónových možností. Přesto jsou součástí symfonických orchestrů a podílejí se na vytváření umělé hudby. Z pravěkých nálezů je z tohoto pohledu zajímavé postavení ženských šperků vydávajících zvuk. Většinou tyto honosné šperky považujeme za odznaky společenského postavení jejich majitelů. K tomu ovšem můžeme připočít i úlohu, kterou mohly sehrát při tanečních a rituálních/hudebních vystoupeních – v tu chvíli se staly vědomě použitým hudebním nástrojem, byť v roli nástroje doprovodného, akcentujícího rytmus tance.

Zvuk píšťaly jim pomáhal orientovat se a držet se v blízkosti bači. V tomto případě tedy nese v daném okamžiku píšťala dvě funkce, hry pro zábavu a hry jako pracovního nástroje (organizace pastvy). Pastýři jsou navíc tradičně nositeli magických praktik svázaných se zvukem nástroje.⁶³

PÍŠŤALKY V KRAJINĚ

Píšťaly, kterými se v tomto příspěvku zabýváme, jsou nástroje omezených akustických možností. Ve své tvarové dokonalosti přetrvávají od doby kamenné do současnosti a jsou v různých obměnách užívány etniky napříč zeměkoulí. Jejich výskyt a proměna jejich funkce v průběhu času dobře ilustruje často se opakující jev: (hudební) nástroje, které v době svého „objevu“ byly vrcholem tehdejších technologických i hráčských dovedností se postupně stávají majetkem lidových vrstev, aby nakonec skončily jako dětské hračky nebo signální píšťalky.⁶⁴

Přesto, že se na pozadí rozvinuté středověké hudební kultury zdají být nevýznamnými, je studium i těch nejjednodušších hudebních nástrojů důležité z pohledu poznávání sociálních a kulturních aspektů historických společností. Přibližují nám totiž část světa, dnes již zaniklého, který lze archeologickými metodami jen obtížně uchopit. V poslední době je i v české vědě věnována pozornost studiu historické kulturní krajiny a možností její virtuální rekonstrukce.⁶⁵ Fenomenologický výzkum krajiny se zaměřuje na zažitou zkušenost prostředí, v němž člověk žije, věnuje pozornost pocitům, které v něm charakter krajiny vyvolává, ale na okraji jeho zájmu donedávna stála nebo byla zcela opomíjena jedna z významných složek lidského životního prostoru – zvuková složka. Pro pochopení prostředí, které nás obklopuje je však stejně významná jako ostatní součásti krajiny. *Zvuková krajina* (soundscape) ovlivňuje naše smysly a jednání z jistého pohledu ještě více (nebo jiným způsobem), než krajina jako taková.⁶⁶

63 ELSCHKE, pozn. 14, s. 156.

64 Tato tendence je patrná i na technice výroby jednotlivých konstrukčních prvků. Zatím co na raně a často i vrcholně středověkých píšťalkách jsou hmatové otvory vytvořeny dvěma zářezy vedenými (šikmo) proti sobě, u pokročilejších nástrojů už jsou otvory tvořeny provrtem, který je posléze zvětšován, dle potřeby. Výroba dírek původní jednoduchou metodou se však dodnes používá při výrobě dětských píšťalek. Viz ELSCHKE, pozn. 14, s. 129.

65 Například: BEBEŠ, Jaromír, DRESLEROVÁ, Dagmara a KUNA, Martin, eds. *Cesty k evropské krajině: Cesty ke kulturní krajině 2000–2003*. [S.l.]: PCL, 2003.; GOJDA, Martin. *Archeologie krajiny: vývoj archetypů kulturní krajiny*. Praha, 2000.; BENEŠ, Jaromír a BRŮNA, Vladimír. *Archeologie a krajinná ekologie*. Most: Nadace Projekt Sever, 1994.

66 SOUTHWORTH, Michael. *The Sonic Environment of Cities*. Environment and Behavior 1, Massachusetts Institute of Technology, 1967, Degree of Master of City Planning Thesis 1967. [online]. [cit. 3. 4. 2018]. DOI:10.1177/001391656900100104, s. 49–70. Ve své práci se M. Southworth zabýval vnímáním zvuku a způsobem, jakým na člověka zvukové prostředí působí. Studii, vycházející z pozice urbanismu, věnoval způsobu vnímání městské krajiny v závislosti na tom, zda na subjekt působí vizuální či zvuková složka urbánní krajiny, nebo krajinu vnímá komplexně. →

Koncept zvukové krajiny

Termín zvuková krajina (*soundscape*) poprvé použil v roce 1969 Michael Southworth.⁶⁷ Později se rozpracování problematiky věnovala řada dalších badatelů. Zvuková krajina je zkoumána především urbanisty, environmentalisty, biology, kulturními antropology. Různé definice pojmu pak vycházejí z rozdílných pohledů těchto disciplín.

Zvuková krajina je považovaná za soubor všech zvuků v daném prostředí. Ekologicky chápána definice ve zvukové krajině vidí výsledek překrývání se jednotlivých zvuků geofonního (vítr, zvuk tekoucí vody, mořské vlny, sopečné erupce), biofonního (hlasové projevy, volání, zpěv) a antropofonního (průmyslové a městské aktivity, všechny druhy dopravy) původu, které závisí na podobě a fungování přírodní krajiny.⁶⁸

Hudební archeoložka Cajsa Lund používá dělení krajiny vycházející ze specifických potřeb archeologie. Vnímá zvukovou krajinu jako souhrn přírodních zvuků (zahrnují všechny přírodní zvuky geofonního, biofonního původu i přirozené zvuky vytvářené člověkem – chůze, běh, pláč, smích, zvuk pracovních nástrojů) a kulturních zvuků intencionálně vytvářených člověkem (např. tanec, hudba a zpěv).⁶⁹

Zvukovou krajinu si můžeme představit jako další z vrstev reality, která obklopuje a determinuje život člověka. *Soundscape* a *landscape* (kulturní krajina) spoluvytvářejí náš celistvý životní prostor. Mají mnohé společné, u obou dochází k vzájemné interakci přírodního prostředí a lidské činnosti.⁷⁰ V obou případech platí, že člověk je podobou krajiny oslovován a způsobem, jakým odpovídá na její nabídky, ji proměňuje, aby se jeho zásahy do krajiny (zvukové či kulturní) promítly do způsobu, jakým na něj krajina zpětně působí.⁷¹ Vždy je přitom rozhodující

Psychologicky zaměřený experiment prováděl se skupinou slepých, neslyšících a kontrolní skupinou normálně vnímajících osob.

67 Ibid.

68 FARINA, Almo. *Soundscape Ecology, Principles, Patterns, Methods and Applications*. Springer-Dordrecht-Heidelberg-New York-London 2014, s. 1, 3–5.; PIJANOWSKI, Brian C., VILLANUEVA-RIVERA, Luis J., DUMYAHN, Sarah J., FARINA, Almo, KRAUSE, Bernie L., NAPOLETANO, Brian M., GAGE, Stuart H. a PIERETTI, Nadia. *Soundscape Ecology: The Science of Sound in the Landscape*. Bioscience magazine. 2011, (Vol. 61 No. 3), 15, University of California, Press on behalf of the American Institute of Biological Sciences, 2011. [cit. 3. 4. 2018] Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/10.1525/bio.2011.61.3.6>, s. 1.

69 LUND, Cajsa S. Prehistoric Soundscapes in Scandinavia, *Sounds of History*, Listening Lund – Sound Environment Centre at Lund University, Report no. 6, Lund University 2008, s. 12–29. *Academia.edu*. [online]. [cit. 3. 2. 2018]. Dostupné z: https://www.academia.edu/31773333/Cajsa_S._Lund_Prehistoric_Soundscapes_in_Scandinavia_Sounds_of_History.

70 FARINA, pozn. 68, s. 11.

71 SOVOVÁ Klára. Landscape of Visits and Interactions. In: Golec, Martin. *The Phenomenon of Býčí Skála Cave. Landscape, Cave and Mankind*. Archaeologica Olomucensia – Tomus I. Olomouc: Palacky University, 2017, s. 106.

Obr. 7 /
Zvuková a kulturní krajina.
Zvuková krajina je přímo závislá na podobě kulturní krajiny. Obě působí svým charakterem na člověka. Člověk je podobou této krajiny ovlivňován a sám ji přetváří, ať už svou prostou přítomností, nebo cíleně (například prostřednictvím artefaktů), což se zpětně projevuje v působení změněného prostředí na člověka.
(schéma: K. Sovová)

percepce krajiny člověkem. Bez toho bychom nemohli hovořit o kulturní či zvukové krajině, ale pouze o přírodním prostředí. *Soundscape*, *landscape* a lidská kultura jsou tedy pevně propojenými prvky jedné reality (obr. 7). Dnes s konceptem zvukové krajiny pracují i archeologové, především ti, kteří se věnují studiu pravěké hudby. Za mnohé projekty uvedme například mapování zvukové krajiny v jeskyních, zkoumání zvukové krajiny pravěké a středověké Skandinávie, vytváření map zvukové krajiny významných kultovních lokalit (Stonehenge) i běžného životního prostředí pravěké populace.⁷²

Zvuková krajina minulosti – význam a možnosti jejího poznání

Zvuková krajina minulosti byla odlišná od krajiny, jak ji známe my, obyvatelé průmyslově vyspělých zemí. Naše zvuková krajina je přehlčena podněty do té míry, že je problémem najít místo, kde přirozená přírodní zvuková krajina není znečišťována hlukem techniky (který je sice také zvukem, ale lidský mozek jej vyhodnocuje

jako negativní vjem). Dříve hrálo mnohem větší roli ticho,⁷³ přerušované přírodními zvuky přírody a vlastními zvukovými projevy člověka. Tak jako dnes mluvíme o světelném smogu, který mění naše vnímání tmy a omezuje schopnost vidět hvězdnou oblohu, stejně tak zvukový smog ovlivňuje lidské vnímání ticha a zvuků přírody. Schopnost slyšet je pro člověka z jistého úhlu pohledu ještě důležitější, než vidět, hluchota jedinci ztěžuje socializaci větší měrou, než například ztráta zraku. Sluch nám navíc umožňuje orientaci i v zhoršených světelných podmínkách a je to jediný z našich smyslů, které používáme i ve spánku. Nejen v tradičních společnostech má percepce zvukové krajiny zásadní význam. Změna podoby zvukové krajiny byla důležitým signálem, jehož správné vyhodnocení mohlo být otázkou přežití. Náhlé posuny v přirozené skladbě zvukového spektra mohly znamenat hrozící nebezpečí (živelnou pohromu, vpád nepřátelské hordy), nebo také vítanou zprávu (návrat lovců s kořistí).⁷⁴

Podoba zvukové krajiny je pevně svázaná se strukturou přírodní krajiny a lidským společenstvím, které ji užívá. V jeden časový okamžik vedle sebe existuje mnoho různých krajin – vesnická, městská, krajina lesa, přímořská krajina. Podobně jako při zkoumání historické kulturní krajiny, při rekonstrukci zvukové krajiny analyzujeme informace získané archeologickými metodami, exploatací historických zpráv, vycházíme z osobně zakoušeného přírodního prostředí, včetně zvukových podnětů.⁷⁵ Využití těchto metod nám umožňuje přiblížit se historické realitě i v úrovni pocitové. Na základě těchto výzkumů lze pak vedle sebe skládat jednotlivé segmenty prostředí a modelovat mapu dávno zmizelého světa.

72 TILL, Rupert. Sound archaeology: terminology, Palaeolithic cave art and the soundscape. *World Archaeology*, (2014) 46 (3), s. 292–304. [cit. 14. 4. 2018]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1080/00438243.2014.909106>, s. 292–304., LUND, pozn. 69, s. 12–29; TILL, Rupert. Songs of the stones: The Acoustics of Stonehenge. In: *The Sounds of Stonehenge*. Centre for the History of Music in Britain, the Empire and the Commonwealth. CHOMBEC 2009, Working Papers No. 1. Hadrian Books.

73 Ve skutečnosti nelze absolutní ticho v přírodě téměř zakusit. Dokonce i hluboko v jeskyních je překrýváno zvuky kapek, dopadajících na zem, zvuky vydávanými jeskynní faunou, padajícími kameny a v neposlední řadě i zvuky kroků a lidskou řečí. Zvuková krajina jeskyně byla předmětem výzkumu v projektu, sledujícím akustiku jeskyní v lokalitách s pravěkými nástěnnými malbami. Viz TILL, pozn. 72, s. 292–304.

74 Více k této problematice: LUND, Cajsa. pozn. 58, s. 238–239.

75 S vědomím toho, že zásahy člověka změnilы nenávratně podobu historické zvukové krajiny, takže naše rekonstrukce budou vždy jen přibližným modelem zvukové krajiny minulosti.

ZÁVĚR

Příspěvek se zabývá dvěma artefakty, které byly považovány za kostěné signální píšťalky/vábníčky. Experimentálním ověřením jejich tónových možností se podařilo potvrdit tuto hypotézu u šterbinové píšťalky z kláštera Porta coeli. Poněkud nejednoznačná je interpretace artefaktu z lelekovického hradu. Předběžná rekonstrukce (provedená v nepůvodním materiálu, i když respektovala míry a tvar nástroje) prokázala, že pokud se jednalo o píšťalu, muselo jít o nástroj plátkový (šalmajového typu). Akustické vlastnosti nástroje však nejsou příliš přesvědčivé a jeho pečlivé provedení po stránce estetické poněkud kontrastuje se zpracováním konců obou nástrojů (precizně upravených z vnější strany, avšak bez úpravy koncových částí vnitřku zvukové trubice). Přesto se kloníme k názoru, že se mohlo jednat o hudební nástroj. Přesná rekonstrukce píšťalky, provedená s použitím odpovídajícího materiálu, by mohla naznačit více.⁷⁶

Středověké kostěné píšťalky jsou nalézány v různých kontextech. U pohřebních jedinců různého věku, pohlaví a sociálního postavení, v sídlištních vrstvách vesnic i středověkých hradů a klášterů. Oba studované nástroje pocházejí ze sídlištních kontextů. Jaká tedy byla jejich funkce a proč se objevují právě v těchto nálezových situacích? Nález píšťalky z lelekovického hradu zapadá do vzorce životního stylu vyšších (šlechtických) vrstev. Píšťaly stejného typu pocházejí z dalších šlechtických sídel, například hradu Rokštejna nebo sídla Jenalöbnitz. Píšťalka vydává nepřítis pronikavý tón, což by nevadilo v případě jejího využití jako vábníčky používané panstvem při lovu (naopak použití tohoto artefaktu jako signální píšťalky by nemělo příliš velký význam). Tomu účelu by odpovídala i pečlivá úprava povrchu nástroje. Píšťalka z kláštera Porta coeli je naopak vyrobena nedbale, z běžně dostupné suroviny. Výběru kosti nebyla evidentně věnovaná příliš velká pozornost. Píšťala vydávala velmi intenzivní hvizd. Místo jejího nálezů (odpadová jímka u hospodářských budov kláštera) napovídá, že původně patřila někomu, kdo měl do areálu kláštera přístup. Jednalo se však nejspíš o osobu pohybující se v části hospodářského zázemí kláštera, mohlo jít o dělníka nebo zaměstnance kláštera. Vzhledem ke svým tónovým vlastnostem, provedení i místu nálezů mohla tato píšťalka dobře posloužit například při organizaci prací spojených se stavbou kláštera, nebo mohla náležet pasáčkovi dobytka. Obojí koresponduje s využíváním obdobných nástrojů v lidovém prostředí novověké Moravy a Slovenska (viz výše). Je škoda, že nálezová situace nedovoluje bližší časové zařazení nástroje, které by mohlo napovědět ještě více. Přesto, že se v obou případech jednalo o jednoduché nástroje, nelze podceňovat jejich vypovídací hodnotu z hlediska rekonstrukce historické krajiny. Podstatnou měrou dotvářely zvukovou krajinu různých segmentů středověké krajiny: krajiny šlechtických sídel, kláštera i středověké vesnice. Jsou proto důležitým

dokladem, zprostředkujícím poznávání životního prostředí a životních zvyklostí našich předků. Budoucí výzkum hudebních nástrojů by se měl tedy zabývat vedle dosavadních analýz, věnovaných především organologickým popisům nástrojů, právě tímto aspektem fenomenologického studia krajiny.

⁷⁶ Výzkum středověkých píšťal a jejich experimentální výroba a ozvučení budou předmětem dalšího výzkumu.

PRAMENY A LITERATURA

Muzeum Brněnska – Podhorácké muzeum v Předklášteří, Sběrka Podhoráckého muzea v Předklášteří: podsbírka Archeologická

ABSOLON, Karel a KAŠLÍK, Hynek. Nejstarší hudební nástroje světa, nalezené na Moravě. *Lidové noviny. Nedělní příloha*, 19. 4. 1936, s. 10–11.

BENEŠ, Jaromír, DRESLEROVÁ, Dagmar a KUNA, Martin, eds. *Cesty k evropské krajině: Cesty ke kulturní krajině 2000–2003*. [S.l.]: PCL, 2003.

BENEŠ, Jaromír a BRŮNA, Vladimír. *Archeologie a krajinná ekologie*. Most: Nadace Projekt Sever, 1994.

BORTEL, Roman. Paleolitická hudba: Nálezy a rekonstrukce hudebních nástrojů minulosti. *Živá archeologie (Re)konstrukce a experiment v archeologii: studie, materiály, zprávy, zahraničí, popularizace, polemika, recenze*. Hradec Králové: Společnost experimentální archeologie, 2005. s. 23–28. ISSN 1213–1628.

EIBNER-PERSY, Alexandrine. Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg): die Funde der Grabungen 1890–1892 in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien und im Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt. Eisenstadt: Burgenländisches Landesmuseum, *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*; H. 62, 1980. ISSN 0510-6990.

ELSCHEK, Oskár. *Slovenské ľudové píšťaly a ďalšie aerofóny*. Bratislava: Veda, 1991. ISBN 80-224-0096-3.

FARINA, Almo. *Soundscape Ecology, Principles, Patterns, Methods and Applications*. Springer–Dordrecht–Heidelberg–New York–London 2014. ISBN 978-94-007-7373-8.

FUKAČ, Jiří, VYSLOUŽIL, Jiří a MACEK, Petr, eds. *Slovník české hudební kultury*. Praha: Supraphon, 1997. ISBN 80-7058-462-9.

GOJDA, Martin. *Archeologie krajiny: vývoj archetypů kulturní krajiny*. Praha: Academia, 2000. ISBN 80-200-0780-6

GOLEC, Martin. Prehistorie a historie býčí skály a blízkého okolí od neolitu po současnost. In: OLIVA, Martin, GOLEC Martin, KRATOCHVÍL, Radim a KOSTRHUN, Petr. *Jeskyně Býčí skála ve svých dějích a pradějích*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2015. Anthropos, studies in anthropology, palaeoethnology, palaeontology and quaternary geology. s. 115–153. ISBN 978-80-7028-461-2.

HRČKOVÁ, Nada. *Dejiny hudby I: európsky stredovek*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1996. ISBN 80-223-1094-8.

HRUBÝ, Vilém. Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, *Památky archeologické*. Praha: Archeologický ústav ČSAV, 1957, roč. 48, č. 1, s. 118–207.

KAVÁNOVÁ, Blanka. Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice. In: *Studien zum Burgwall von Mikulčice*. Bd. 1, Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno, 1995, s. 113–378. ISSN:80-901679-4-2.

KELLER, Jindřich a KOPECKÁ, Michaela. Hornbostelova a Sachsova systematika hudebních nástrojů. *Hudební nástroje: časopis pro výzkum, vývoj, výrobu a užití hudebních nástrojů*. Hradec Králové: Československé hudební nástroje, 1977. s. 10–13, 45–48, 77–78, 114.

KUNZ, Ludvík, ECLEROVÁ, Iveta a VLK, Radoslav. *Nástroje lidové hudby v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm, 2011. ISBN 978-80-87210-15-4.

LENG, Ladislav. *Slovenské ľudové hudobné nástroje*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967.

MĚCHUROVÁ Zdeňka. Kostěné předměty ze zaniklé středověké osady Konůvky (okr. Vyškov), *Časopis Moravského muzea: Acta Musei moraviae. Scientiae sociales. Ser. A, Vědy společenské*, Brno: Moravské zemské muzeum, 1990, roč. 75, s. 124–129. ISSN 0323-0570.

MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk. Rokštejn, mittelalterliche Burg im Kreis Jihlava (Iglau). Ergebnisse der archäologischen Forschungen in den Jahren 1981–1992. *Die Burgenforschung und ihre Probleme, Fundberichte aus Österreich, Materialheft A2*, Wien 1994. ISBN 3-85028-247-3.

MÜLLER, Felix. *Der Bischofstein bei Sissach Kanton Baselland, Die hochmittelalterlichen Funde*, Basel Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Bd.4., Habegger Verlag Derendingen-Solothurn 1980. ISBN 3-85723-146-7.

NEKUDA, Vladimír. *Mstěnice: zaniklá středověká ves u Hrotovic 1. Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1985. Prameny k dějinám a kultuře Moravy.

NEKUDA, Rostislav a NEKUDA, Vladimír. *Mstěnice: zaniklá středověká ves u Hrotovic 2. Dům a dvůr ve středověké vesnici*. Brno: Moravské zemské muzeum, 1997. Prameny k dějinám a kultuře Moravy. ISBN 2-80-85048-66-3.

NEÚSTUPNÝ, Evžen. Vymezení archeologie. In: KUNA, Martin a BRŮŽEK, Jaroslav: *Archeologie pravěkých Čech 1. Pravěký svět a jeho poznání*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2007. ISBN 978-80-86124-75-9.

PICHLEROVÁ, Magda. *Nové Košariská: kniežacie mohyly zo staršej doby železnej*. Martin: Osveta, 1969. Fontes historického odboru Slovenského národného múzea v Bratislave.

SLIVKA, Michal. Parohová a kostěná produkcia na Slovensku v období feudalizmu, *Slovenská archeológia: časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1984, roč. 32, č. 2, s. 377–429.

STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, Danica. K problematice stredoeurópských aerofónov 7.–13. storočia, *Slovenská archeológia: časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied. 1981, roč. 29, č. 2, s. 393–420.

STOLL, Hans-Joachim. *Der Bühl von Jenalöbnitz – ein Mittelalterlicher Burghügel in Ostthüringen*. Stuttgart 1993, ISBN 3-8062-1089-6.

SOVOVÁ, Klára. Landscape of Visits and Interactions. In: Golec, Martin. *The Phenomenon of Býčí Skála Cave. Landscape, Cave and Mankind*. Archaeologica Olomucensia – Tomus I. Palacký University Olomouc, 2017, s. 106–114. ISBN 978-80-87895-90-0.

SŮVOVÁ, Zdeňka. Výrobky z kostí a parohu, in: PROCHÁZKA, Rudolf, GREGEROVÁ, Miroslava a HLOŽEK, Martin et al. *Hrad Přerov v raném středověku (9.–11. století) a počátky mladohradištní hmotné kultury: (archeologický výzkum na Horním náměstí, č. p. 8, 9 a 21)*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, 2017. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno, s. 251–258. ISBN 978-80-7524-002-6.

TILL, Rupert. Songs of the stones: the acoustics of Stonehenge. In: *The Sounds of Stonehenge*. Centre for the History of Music in Britain, the Empire and the Commonwealth. CHOMBEC 2009, Working Papers No. 1. Hadrian Books. ISBN 9781407306308.

UNGER, Josef. Kostěné artefakty a jejich výroba na hradě v Lelekovicích. *Pravěk: Časopis moravských a slezských archeologů. Nová řada*. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno 1998, roč. 7/1997, s. 417–424. ISBN 80-902511-1-0.

VOGT, H. J. *Die Wiprechtsburg Grotzich, eine mittelalterliche Befestigung in Westsachsen*. Berlin, 1987. ISBN 3-326-00068-7.

INTERNETOVÉ ZDROJE

LAWERGEN, Bo. Extant Silver Pipes from Ur, 2450 Bc. *Academia.edu*. [online]. [cit. 3. 5. 2018]. Dostupné z https://www.academia.edu/2506958/Extant_Silver_Pipes_from_Ur_ca._2450_BC, obr. 12 a–d.

LUND, Cajsa S. Bone Flutes in Västergötland, Sweden – Finds and Tradition. *Academia.edu*. [online]. [cit. 3. 4. 2018]. Dostupné z: https://www.academia.edu/31773237/Cajsa_S._Lund_Bone_Flutes_in_V%C3%A4sterg%C3%B6tland_Sweden_Finds_and_Traditions

LUND, Cajsa. The sounds of prehistoric Scandinavia: LP record, Musica Sveciae, Stockholm 1987, No. EMI 1361031, s. 15, č. 13, The Falkköping flute. Zvuková nahrávka na *muziekweb* [online]. [cit. 3. 4. 2018]. Dostupné z: <https://www.muziekweb.nl/Link/EAX0359/The-sounds-of-prehistoric-Scandinavia>.

LUND, Cajsa S. Prehistoric Soundscapes in Scandinavia, *Sounds of History*, Listening Lund – Sound Environment Centre at Lund University, Report no. 6, Lund University 2008, s. 12–29. *Academia.edu*. [online]. [cit. 3. 2. 2018]. Dostupné z: https://www.academia.edu/31773333/Cajsa_S._Lund_Prehistoric_Soundscapes_in_Scandinavia_Sounds_of_History.

LUND, Cajsa S. People and Their Soundscape in Viking-Age Scandinavia, Critical Reflections in Music-Archaeologicalrehistorical Perspective. *Academia.edu*. [online]. [cit. 3. 2. 2018]. Dostupné z: https://www.academia.edu/31773185/Cajsa_S._Lund_People_and_Their_Soundscape_in_Viking-Age_Scandinavia_Critical_Reflections_in_a_Music-Archaeological_Perspective_Studien_zur_Musikarch%C3%A4ologie_VII.

PIJANOWSKI, Brian C., VILLANUEVA-RIVERA, Luis J., DUMYAHN, Sarah J., FARINA, Almo, KRAUSE, Bernie L., NAPOLETANO, Brian M., GAGE, Stuart H. a PIERETTI, Nadia. Soundscape Ecology: The Science of Sound in the Landscape. *Bioscience magazine*. 2011, (Vol. 61 No. 3), 15, *University of California, Press on behalf of the American Institute of Biological Sciences*, 2011. [cit. 3. 4. 2018] Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/10.1525/bio.2011.61.3.6>.

SOUTHWORTH, Michael. *The Sonic Environment of Cities*. Environment and Behavior 1, Massachusetts Institute of Technology, 1967, Degree of Master of City Planning Thesis 1967. [online]. [cit. 3. 4. 2018]. DOI:10.1177/001391656900100104, s. 49–70.

TESAŘOVÁ, Markéta. *Hudební nástroje subsaharské Afriky ve sbírkách Náprstkova muzea*. Praha, 2006. Bakalářská práce. Univerzita Karlova. Fakulta humanitních studií. [cit. 18. 3. 2018]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/54141/>.

TILL, Rupert. Sound archaeology: terminology, Palaeolithic cave art and the soundscape. *World Archaeology*, (2014) 46 (3). [cit. 14. 4. 2018]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1080/00438243.2014.909106>.

KLÍČOVÁ SLOVA: hudební nástroje, hudební archeologie, kostěná industrie, píšťalky, zvuková krajina (soundscape), kulturní krajina, experimentální archeologie

Zusammenfassung

MITTELALTERLICHE KNOCHEN-AEROFONE AUS DER SAMMLUNG DES MUSEUMS DER REGION PODHORÁCKO IN PŘEDKLÁŠTEŘÍ IM KONTEXT DER MUSIKKULTUR DES HOCHMITTELALTERS.

EIN BEITRAG ZUR ERMÖGLICHUNG EINES KENNENLERNENS DER MUSIKALISCHEN LANDSCHAFT DER VERGANGENHEIT

Der Beitrag beschäftigt sich mit mittelalterlichen Knochenflöten im Kontext der Musikkultur und der Musiklandschaft des mittelalterlichen Böhmens. Er bemüht sich um eine experimentelle Überprüfung der Tonmöglichkeiten von Instrumenten und der Bewertung ihrer Rolle in der Kultur des Hochmittelalters. Auf Grundlage einer Parameterauswertung eines aus der Burg von Lelekovice stammenden Artefakts (vierziger Jahre des 14. Jhd. – 1401) entstehen Zweifel, ob es sich tatsächlich um ein Musikinstrument handelte. Nichtsdestotrotz können wir dem Artefakt angesichts dessen, dass das Instrument unter Verwendung der entsprechenden Technik, deren Kenntnis im Mittelalter aufgrund ihrer Einfachheit vorausgesetzt werden kann, zwei Töne von sich geben kann, vorerst die Funktion eines Musikinstruments vom Typ einer Schalmey zugestehen. Die aus Předklášteří stammende Flöte mit einem Schlitz stellt den gewöhnlichen Typ einer Flöte dar, die zum Beispiel als ein Signalwerkzeug genutzt werden konnte. Der aus einer Grube stammende Fund kann grob in die Zeit zwischen Hochmittelalter und Renaissance datiert werden. Knochenflöten beider Typen sind Werkzeuge mit einfachen Tonmöglichkeiten, sie geben zwei, maximal vier Töne von sich (je nach Spieltechnik und Anpassung des Instruments). Mit großer Wahrscheinlichkeit handelte es sich um Instrumente, die bei der Arbeit oder der Jagd verwendet wurden, eine Nutzung als Begleitung von Vokal- oder Musikvorträgen kann jedoch auch nicht ausgeschlossen werden. Bei archäologischen Untersuchungen gefundene Instrumente sind zudem wichtige Erkenntnisquellen für die musikalische Landschaft und das Begreifen breiterer Zusammenhänge der mittelalterlichen Gesellschaft.

VÁCLAV KOSMÁK A JEHO PŘÍNOS PRO MORAVSKÝ NÁRODOPIS

Eliška Nohálová

Katolický kněz a spisovatel Václav Kosmák, někdy také nazývaný Homér moravského lidu, je v literárním světě znám zvláště pro své romány. Byl však především mistrem krátké povídky. Z jeho pera vzešlo množství *kukátek*, jejichž prostřednictvím do literatury vnesl život prostého obyvatelstva moravského venkova a s ním i osudy drobných řemeslníků, dělníků a rozličného vandrovního lidu. Jeho dílo se zrodilo z důvěrné znalosti venkovského lidu a prostředí. Také proto byl za svého života jedním z nejčtenějších spisovatelů na Moravě.

Václav Kosmák v době jeho kněžského působení ve Tvarožné (reprodukováno z: GALE, František a KOPECKÝ, František. Tvarožná, Santon a bitva tří císařů. Tvarožná: Obecní úřad ve Tvarožné, 2005.)

ŽIVOT A DÍLO VÁCLAVA KOSMÁKA¹

Václav Kosmák se narodil 5. září roku 1843 v Martínkově u Moravských Budějovic. Po absolvování německého gymnázia v Jihlavě (1854–1862) vstoupil v roce 1862 do kněžského semináře v Brně. Zde se pod přímým vlivem Františka Sušila a v okruhu stejně nadšených a vlastenecky zapálených mladých přátel záhy ocitl v živém kulturním a literárním ruchu. A právě sušilovské prostředí přivedlo Kosmáka k plnému národnímu uvědomění a činorodému vlastenectví. „*Že nejvíce pomohou národu knihou, ovšem česky psanou a duchem českým naplněnou, poznal Kosmák od Sušila. A poněvadž lid venkovský na tom byl nejhůře, pojal Kosmák myšlenku, psátí „lidu pro lid“.*“² Václav Kosmák byl na kněze vysvěcen 3. června 1866. Po vysvěcení působil v řadě jihomoravských obcí: v Moravských Budějovicích (1866–1868),

Čtenářský spolek ve Tvarožné roku 1887. Kosmák v první řadě pátý zleva. (reprodukováno z: KOPECKÝ, František. 1891–2001. 110 let sboru dobrovolných hasičů ve Tvarožné. (b. m.) 2001.)

Hostimi (1868–1869), Biskupicích (1869–1870), Řeznovicích (1870–1872), Moutnicích (1872–1877), Tvarožné (1877–1893) a v Prosiměřicích (1893–1898). Zemřel v Prosiměřicích 15. března 1898 ve věku nedožitých padesáti pěti let.³

Václav Kosmák byl znamenitým kazatelem a duchovním pastýřem, často a rád chodil do německých i českých škol, kde vyučoval náboženství. Ve všech svých působištích byl mezi farníky velmi oblíben. Lidé ho zvali na oslavy, svatby i křtiny, pobýval ve společnosti panských úředníků. Mimo jiné se čile zúčastňoval národního ruchu. Býval zván na různá shromáždění, takzvané tábory lidu, kde promlouval na témata národnostních otázek a školství. Byl velmi společenský, rád přednášel, recitoval a zpíval. V Moravských Budějovicích navštěvoval Weiglovu českou kavárnu, v níž mnohokrát veřejně vystoupil se svými recitacemi a přednesy.⁴ Zde působil také ve vlasteneckém čtenářském spolku Budujov,⁵ ve Tvarožné stál u zrodu Čtenářského spolku Cyrilometodějské jednoty.

¹ Není-li uvedeno jinak, životopisné údaje autorka čerpala z: VYCHODIL, Pavel. *Václav Kosmák: Životopis*. Brno: Papežská knihtiskárna benediktinů rajhradských, 1916.

² NEUŽIL, Innocenc. *Vzpomínky na P. Václava Kosmáka*. Brno: Katolický spolek ve Tvarožné, 1933, s. 6.

³ Následujícího roku byly Kosmákovy ostatky převezeny z Prosiměřic na ústřední hřbitov do Brna. Srov. NEUŽIL, pozn. 2, s. 16.

⁴ Srov. VESELSKÝ, Josef a SMETANA, Vlastimil. *Posvěcení v Drnkálově: Václav Kosmák (1843–1898)*. Martínkov: Obecní úřad v Martínkově, 1993, s. 12.

⁵ Spolek Budujov vznikl roku 1864 jako Slovanský čtenářský spolek (později čtenářsko-zpěvácký) a patřil tak mezi první české spolky založené na Moravě. Srov. FIŠER, Rudolf a NOVÁČKOVÁ, Eva. *Dějiny Moravských Budějovic. Od pravěku do roku 1945*. Třebíč: Fibox, 1997, s. 178.

Vzhledem k jeho nepřiliš dlouhému životu, Kosmákovo dílo, které je výsledkem sedmadvaceti let práce, svou rozsáhlostí a mnohotvárností značně překvapuje a imponuje. Z jeho pera vzešlo vedle stovek drobných próz také několik rozsáhlejších povídek. Dlouhou řadu svých prací rozšířil o sbírku cestopisných obrázků z výprav do lázní, kde v posledních letech života hledal posilu k upevnění svého chabého zdraví. K tomu všemu přispíval Václav Kosmák velkým množstvím příležitostných článků do novin. Kromě výše popsané tvorby se zabýval rovněž překlady z ruštiny, ukrajinštiny a němčiny.

Václav Kosmák uveřejňoval své prózy a zpočátku i básně⁶ v mnoha moravských, převážně brněnských periodických. K těm nejznámějším patřily například bohoslovecký čtrnáctideník Jaro (později Concordia), brněnský katolický časopis (později deník) Hlas, deník Moravská orlice, čtrnáctideník Dělník, pražský deník Hlas národa, časopis Obzor, časopis Naš domov, čtrnáctideník Obecné noviny, časopis pro křesťanskou mládež Anděl strážný či kalendář Moravan.⁷ Některé jeho povídky vyšly rovněž v knižní podobě. Svá díla vydával nejen pod vlastním jménem, ale i pod různými pseudonymy nebo šiframi, někdy podpis zcela chyběl.⁸ Čtenářská veřejnost nacházela Kosmákovy příspěvky většinou na místě vyhrazeném pro fejetony, jako příspěvky pod čarou.⁹ Právě těmito drobnými fejetony, črtami a povídkami si Václav Kosmák získal popularitu v širokých vrstvách obyvatel Čech i Moravy.

Václav Kosmák se stylizoval do postavy potulného kukátkáře, když své podčárničky a fejetony pojmenoval kukátka.¹⁰ Kukátko v přeneseném smyslu představuje svébytný literární útvar, který na sebe bere podobu povídky, vzpomínky, črty, fejetonu či causerie.¹¹ Nejedná se o specifický literární žánr, nýbrž v podstatě o povídku vykazující výrazné rysy Kosmákovy tvůrčí metody. Pro ni je typický jednoduchý příběh, dobře odpozorovaný ze života, s postavou buď zcela kladnou, nebo zápornou, kterou však autor sám necharakterizoval, ale nechal ji samotnou mluvit a jednat, čímž dosáhl zcela přesvědčivého obrázku.¹² Z tohoto hlediska byl

Kosmák pokračovatelem tradiční četby pro lid, někdejších *volksbuchů*, čili knížek lidového čtení.

Kosmák svá kukátka definoval takto: „V kukátku ukazují kukátkáři rozmanité obrázky. Obrázky ty bývají velmi malé a nepatrné, sklem však, kterýmž je kukátkáři zvědavému obecnstvu neboli publiku ukazují, ozřejměji a osvědčují se. I já jsem kukátkářem. Nenosím sice kukátko na zádech, jak kvůli žertu píšu: mám však dvě kukadla, která dal Pán Bůh každému člověku a s těma rád chodívám světem, rád pozoruji lidi a co jsem uviděl, to jsem zde popsal a dávám ti na čtení. Nalezneš v této knížce svět vykreslený tak, jaký jest skutečně – sem tam nějaký žert, více však truchloty a bídy. Nemohu za to: jak jsem viděl, tak jsem popsal.“¹³ Čtenáři si smyšlenou postavu kukátkáře, která se od počátku 70. let pravidelně objevovala na stránkách brněnského Hlasu, oblíbili natolik, že jim dlouho splývala s postavou samotného autora.¹⁴

Kosmákova prozaická díla se zakládala na důvěrné znalosti moravského obyvatelstva. Nejednou se vydal mezi lid, aby pro svá kukátka získal pozoruhodné náměty. Naslouchal vypravěčům, pozoroval všechny příběhy a příhody a pak je bohatě ve své beletristické tvorbě využíval. Je zřejmé, že nejraději a nejlépe líčil venkovský život. Z tohoto prostředí pocházel, mezi prostým lidem vyrůstal, celý svůj život působil jako duchovní v lidovém prostředí moravského venkova, které poznával v každodenním životě, zejména v čase svého volna. Jeho práce jsou líčením množství dobře vypořizovaných obrazů z reálného života. Oproti jiné soudobé próze jim byla idealizace venkova cizí. Základem Kosmákových příběhů byl skutečný, leckdy tvrdý život, ze kterého vyhledal různorodé výjevy a věrně je zachytil. Postavy a události svých příběhů vybíral ze svého okolí, využíval i mnoha vlastních zkušeností. Sám říkal, že každá postava v jeho povídkách má skutečný živoucí originál. Pavel Vychodil napsal, že „kdo jen poněkud moravský venkov zná, shledá se u Kosmáka vesměs se samými známými“.¹⁵

Kosmákovy postavy vyhovovaly vkusu jeho prostého publika, jehož život a problémy autor kukátek důvěrně znal. Byl si dobře vědom skutečnosti, že tehdejší prostý lid nejvíce trápila sociální problematika. Jeho kukátka zobrazují bídu především na venkově v postavách žebráků, tuláků, vysloužilých vojáků, výměnkářů, ale ukazují nám rovněž život sedláků, chalupníků, mlynářů a jiných. Jeho pozornosti však neunikly ani sociální problémy dělníků a nezaměstnaných obyvatel tehdejších měst. Kosmák měl silně vyvinuté sociální citění a byl si vědom společnosti rozdělené na chudé a bohaté, mocné a slabé. V době, kdy Václav Kosmák působil, vládl v některých oblastech na Moravě německý živel (německé jazykové ostrovy okolo

6 S poetickou tvorbou začal již ve svých devatenácti letech, během studií v Brně. Po roce 1866 však v jeho tvorbě převládla krátká próza.

7 Srov. pp (Pavel PEŠTA). Václav Kosmák. In: FORST, Vladimír, red. *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce. Svazek 2. K–L*. Praha: Academia, 1993, s. 868.

8 Kosmák užíval často pseudonymy Kukátkář (fejetony v *Hlasu*), Věnc. K. (básně v *Hlasu*, v *Concordii*), V. K. (zejména v *Moravské orlici*, ale i jinde), + (v časopise *Dělník* a v *Obecných novinách*), symbol půl-měsíce (v *Obecných novinách*). Srov. *Ibid.*

9 Nejříve vycházely pod souhrnným názvem *besídka*, která byla roku 1873 přejmenovaná na *kukátko*, namísto tradičního názvu *feuilleton*. Srov. VYCHODIL, pozn. 1, s. 165.

10 Nebyl však první, kdo svoji tvorbu takto pojmenoval. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století toto označení použil Josef Těšík. Srov. KOPECKÝ, Milan. Václav Kosmák. In: GALE, František a SKUTIL, Josef, red. *700 let Tvarožné u Brna: soubor příspěvků z kulturní minulosti obce*. Tvarožná: Místní národní výbor, 1988, s. 169.

11 Rozsah většiny kukátek se pohybuje od tří do patnácti stran, obšírnější kukátka obsahující více témat a kukátka na pokračování pak mnohdy mají rozsah i do sta stran.

12 Srov. VESELSKÝ a SMETANA, pozn. 4, s. 7.

13 KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech*. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoděje, 1876, s. 6.

14 Srov. ALTMAN, Karel. Václav Kosmák a moravský národopis. In: DRÁPALA, Daniel, ed. *Aktivita duchovních na poli vědy a kultury. Sborník příspěvků z vědecké konference k 100. výročí úmrtí Beneše Methoda Kuldy*. Rožnov pod Radhoštěm: Město Rožnov pod Radhoštěm, 2003, s. 84–85.

15 *Ibid.*, s. 86.

Brna, Vyškova, Znojma a Mikulova, Jihlavy a Svitav). V mnoha takzvaných lepších rodinách se mluvilo pouze německy a český jazyk byl považován za řeč prostých lidí, která nebyla hodna vzdělaného člověka. Tato skutečnost se taktéž promítá do Kosmákových kukátek, v nichž postavy často německy mluví nebo zpívají. Je to důkaz realismu v jeho díle. Vedle sociální problematiky byla v druhé polovině 19. století aktuální také problematika národní a Kosmák se nevyhýbal ani tomuto tématu. Byl silně ovlivněn výchovou své matky, což lze snadno vyčíst ve *Vzpomínkách na mou matku*, a další významný vliv na něj mělo i sušilovské prostředí brněnského semináře, kde studoval.

Zvláštní pozornost si zaslouží účel, pro který svá kukátka Václav Kosmák tvořil. Svým dílem chtěl nejen pobavit a zkrátit volnou chvíli, ale především působit eticky. Jako katolický kněz usiloval o mravní poučení, jemuž podřizoval vše ostatní. To ostatně vyplývalo z jeho kněžské profese a z obvyklých moralizujících tendencí tehdejší katolické církve. Nedělal to však nijak přímočaře. Čtenáře chtěl ke katolickým mravním zásadám vracet zábavnou formou a prostým vyprávěním příběhu umožnil vyplynutí samotných myšlenek. Touto snahou napravovat lid se ale jevil jako tendenční spisovatel a tuto tendenčnost, která Kosmákovi byla dána už výchovou v dětství, mu kritikové často vytýkali.¹⁶

NÁRODOPISNÝ PŘÍNOS KUKÁTEK¹⁷

Václav Kosmák byl sice znalcem lidového prostředí, ale byl to především beletrista, nikoliv národopisec. V jeho pracích nenajdeme žádné národopisné studie. Pokud se zmínil o realitách z venkovského prostředí, bylo to formou beletristicky ztvárněných postřehů. V prostředí moravského venkova se pohyboval celý život a bylo mu vlastní, přirozené tak přenášel všechny své postřehy do kukátek. Díky jeho pozorovacímu talentu, který dokázal zúročit v psané podobě, jsou obrázky nejen čtivé, ale nadto mají také značnou vypovídací hodnotu. Kosmákovo dílo tak předkládá i dnešnímu čtenáři plastický obraz zejména venkovského života a lidové kultury 19. století, a proto je můžeme považovat za cenný dokument vypovídající o době svého vzniku.

Témata, která se v kukátkách objevují, lze rozdělit do několika skupin: náboženská problematika, rodinné a osobní cykly, lidová výroba a profesní skupiny, tradiční zemědělství, sídlo, oděv, hospody a kořalny, lidové písně a ostatní náměty.

Náboženská problematika

Náboženská tematika se různě promítá téměř do všech kukátek. Je to dáno kněžským povoláním, které Kosmák vykonával, nad to se značným zaujetím, ale nepochybně i tím, že tehdejší venkovské obyvatelstvo bylo až na výjimky zbožné. Modlitba a víra v Boha se objevují téměř v každém kukátku a projevují se různě, například formou modlitby u křížů za vsí. Václav Kosmák se zmiňoval o svátcích církevního roku (Vánoce, Velikonoce, Boží tělo, poutě, hody, posvícení) i o událostech v životě církve (zavádění a smrt církevních představitelů).

S problematikou Vánoc a zvyků s nimi spojených se lze setkat v kukátkách *Štědrý večer*, *Starý drátař*, *Ježíšek* či *Štědrovečerní sen*. V těchto povídkách Kosmák srovnával oslavu Vánoc v chudých rodinách a v rodinách zámožných továrníků či sedláků. Několikrát je v kukátkách zmiňován zvyk praskání bičů a hnaní stáda do Betléma: „*Venku počal pastýř troubiti a kluci praskali bičem a vštěkali a bečeli napodobice stáda, jež pastýři u Betléma honili.*“¹⁸

Velikonoční problematiku můžeme nalézt v povídkách *Vzkříšení* a *Alleluja*. Je v nich popsán průběh církevní slavnosti Vzkříšení Krista, jak na Boží hod velikonoční lidé vymetali vesnici a běhli domy, ale také velikonoční hrkání hochů. Lze se setkat rovněž se zmínkou o Božím těle, například v kukátkách *Novověké modly* nebo *O Božím těle*. Kosmák popsal, co se před touto slavností ve vsi odehrávalo: „*Od nejranějšího rána stavěly lidé oltáře, zametali ulice, kudy průvod slavný a radostný měl jíti; v každém domě zapletali děvčátko anebo odrostlejší již, pannu aby v celé kráse nebeského ženicha a pána sprovázeti mohla; ze všech oken kynulo kvítí, ze všech dveří vycházeli svátečně oděni a rozradostnění lidé (...).*“¹⁹

Kosmák v kukátkách zmínil i období masopustu, které sice nepatří do církevního kalendáře, ale časově se s ním prolíná. V povídkách *Masopust* či *Na plesu* vylíčil, jak se odehrávaly masopustní věnečky a plesy ve městech i na vesnici. Představu o tom, kdy a jak se slavily hody a posvícení, si můžeme udělat na základě povídek *Kazatel prorok*, *Posvícení*, *Novověké modly* nebo *Vzpomínky bývalého studenta*. V povídkách *Starý ministrant* a *V národní kavárně* se lze setkat s krátkými zmínkami o poutích do Mariazell či o poutním průvodu Slováků.

Z událostí vážícím se k životu církve uváděl autor nejvíce zmínek o kněžských primicích. S touto tematikou se lze setkat například v kukátkách *Nevěsta hrobu*, *Primice – prvotiny*, *Milosrdná sestra*. Kosmák popsal výzdobu vesnice a domu primicanta, průvody z domu do kostela či odprošování rodičů, jež je podobné odprošování svatebnímu. Tato slavnost byla srovnávána se svatbou, jak se lze dočíst v kukátku *Primice – prvotiny*: „*Družičky přivázaly kněžím věnečky kolem rukou a starý místní pan farář oslovil vp. primicanta. Řekl mu, že opouští otecký krb a mateřskou*

16 Srov. JUDA, Karel. *Václav Kosmák*. Nové Město na Moravě: Karel Juda, (b.d.)(1901], s. 12.

17 Studie vychází z knižní kolekce pěti svazků kukátek *Kukátko čili Život v obrazech*, vydaných nakladem brněnského vydavatelství Dědictví sv. Cyrilla a Methoda v průběhu let 1876–1892. Uvedené citace jsou přepsány doslovně včetně gramatických chyb a nejsou přizpůsobeny dnešním pravidlům pravopisu.

18 KOSMÁK, pozn. 13, s. 272.

19 KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Díl čtvrtý*. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1890, s. 180.

náruč (...). Dříve však než překročí domácí prah, ať poděkuje svým rodičům za to, že jej k takové hodnosti dochovali a vyprosí si na nich požehnání k boji – neboť bojem jest prý všecek život řádného kněze. (Primicant – pozn. autorky) (...) dal se s druhými kněžími na cestu do chrámu. Před ním nesla malá družinka na bílé podušce víněk z myrty a bílých růží. Mladý kněz byl ženichem – nevěstou církev svatá.²⁰ V kukátku Milosrdná sestra Kosmák psal o slavnostních kavalkádách, čili o jízdách na počest, které se konaly při různých příležitostech, například na svatbách či kněžských prvotinách. Tento zvyk pak v poznámce vysvětlil a srovnal s jízdou králů.²¹

V kukátkách lze dále nalézt zmínky o lidské víře v ochrannou moc předmětů, jako byly růžence, kropeničky se svěcenou vodou, svíce hromničky či medailony s podobenkou svatých. V povídce *Mateřídouška* autor vzpomínal na svůj odchod na studia do Jihlavy, kdy mu matka dala na krk medailon s obrazem Panny Marie se slovy: „Nos tu medailku vždycky na krku, Panna Maria tě pak ochrání. Do podhlavce dala jsem ti také jednu, aby ti dávala Matka Boží dobrá vnuknutí.“²²

Jako zvláštní oddíl je třeba vyzdvihnout pašijové hry, které jsou projevem náboženského lidového divadla. Tímto tématem se Kosmák zabýval v kukátku na pokračování *Pašijové hry v Horní Ammergavě*, které čítá na sto sedmdesát stran. Vysvětlil, co jsou to pašijové hry, osvětlil jejich vznik, historii a také jejich účel. Konkrétně se pak zabýval tradicí těchto her v bavorské obci Horní Ammergavě (Oberammergau).²³

Rodinné a osobní cykly

Druhým tématem obsaženým v kukátkách jsou rodinné a osobní cykly v životě člověka, k nimž se řadí narození,²⁴ svatba a smrt.

Svatbou a věcmi s ní souvisejícími se Václav Kosmák zabýval v několika kukátkách (např. *Dvě svadby*, *Svatba na vsi*, *Svět naruby*, *Komedie světa*, *Novodobé modly* či *Jen nóbl*). Dočteme se kupříkladu o tehdejší zvyklosti brzkého sňatku dívek. Dokládá to následující úryvek, v němž se dívka vdává za cizího člověka, kterého jí vybrali rodiče: „Proč si ho tedy berete?“, *Tatínek chce a mamá také – a jednou musí býti. Jest mi již 18 let a víte – s dvacíti je děvče teď již starou pannou.*“²⁵ V jiné povídce s názvem *Komedie světa* autor zmínil rovnost společenského postavení snoubenců: „Nemluv mi! Já tě ševcovi dáti? Raděj zůstaň také doma než-li bych

se tak ponížila?!“ *Pan duchovní obrátil též a řekl Irmě vlídně: „Ne, ne, milé dítě. Ty jsi dcera úředníka a řemeslníka si vzít, to nejde!“*²⁶ V kukátku *Svatba na vsi* se lze dočíst o vozovém svatebním průvodu jedoucím k nevěstinu domu: „(...) za chvíli vyjelo z lesa na cestu, kterou jsem šel, několik vozů. Na prvním jeli hudebníci, na druhém ženich a družbové, na třetím družičky a na ostatních rozliční svatebčané. Koně měly hrůvy a ohony pentlemi propletené, svadebčané za klobouky kytky a fábory, vše výskalo a zpívalo, – jen ten, který měl na prsou největší kytky a za kloboukem nejvíce faborů, seděl tiše, bez mála smutně. – A to byl ženich!“²⁷ Podrobné vylíčení patrilokální svatby, kdy se nevěsta přiváděla k ženichovi, zachytil Kosmák v kukátku *Dvě svatby*.²⁸ Vylíčil přípravy na svatbu v domě nevěsty, vítání ženicha, odprošování rodičů a jejich požehnání nevěstě a ženichovi, zvyky vyplácení nevěsty a ženicha a popsal také zasedací pořádek při svatební večeři. Václav Kosmák zde již zachytil svatbu v její částečně pozměněné podobě, neboť tvořil v 2. polovině 19. století. V tomto období už i do vesnického prostředí pronikla bílá barva svatebních šatů nevěsty, místo v žebříňácích jezdili svatebčané v kočárech a při zvaní hostů nahradila původní rozmarýn myrta. „*Julinka mi utrhla proutek myrty a podala mi jej jako pozvání k svatbě. (...) „Slečna ti dala svatební roucho (myrtu) – a ty bys pohrdnul?“*“²⁹ Kosmák v dalších povídkách zmínil období masopustu, v němž se svatby konaly a také pověry, které s ní byly spojeny: „*Advent bude co nevidět a o svatbě ještě ani zmínky. Jsem žádostiva, vdám-li se v budoucím masopustě. Na štědrý večer budu si líti olovo, snad mi poví pravdu.*“³⁰ V povídce *Komedie světa* stojí následující: „*Když jim kněz ruce štolou vázal, přitulila se Sidonie k ženichovi a stoupla mu bílým atlasovým střevíčkem na nohu (...). Byla dle starodávné pověry přesvědčena, že tím šlápnutím vydobyla si panství v manželství.*“³¹

Portrét Václava Kosmáka.
(reprodukováno z: KOSMÁK, Václav.
Kukátko z kukátek. Třebíč: Rybníček
Drahomír, 1998.)

20 KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Díl druhý*. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1878, s. 151–152.

21 Srov. KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Díl třetí*. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1883, s. 175–176.

22 KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Díl pátý*. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1892, s. 424.

23 Kosmák v kukátku předložil bezmála celý text pašijových her, díky čemuž si lze celý průběh pašijového dění představit do nejmenších detailů.

24 Ve zkoumaném pětisvazkovém díle kukátek se problematika narození neobjevuje.

25 KOSMÁK, pozn. 13, s. 291.

26 KOSMÁK, pozn. 19, s. 54.

27 Ibid., s. 20.

28 KOSMÁK, pozn. 13, s. 292–303.

29 Ibid., s. 292–294.

30 KOSMÁK, pozn. 19, s. 354.

31 Ibid., s. 97.

V mnoha Kosmákových kukátkách lze najít zmínky o smrti, umírání a o samotných pohřbech. Dále se v nich můžeme setkat s představami o zemřelých a také s úkazy, které oznamovaly smrt či jí předcházely. Tematika smrti se prolíná povídkami *Vzpomínky na mou matku*, *Růženka*, *Kde hledat pomoci?*, *Na Sylvestrovský večer*, *Nevěsta hrobu*, *Čtyři pohřby*, *Lichvář*, *Neštěstím nezlomený*, *Cesta do Horní Ammergavy*, *Byl to sen?*, *Trojí slavnost*, *Jarní duma na hřbitově*, *Krásný hrob* a *V cikánském táboru*.

Přípravu na smrt a na pohřeb Kosmák vylíčil v kukátku *Vzpomínky na mou matku* následovně: „Jedenkrát vyndala má matka mosazný křížek ze skříně, vyčídila jej a navlekla na modrou hedvábnou stužku. „Děti, nezapomeňte: až umřu, dejte mi tento křížek na krk.“³² Rozloučení se světem zahrnující loučení s rodinou, rozdělování majetku a zaopatřování knězem se objevilo ve více kukátkách. Například v povídce *Čtyři pohřby* se stará vdova loučí se svými dětmi: „Nezapomínejte na mě, až mě nebude. Ty, Mařenko, vezmi si na památku můj Nebesklíč, ty, Terinko, můj kožich, ty, Františko – máš nejvíce těch malých – tuhle peřinu a tobě, Josefe, nemám co dát, leč toho „Pánbička“. Měj ho v úctě, je po tvém otci. Ty hadýrky tam v truhli – však jich mnoho není – rozděl po mé smrti mezi sestry (...).“³³ Jak vypadala světnice připravená na svátost pomazání nemocných, neboli poslední pomazání, Kosmák popsal v povídce *Růženka* následovně: „(...) já vešel do světnice. Podlaha byla jak křída bílá, na stole bílý ubrus, kříž, dvě hromničky, na talíři sůl, pět bakulek bavlny a vedle několik stužek plátna na obvázání údů svatým olejem pomazaných. Tak to bývá v každém pořádném domě. U talíře stála sklínka se svěcenou vodou a v ní malý kropáček z pšeničných klasů. Položil jsem bursu, pokropil světnici a ohlednul se po nemocné.“³⁴ Se smrtí se pojily rozličné pověry, předtuchy a znamení, které se rovněž v Kosmákově díle promítají. O snech a znameních zjevujících se v okamžiku něčí smrti psal Kosmák v povídce *Byl to sen?*: „(...) lidé vypravují, jak se jim zastavily hodiny, měl-li někdo v domě umřít; jak slyšeli bouchnutí nebo klepání na okno, nebo jak cítili bodnutí u srdce, nebo se probudili náhle ze sna právě v onu chvíli, kdy nějaká jim milá osoba v dáli skonala.“³⁵ V jiné povídce se zmínil o zastavení hodin a vytí psa: „Ve světnici bylo tma a – muže ještě nebylo doma! Almara jaksi zarachotila, jak by byla pukla a váha hodin sklouzla dolů a závaží udeřilo strašně o zem. Hodiny se zastavily. Hospodyni obešel mráz. (...) Pacholek vstal zívaje, oblekl se a za chvíli dovlekl hospodáře zmrzlého. Pes venku vyl a hrabal jámu. Ta smrt! Ta smrt!“³⁶ V dalších kukátkách se jako znamení neštěstí objevilo kokrhání černé slepice.

V povídce *Neštěstím nezlomený* Kosmák vylíčil péči o zemřelou ležící v rakvi, vedle které sedí nádenice a odhání mouchy zelenou ratolestí.³⁷ V povídce *Čtyři pohřby* autor napsal, že po smrti výměnkářky přišly staré ženy, její tělo umyly a oblékly do rubáše a již třetí den se konal pohřeb.³⁸ Pozoruhodný úryvek lze najít v kukátku *Cesta do Horní Ammergavy*, které se odehrává v rakouských horách: „Jsou tam samoty, kde lidé již v září vším na zimu potřebným se zaopatřují a též na smrt se připravují. Jakmile koncem září nebo počátkem října napadne sníh, bývají obyčejně po celou zimu od všeho ostatního světa odloučení (...) stává se často, že na takové samotě někdo v zimě umře a mrtvola jeho leží v domě až do jara, kdy možno ji dolů do údolí na hřbitov zaneští. Dají takovou mrtvolu na půdu, aby tam zmrzla a chodívají se pak každodenně k ní modlití růženec.“³⁹

Kosmák v jedné povídce jako označení smrti použil sousloví „ležela na slámě“⁴⁰, jinde však při popisu smrti nejhudších uvedl pokládání zemřelého na slámu či přikrytí slámou.⁴¹ V kukátku *Lichvář* autor vylíčil smrt malého chlapce, jemuž jeho otec truhlář vyrobil rakev: „Na lavici ležela mrtvola malého Františka (...). U hlavy hořelo ve sklínce světlýlko. U stola seděla matka, šila rubáček a s očí ji kapaly slzy na to bílé plátno.“⁴²

Zajímavou osobní vzpomínku na smrt jednoho žebráka uvedl Václav Kosmák v kukátku *Vzpomínky na mou matku*: „Jednou v mém rodišti umřel starý, cizí žebrák. Obec mu dala rakev a p. farář slíbil slušný pohřeb. Chtěli jej však položit v jeho hadrách do rakve. Matka má uslyševši to, přebírala se v skrovné své zásobě prádla, vybrala košili, zašila ji a zanesla mrtvému žebrákovi.“⁴³

Lidová výroba a profesní skupiny

Dalším velkým námětem, který se promítnul do Kosmákovy tvorby, je problematika řemeslné a rukodělné výroby v období 2. poloviny 19. století. Patrný je zejména úpadek tohoto typu výroby v důsledku vzniku továren, které zavedly rozsáhlou dělbu práce a vyšší stupeň mechanizace. Řadu výrobců tak odsoudily pouze k drobným opravářským pracím, mnohdy pak postupně k úplnému zániku. Významným faktorem ovlivňujícím tuto sféru lidské činnosti byla i železnice, která se začala prosazovat od poloviny 19. století. Povídky, v nichž se problematika řemesel a výroby objevuje, jsou tyto: *Zle je!*, *Kde hledat pomoci*, *Ruka ruku myje*, *Na noclehu*, *Žebrácký pytel*, *Odkud je ta bída?*, *Páně Ubrova dobrá rada*, *Starý drátař*, *Herr von Švarc na lontě*, *Podzim*, *Šestero zastavení* a *Cesta do Horní Ammergavy*.

32 KOSMÁK, pozn. 13, s. 16.

33 KOSMÁK, pozn. 20, s. 230–231.

34 KOSMÁK, pozn. 13, s. 130.

35 Ibid., s. 51.

36 KOSMÁK, pozn. 20, s. 61.

37 Srov. KOSMÁK, pozn. 18, s. 159.

38 Srov. KOSMÁK, pozn. 20, s. 228.

39 KOSMÁK, pozn. 22, s. 51.

40 KOSMÁK, pozn. 19, s. 153.

41 Srov. KOSMÁK, pozn. 13, s. 304.

42 KOSMÁK, pozn. 21, s. 152.

43 KOSMÁK, pozn. 13, s. 11.

V povídce *Zle je!* autor výstižně popsal tovární výrobu: „Dědové naši říkali a ještě i otcové, že má řemeslo zlaté dno. Ano, hledej si ho dnes! Potkáš-li ošumělého pocestného chodit ‚fechtem‘ a zeptáš-li se ho, odkud že je, a on ti odpoví: ‚Z Jihlavy,‘ neptej se dále: je to zchudlý soukeník. A tak je to ve všech městech, kdysi řemeslem květoucích. Továrny vyrábějí vše laciněji a úhledněji – ale jak? Předloni jsem si koupil modrý zimník za 36 zlatých. Podívej se dnes na něj! (...) naši staří však nosili jeden kabát po čtyry kolena. (...) A řemeslník na vesnici? Nemá-li krejčí nebo švec, mašiny; neužívá se a má-li šicí stroj, podělá práci pojednou a pak aby si stoupnul mezi dvěře a rýpal si vidličkou v zubech (...).“⁴⁴ Václav Kosmák se tématu zchudlých řemeslníků a jejich továrních konkurentů dotkl ve více povídkách, zejména pak o něm nechal promlouvat řemeslníky v hospodských nálevnách, jako například v kukátku *Na noclehu*: „Vy to nepamatujete, ale já jsem to viděl: u nás byli řemeslníci teple – ať to byl kdo chtěl! Švec, krejčí, bednář, kožešník, soukenník, perníkář – všechno jedno! Každý se v řemesle zahrotil a zavezl to na jarmark. To jsme vám vozili domu pytlíky stříbrňáků! Ale teď, co ty továrny nastaly, není možná, aby člověk něco vytěžil. Já jsem povídal, že už svého čepičkářství nechám.“⁴⁵

Kromě problému konkurenceschopnosti se v kukátkách objevují také různé dlouhé zmínky o jednotlivých řemeslech. V povídce *Starý drátař* autor vypodobnil vzezření slovenského dráteníka: „Nedaleko vsi jsem dohonil starého drátaře. Na levém rameně měl dráty v kolo zatočené a špinavý pytel, pod pravou několik plechových křidlí a blýskal se na širokém řemeně žlutý mosazný křížek. (...) Když jsem ho dohonil, ohlednul se po mně, nazdvihl starý širák, že bylo viděti dlouhé, prokvetlé jeho vlasy. (...) Drátař hodil dráty, pytel a halenu do kouta, postavil hůl s pastěmi vedle a šel ven, slámou si oškrabovat bláto s krbců.“⁴⁶ Že se však ani tomuto potulnému řemeslu v 19. století nedařilo, dokládají následující slova pocházející ze stejné povídky: „Jak pak jdou kšefty?“, „Ah veru, pan tatku, zle! Pán Božku milý muoj! Co ty železnáky nastaly, sotva že nějakú tu past prodám, nebo tu rydélku – že sa tak člověk tím světem vyživí a stluče ženě doma na císařskú daňku, aby nám neprodali od Trenčanské stolice ten kúsek kopaniny. To jí nechám jednou ráz za zimu v Brodě u p. píšára písaníčko napísat a pošlu jí tu zlatovku, lebo dvě – jak člověk může – pěkně prosím.“⁴⁷ O ševcovském řemesle se autor zmínil v povídce *Herr von Švarc na lontě*. Kosmák podal popis obuvníka malého krámku takto: „Pan Švarc stál v krámku u prkna a přikrajoval kůži; jeho paní seděla u šicího stroje a prošívala nártý. V koutě se krčil na verpánku učen zatloukaje do podešví cvoky. Po obou stranách byly skříně a v nich zavěšeno asi padesát párů botků.“⁴⁸ V kukátku *Cesta do Horní*

Ammergavy zase zmínil vápeníka, kterého potkal na cestě: „Nedaleko nás vzal po silnici muž fůru vápna. Na voze měl právě jako naši vápeníci obruče a plachtu pro případ deště přichystané.“⁴⁹ Zajímavou zmínku najdeme v kukátku *Malý Slováček*, v němž se objevily Lišňačky, ženy pocházející z Lišně, které se živily podomním obchodem.⁵⁰ V kukátku *Ruka ruku myje* se Václav Kosmák krátce dotkl problematiky vysloužilých vojáků, kteří se chtěli vrátit zpět do výdělečného života, ale řemeslo již zapoměli, nebo jim zranění nedovolilo v něm pokračovat, a tak se stali lidmi na okraji společnosti.⁵¹ V povídce *Šestero zastavení* autor napsal o krajánkovi, mlynářském pomocníkovi, který však neměl stále zaměstnání a putoval krajem od mlýna ke mlýnu. Byl vždy vítán, neboť jako i jiní světem jdoucí lidé přinášel zprávy o tom, co se ve světě děje: „Krajánek přišel včera, t. j. v sobotu večer, vyřídil pozdravení ze všech mlýnů, na vodě ležících a prosil o ‚fedruňk‘. Že se již se večerávalo, zůstal na noc a po právu mlynářském i přes neděli. Pantáta s ním sedí již od oběda, vyptává se ho na to i ono, jak že je v kterém mlýně? co že se děje ve světě? není-li něčeho slyšeti o vojně? atd. Krajánek vypravuje, co ví a kde se mu nedostává pravdy pomáhá si ‚prášením‘. (...) Mlynář nečítává novin, tam prý se člověk něčeho nedozví: jemu jsou novinami vandrovníci, žebráci, šlejiři – přede vším však krajánci. Krajánek je mu tím, čím novináři sváteční číslo s celým sloupcem světodějných telegramů.“⁵² V dalších povídkách se objevily jen krátce zmínky o různých řemeslnících, jako například o krejčím, soukeníkovi, mlynáři, koláři, koželuhovi, bagounáři, bednáři, tesaři a mnohých jiných.

Zvláštní profesní skupinou byli formané, kterými se autor rovněž občas zabýval, například v kukátkách *Prst Boží*, *Vzpomínky na bývalého studenta*, *Ve sněhu a nepohodě*, *Masopust na vsi* nebo *Kýž by tě čert vzal*. Jako dopravní prostředek zmínil jak vůz, tak i saně používané v zimním zasněženém období.⁵³ O formanech, zájezdních hospodách na císařské silnici i o tom, jak formané přinášeli zprávy ze světa, se lze dočíst v prvně zmiňovaném kukátku *Prst Boží*: „Na císařské silnici od Jihlavy ku Znojmu leží více osamotněných hospod. Dříve, kdy nebylo železnice, byla tato silnice nejbližším spojením mezi Prahou a Vídní. Dnem i nocí jezdili formani v modrých, přes krátké koženice visících košilích, s tři- i čtyřpárovými vozy dovážejíce rozličné zboží sem a tam. Tento druh formanů teď už vymřel. Pošty a kočáry vrchnostenské se potkávaly a předjížděly bez ustání (...) Hostů bývalo tehdy v oněch hostincích dost, hospodští bohatí a bujni.“⁵⁴ V povídce *Kýž by tě čert vzal* autor zmínil, že v obcích ležících na dálkových trasách mívali sedláci pro formany po třech i po čtyřech koních na přípeř.⁵⁵

44 Ibid., s. 333–334.

45 Ibid., s. 79.

46 Ibid., s. 271–272.

47 Ibid., s. 271.

48 KOSMÁK, pozn. 20, s. 34.

49 KOSMÁK, pozn. 22, s. 49.

50 KOSMÁK, pozn. 13, s. 337.

51 Srov. KOSMÁK, pozn. 13, s. 168.

52 KOSMÁK, pozn. 20, s. 250.

53 Ibid., s. 183.

54 KOSMÁK, pozn. 13, s. 175–176.

55 KOSMÁK, pozn. 21, s. 28.

Do této skupiny témat lze zařadit také kočovné cikány, neboť mezi nimi a lidmi světem jdoucími nebyl v životním stylu přílišný rozdíl. Kosmák nám v povídce *V cikánském táboru* umožnil nahlédnout do výjevů z cikánské domácnosti: „Přijda k lesu uviděl jsem cikánské boudy a vystupující kouř. (...) Ještě jsem byl dobrých 500 kroků vzdálen, již se proti mně hrnuly malé, polonahé děti s velikým křikem ruce zdvihající: ‚Krejčárek, pantatínku: prosím vás pro matičku Boží Tuřanskú, dajte krejčárek na chleba sirotečkovi!‘ (...) Stany a vozy byly rozestaveny do kola a v prostřed hořel veliký oheň.“⁵⁶ V povídce pak vylíčil rozhovor s jedním cikánem, s nímž se bavil o handlířství, a nastínil také všeobecný pohled usedlých lidí na cikány a ostatní kočující lid. Dokládá to následující úryvek: „Co vy tady chcete tuláku!“ *osoptil se na mne přednosta. ‚Ještě se jich zastávejte! Co se světem toulá, to je jedna branže!‘*“⁵⁷ Na druhou stranu však pro obyvatele vesnice a města byli tito lidé zpestřením, přinášeli jim zprávy ze světa, narušili každodenní koloběh jejich životů. Kosmák povídku uzavřel slovy: „Kdo neví, jak to rozechvěje srdce dětině, když přijdou do vsi cikáni, nebo komedianti, nebo drátař, nebo kolomažník, nebo kukátkář, nebo hadrník a zapíská na píšťalu neznámý, cizí nápěv, kdo nepoznal toho kouzla, ten mým slovům neporozumí a vysměje se mi.“⁵⁸

Tradiční zemědělství

Čtvrtým tématem, se kterým se můžeme mnohdy při četbě kukátek setkat, je tradiční zemědělství. O senoseči a sklizni obilí se lze dočíst například v kukátkách *Chudobinka*, *Svět naruby* či *Pomoc v nouzi*. Autor v těchto kukátkách popsal, jak muž klepal pod kůlnou kosu, aby mohl jít kosit travu,⁵⁹ jak lidé na lukách za vsí žnou travu, obracejí a kupí seno.⁶⁰ Zmínka o vázání slaměných povřísel se objevila v povídce *Svět naruby*.⁶¹ O salašnictví najdeme krátké zmínky v kukátkách *Osamělý kvítek*, *Zbytečné děcko* a *Dvě serenády čili zastaveníčka*. V posledním uvedeném kukátku Kosmák vypodobnil výlet na Radhošť, kde se setkal s valašským salašnictvím: „Šli jsme po mimo osamotněných pasek (domů valašských) výše k lesu, lesem pak k pastvinám, zastavili jsme se v kolibě (chatrči), kde vařili žinčici (...). Sedli jsme si do borůvek, pojedli a šli pak dále po hřebeni Radhoště, po němž bača pásal ovečky tak bělounké jak ty tam na nebi, dolů k místu, kde před lety stála poustevna. (...) Cesta vedla údolím mezi roztroušenými pasekami. Slunéčko zapadalo, lesy dýchaly zdraví, potůčky hrčely a od vzdálených kolib žalovaly fujary mladých pasáčeků žel, bídu a zuboženost lidu slovanského (...).“⁶² V kukátku *Osamělý kvítek* Kosmák

napsal o zániku vysokohorského chovu ovcí: „*Chov ovcí v našich krajích zaniká. Těž na panství, kde byl Ferdinand Malena ovčákem, prodali ovce a z ovčáků nadělali drábů, hajných, volařů a podobných hodnostářů.*“⁶³ V dalších povídkách autor učinil zmínky o dodírkách (draní peří), tlučení másla, domácí zabijačce, borkovanských větrných mlýnech či o orbě kravami v horách v Rakousku.

Sídlo

Sídelní problematika se pochopitelně v Kosmákově tvorbě taktéž promítla. Často je to jen formou obecného popisu, aby autor přiblížil čtenáři celkový pohled na dané prostředí, v němž se příběh odehrává. Někdy je v kukátku doslova vymalován obraz celé vesnice, se všemi drobnostmi; s loukami a poli za stodolami, s husami pasoucími se před zahradami, úly stojícími na loukách a podobně. Zmínky k tomuto tématu lze najít v povídkách *Správa bránky u obecní pastoušky v počestné obci Křoupalově*, *Na Sylvestrovský večer*, *Čtyři pohřby*, *Mlsná huba*, *Pomoc v nouzi*, *Co tatínek činí, vždycky dobře činí*, *Cesta do Horní Ammergavy*, *Dobrá pomoc*, *Ve sněhu a nepohodě*, *Šestero zastavení a Na konci roku*.

Průchod osadou vylíčil Kosmák v povídce *Správa bránky u obecní pastoušky v počestné obci Křoupalově* následovně: „Na sv. Josefa jsem dorazil s kukátkem do Křoupalova, dosti velké osady s kostelem, farou, školou, dvorem a myslivárnou. U první chalupy, na níž byla deska s vybledlým nápisem: ‚Opatrovna pro dítky‘ (z toho jsem poznal, že je to pastouška), jsem se zastavil, aby se dvěře otevřely, z nichž vystoupil velký muž v plátěnkách, krátkém kožichu, s beranicí na hlavě ohlížeje se po dvorku, kde na hnojisku rýpal velký kanec. Slouha šel k plotu u zahrádky (...). Pak šel ze dvorka ven, kolem studně s rumpálem, (...) kolem židovny, kolem školy a fary ke kostelu; tam políbil kříž a obrátil se vpravo na silnici k modře podbarvenému domu, na němž byla plechová tabulka s nápisem: ‚Představ obce. Gemeinde-Vorstand.‘“⁶⁴ Autor často psal o staveních, která jsou krytá šindelem či doškem. Například v povídce *Co tatínek činí, vždycky dobře činí* popsal staré selské stavení na konci osady, které mělo mechem porostlou doškovou střechu, jeho dřevěné stěny se nakláněly a z malých oken domu bylo jen jedno otevírací.⁶⁵ V kukátku *Cesta do Horní Ammergavy* Kosmák vypodobnil hospodu a domy ve Švýcarsku následovně: „Vystoupili jsme tedy a šli do dřevěné hospody, která však již vně velmi roztomile vypadala. Střecha i zdě byly jako šupinami pokryty, t. j. byly pobity malými, dole zaokrouhlenými šindely a světlou olejovou barvou natřeny. Tak vypadala též většina ostatních domů.“⁶⁶

56 KOSMÁK, pozn. 13, s. 90.

57 Ibid., s. 95.

58 Ibid., s. 97.

59 Srov. KOSMÁK, pozn. 21, s. 218.

60 Srov. KOSMÁK, pozn. 13, s. 220.

61 KOSMÁK, pozn. 21, s. 220.

62 Ibid., s. 166–168.

63 Ibid., s. 254.

64 KOSMÁK, pozn. 13, s. 264.

65 Srov. KOSMÁK, pozn. 22, s. 444.

66 Ibid., s. 79.

V povídce *Dobrá pomoc* autor popsal výměnek: „U Dohnalů na dvoře naproti hlavnímu stavení stojí malá chaloupka pod doškem. Jest to výminka. Ve světničce jest vlhko, tmavo a neveselo. Na posteli leží stará, modrá peřina; vedle ní stojí dvě rozviklané židle, v koutě malý stolek a lavice; nad stolem visí začmuděný kříž, dva obrázky na skle a hodiny; na kamnech stojí miska a několik hrnků; na okénku lampička, dvě sklínky a několik starých kněh. To jest celý nábytek.“⁶⁷ Jizba jako hlavní místnost stavení byla v Kosmákově díle několikrát krátce zmiňována. V povídkách vyobrazil prostorové vztahy, druh a rozmístění nábytku ve světnici; kamna, před kterými byla umístěna lavice, rohový stůl a neoddělitelnou součást světnice, kropeničku na stěně. V povídce *Štědrý večer* toto uspořádání popsal Kosmák následovně: „V kamnech praští oheň a v bílé, jasné světničce jest teplounko, až milo. (...) Stařenka (...) sedí u kamen na lavici vedle milé přeslice, šlape nohou, rukama sliní a hladí nit (...). Starý Rozmar sedí za pokrytým stolem u světla, pozvolna dýmá, popíjí z hliněného džbánu (...) Po dobré chvíli vstal dědoušek, vzal růženec z kropeničky, udělal kříž na čele a počal se se svou manželkou modlit.“⁶⁸

Oděv

V několika kukátkách se lze setkat také s popisem oděvu různých lidí, od žebráků až po měšťanstvo. Zmínky můžeme najít například v povídkách *O dušičkách*, *Posvícení*, *Kubínek*, *Malý Slováček*, *Podzim*, *Zbytečné děcko*, *Sklamaná* nebo *Novověké modly*.

Popis všedního i svátečního oděvu chalupníka lze najít v kukátku *Posvícení*: „Osmahlou tvář má, jako všichni chalupníci, oholenou. Ve všední den nosí plátěné, ušpiněné kalhoty, modrý, barchetový, lajblík; na hlavě úzký, vybledlý klobouk a na nohou „hluký“ t. j. střevíce z tvrdé, velké kůže s dřevěnými podešvami. Košili má u krku s úzkým, modrým límečkem a kaničkami zavázanou. (...) Zástěra si namažal boty koptem a lojovou svíčkou, oblékl si koženky a manšestrovou vestu. (...) vzal kazajku modrosoukennou, obnovní klobouk a šel pomalu (...) do chrámu.“⁶⁹ V povídce *Zbytečné děcko* autor vypočetl ovčáka, který byl oblečen do plátěné košile s širokými rukávy a úzkých spodků, vlasy měl dlouhé a na hlavě měl propocené širáček. Opíral se o dlouhou hůl a vedle něj ležela na zemi halena.⁷⁰ V kukátku *Kubínek* Kosmák popsal šaty poustevníka: „Muž byl oděn v zaprášenou kazajku z hrubého lněného plátna a v takovéto kalhoty; na nohou měl velké, těžké boty, s podkůvkami a cvočkami. Vedle něho stála almárka, jakou nosívali, gráni; jen je nižší; na zemi ležel černý, široký klobouk a notná hůl.“⁷¹ Vzezení muže z krajského města je

vyličeno v kukátku *O dušičkách*. Muž nosil celý rok stejný šat: modrý kabát, šedé spodky a černý plstěný klobouk. Jeho oděv však rok po roku blednul, spodky se třepily a klobouk prosakoval potem a tukem. V zimě navíc nosil pouze vlněný šátek omotaný kolem krku a na ramenou šedý plášť.⁷²

Václav Kosmák neopomněl také dětské oblečení. V povídce *Novověké modly* popsal malého chlapce, který byl bos a na sobě měl pouze košili a plátěné kalhoty na jednom popruhu.⁷³ Podobu malého slovenského chlapce pak vyličil v kukátku *Malý Slováček*: „Včera jsem dohonil dvě Lišňáčky u rozcestí. Stály s pantovnicemi na zádech a mluvily s malým Slováčkem. Hošík byl oblečen po chudu do sprosté košile a širokých plátěnic. Byl bos, na hlavě měl kulatý klobouček, přes rameno malou, koženou tašku a v ruce držel lískovici na hoře ohnutou“⁷⁴

V několika kukátkách Kosmák zmínil ukládání svátečních šatů do truhly.⁷⁵ V povídkách *Vzpomínky bývalého studenta*, *Rytířové ducha* a *Novověké modly* autor popsal vlastenecké projevy v nošení slovanského stejnokroje: „Na hlavě měl sokolku, na krku trojbarevnou stužku, na těle čamaru samou šňůru a samý knoflíček a přes prsa na vestě trojbarevnou pentli.“⁷⁶

Hostinská zařízení

Velmi častým dějištěm Kosmákových povídek jsou různé hospody, hostince a židovské kořalny. Tuto tematiku lze najít například v kukátkách *Silvestrovský večer*, *Na noclehu*, *Masopust na vsi*, *Polní kázání*, *Kam vede turecké hospodářství*, *Páně Ubrova dobrá rada*, *Čtyři pohřby*, *Šestero zastavení*, *Kýž by tě čert vzal*, *Volby*, *Komedie světa*, *Novověké modly*, *Sklamaná*, *Starý drátař* či *Jak pomáhal žid misionářům*.

Václav Kosmák velmi často své náměty sbíral právě v tomto prostředí, nikým nepozorován. Zasedl za stůl a sledoval dění v nálevně, poslouchal, co si kdo povídá. Mnohdy pak jeho postavy v hospodě řeší problematiku práce, protože kvůli tovární výrobě je problém se uživit. Běžně se tam muži bavili o veškerém aktuálním dění, které se v obci odehrávalo. Nejednou byla nálevna místem porad a schůzí obecního představenstva, případně se v ní schůze zakončovaly. Kromě bujarého hovoru měli stolovníci i možnost jiné zábavy, jak se lze dočíst například v kukátku *Novověké modly*: „V kasině sedělo jen několik pánů; okresní sudí, berní, notář, správce velkostatku s příručím, řídící učitel, příručí berního úřadu, mladý kupec Gučzera a židi Mandl a Fuchs. Někteří hráli na kulečníku, ostatní četli noviny, – všichni však kouřili a pili.“⁷⁷

67 KOSMÁK, pozn. 13, s. 44.

68 Ibid., s. 35–37.

69 Ibid., s. 160–161.

70 Srov. KOSMÁK, pozn. 21, s. 248.

71 KOSMÁK, pozn. 13, s. 229.

72 Srov. Ibid., s. 64.

73 KOSMÁK, pozn. 19, s. 276.

74 KOSMÁK, pozn. 13, s. 337–338.

75 KOSMÁK, pozn. 19, s. 28.

76 KOSMÁK, pozn. 21, s. 306.

77 KOSMÁK, pozn. 19, s. 324.

Jak to chodilo v obci, když měla tři hospody, se dozvíme také v povídce *Novověké modly*: „V Blafalově jsou tři hospody: radnice, Martinova a židova. Do radnice scházívali se sousedé v neděli a ve svátky a chasa tam mívá muziky, jinak o ni málo zavádí, proto že je tam nájemník, který nemůže a nechce pijákům z řemesla dávat na dluh. Leč když nějaký povoz Blafalovem jede, zastaví se u radnice kvůli prostranné konírně. K Martinovi chodívali sousedé více z kamarádství, je domorodec, vysloužilý voják a veselá kopa; rád si zavdá a jelikož malá polnost jeho na to mu nevynáší, zařídil si nálev a přiživuje se tak pomalu od hostů. K židovi chodí nejvíce lidí, obzvláště kde který lump a lehkomyšlný hospodář. Pantáta žid dává každému na dluh, kdo ještě za to má, umí každému poradit, koupí od každého všechno, ať to je co je, a nemohla-li hospodyně koupit dcerám na šaty na jarmarku, jde k pantátovi, pantáta jí dá, co chce, pravda o něco dráž, ale za to nemusí platit hned, ba ani hotovými.“⁷⁸ O dvou konkrétních hospodách nacházejících se poblíž Brna, Pindulce a Rohlece, lze najít zmínky v kukátkách *Kam vede turecké hospodářství* a *Čtyři pohřby*.

V hospodách nebývala jen jedna místnost, ale byly tam zvláštní pokoje, kterých využívaly různé spolky a sdružení. O tom se lze dočíst například v povídce *Komedie světa*: „Snídal v *panském pivovaru*, kde měli úředníci zvláštní *hostinskou světnici*, tak zvané *kasino*.“⁷⁹ V hostinských podnicích se neodehrávaly pouze bezuzdné pitky, bouřlivé debaty a jiné obdobné činnosti každodenního života. Mnohdy zpěstřili monotónní hospodský život potulní šumaři a harfenisté, jak se lze dočíst například v povídce *Silvestrovský večer*. V kukátku *Novověké modly* se Kosmák zmínil o holiči, který svou profesi vykonával i v hospodě: „V tom vešel holič do světnice s utěrákem a miskou pod paží, zůstal u dveří stát a pozdravil: „Pán bůh dej dobré odpoledne! No, jakž? Necháte se tady opulbírovat anebo přijdete domů?“⁸⁰

Nepřítelem zájezdních hostinců a hospod na trase dálkových cest se v 19. století stala železnice. Jak to vypadalo v dobách dřívějších, kdy železnice ještě neexistovala a cesty byly plné formanských povozů, poštovních dostavníků a řemeslníků putujících se svým zbožím do měst na trhy, se lze dočíst například v kukátkách *Páně Ubrova dobrá rada*, *Kýž by tě čert vzal* či *Šestero zastavení*. V posledním zmínovaném kukátku autor tuto problematiku vyličil následovně: „Ach, kde jste vy pro cestujícího pěšáka krásné časy, kdy ještě nebylo železnic, kdy po silnicích se hemžili formani v modrých košilách, kdy takřka na dostřel jedna od druhé stály pyšné, (přežel, že teď spustlé a bezcenné) hospody, v nichž se dnem i nocí peklo a vařilo, kde vítal přítulný hostinský každého jako starého známého, kde dostal pocestný za peníze, čeho si jen srdce přálo a chudý – trochu té polévky a nějaký ten zbytek zdarma! Kde jste vy hospody „u anděla“, „u sv. trojice“, „u jelena“ (...)? Ty tam, jako sladké zvuky postilionovy trubky (...).“⁸¹

Zvláštní postavení měly takzvané *židovny* – hospody, které provozovali Židé. Ti nebyli jen hospodskými. „Žid byl také řezníkem, měl víno, pivo, kořalku – co kdo chtěl.“⁸² V kukátkách *Herr von Švarc na lontě*, *Starý drátař*, *Zpráva branky u obecní pastoušky* v početné obci *Křoupalově*, *Páně Ubrova dobrá rada*, *Lichvář*, *Dvě serenády čili dostaveníčka*, *Kámen ve vodě*, *Jak žid pomáhal misionářům* a *Novověké modly* Kosmák vystihl život Židů na venkově a vyjádřil jejich zasahování do osudů obyvatel vesnic. Popsal v nich nejen židovny, v nichž jedna místnost sloužila k obchodu s rozmanitým zbožím a druhá místnost byla nálevnou, ale zejména jejich obchodní politiku, která prý spočívala v nalákání zákazníků na první poctivou porci, a pak už jen šidili, nechali zákazníky nakupovat na dluh a podepisovat směnky. O tom, jak lid Židy vnímal, lze číst v následujícím úryvku „*Vojnu máme na krku – hlad – bídu – daně – židy – a ani modlit se nesmíme*“⁸³

Lidové písně

Václav Kosmák znal dobře lidové písně, sám byl velmi nadaným zpěvákem. Mnohdy se tak lze v kukátkách setkat s různými písněmi a popěvkami, nejen lidovými, ale i hospodskými, studentskými či řemeslnickými. Najdeme je například v povídkách *Širotek*, *Kazatelův prorok*, *Brně*, *Hráčství*, *Kam vede turecké hospodářství*, *Začarovaná koza*, *Zbytečné děcko*, *Svatba na vsi*, *Sklamaná*, *Komedie světa* nebo *Pomoc v nouzi*. Někdy jsou písně volně vloženy do textu bez jakýchkoliv poznámek, v některých případech autor kukátek odkazuje na sběratele lidových písní Františka Sušila.

Ostatní náměty

Jak vypadal tradiční jarmark, konaný na sv. Jiljí v Moravských Budějovicích, vy-podobnil Kosmák v kukátku *Vzpomínky bývalého studenta*: „O sv. Jiljí bývá v Mor. Budějovicích jarmark. Scházíval se tam celé okolí. (...) Hned před mýtem jezdili při hudbě velkého verglu na koníčkách, zmrzačení žebráci prosili křesťanských duší o smilování, písničkáři vřestli píseň o nejnovější vraždě a ze tří hospod zaznívala hudba. A což teprve na náměstí! Tam stála bouda vedle boudy – a v těch boudách bylo zboží: harmonik, noží, zrcadel, barevných šátků – a pak mezi perníkáři! (...) A se všech stran zněly harmoniky, podivné cinkání a volání, krásně vystrojené paničky procházely se pyšně jako princezny (...).“⁸⁴

Ve výše citovaném úryvku se autor zmínil o žebrácích. Na tuto problematiku krátce naráží i v jiných kukátkách, jako jsou například *Žebráci*, *Madam*, *čili paní*

78 Ibid., s. 215.

79 Ibid., s. 88.

80 Ibid., s. 206.

81 KOSMÁK, pozn. 20, s. 274–275.

82 KOSMÁK, pozn. 13, s. 268.

83 KOSMÁK, pozn. 21, s. 171.

84 Ibid., s. 51–52.

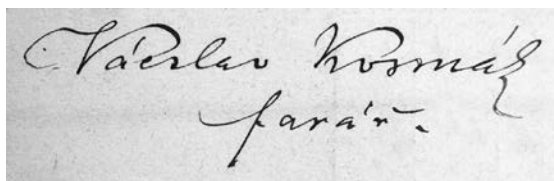
Rozšafná nebo Kam vede turecké hospodářství. V nich Kosmák vypodobnil žebráky prosící o almužnu na poutních místech, kudy chodila procesí poutníků a popsal jejich žebrání po domech i po hospodách.

Námět poutě či cesty do světa, ať už za vzděláním či za prací, se objevil ve více kukátkách: *Pouť života, Klekání, Bláznivý Jakub, Vagabundi, Šestero zastavení*. V uvedených kukátkách autor zmínil cesty mladých tovaryšů do světa na zkušenou, tuláky bloudící světem bez cíle a také slovenský lid z Trenčínské stolice přicházející na Moravu za prací.

V českých zemích byla v 18. století zavedena tzv. dolnorakouská (vídeňská) soustava, která vedla k zásadní unifikaci měr a vah na našem území. Přesto se však ještě dlouho, zejména na venkově, užívaly míry a váhy jiné. Změnu metrologických veličin, která proběhla v roce 1876, doložil Václav Kosmák v povídce *Herr von Švarc na lontě*: „Co bude líbo? ptal se hostinský. Půl litru piva, poroučel p. Švarc. Prosím, já ještě nalívám na žbánky. Litry budu mít až k novému roku. Však jsou ty staré míry lepší, než ty nové. (...) Nové míry budou mnohem lepší, než byly staré. (...) Pro ženské budou lepší, ozval se od vedlejšího stolu hubený sedláček – pro mužské však ne! (...) Ženské budou mít větší loket a libru, my mužští však budeme mít menší máz! My jsme v tom šizeni.“⁸⁵ V ukázce však můžeme vidět, že se v lidové kultuře zachovaly některé prvky starších měrných systémů a pro běžnou potřebu dostačovalo odhadování pomocí nejrůznějších věcí, jako například zmíněným džbánem. V kukátku *Šestero zastavení* autor popsal, jak žena odhadla váhu potravin pomocí běžných věcí z domácnosti: „Mnoho-li to máslo váží? ptal se strážník. Poníženě prosím – dvě váhy od hodin, paličku z hmoždíře a klíč od komory – bude to dělat něco přes osm liber.“ (...) Odesli máslo na váhu; vážilo osm a čtvrt libry.“⁸⁶

Smysl pro lidovou řeč a krajové nářečí využil autor v povídce *Milosrdná sestra*, v níž nechal Hanáky promlouvat dialektem: „Víš tatíko, co? Homínila jsem si na cestě, že až přijedeme sem, podo především poprosit sv. Jana Sarkandra, be veprosil našemu Jakobovi brzkého zdraví. Pojďme do Sarkandrovke.“⁸⁷

Mnohé Kosmákovy příběhy se odehrávají ve městech či v takzvaných vyšších třídách. Autor v povídkách vylíčil příhody venkovských lidí v tomto prostředí.

Podpis faráře Václava Kosmáka
ve farní kronice obce Tvarožná.
(Farní úřad ve Tvarožné.)

85 KOSMÁK, pozn. 20, s. 53.

86 Ibid., s. 245.

87 KOSMÁK, pozn. 21, s. 193.

Například v kukátku *Madam, čili paní Rozšafná* se pojednává o leckdy nelehké službě venkovských děvčat u měšťanských paniček. V jiných kukátkách jsou zmíněni dělníci pracující v továrnách či studenti, kteří se odešli do města vzdělávat.

Na základě četby kukátek si čtenář dokáže představit celkový obraz života a prostředí na moravském venkově. Václav Kosmák se snažil věrně zobrazit vše, co kolem sebe viděl a co zažil, a v tomto smyslu jsou jeho kukátka cenným dokladem a dokumentárním obrazem moravské vesnice a malého města. Neboť doba, která nás dělí od období vzniku těchto kukátek, změnila Kosmákův obraz světa takového, jaký byl, na cenné svědectví o tom, jak vypadal život a jak se vyvíjel svět v druhé polovině 19. století. Přestože nebyl národopiscem, se zaujetím se zajímal o lidovou kulturu, věrně a přitom působivě ji prezentoval ve svém díle. Lidový život a jeho prostředí znal v jeho nejvlastnějším pojetí jako málokdo a díky této své znalosti mohl své příběhy napsat právě tak realisticky a živě.

PRAMENY A LITERATURA:

Protocolumdomesticum – Farní kronika obce Tvarožná. Farní úřad ve Tvarožné.

ALTMAN, Karel. Václav Kosmák a moravský národopis. In: DRÁPALA, Daniel, ed. *Aktivity duchovních na poli vědy a kultury. Sborník příspěvků z vědecké konference k 100. Výročí úmrtí Beneše Methoda Kuldy. Rožnov pod Radhoštěm: Město Rožnov pod Radhoštěm, 2003, s. 83–88. ISBN 80-239-1694-7.*

FIŠER, Rudolf a NOVÁČKOVÁ, Eva. *Dějiny Moravských Budějovic. Od pravěku do roku 1945.* Třebíč: Fibox, 1997. ISBN 80-85571-12-9.

GALE, František a KOPECKÝ, František. *Tvarožná, Santon a bitva tří císařů.* Tvarožná: Obecní úřad ve Tvarožné, 2005.

JUDA, Karel. *Václav Kosmák. Nové Město na Moravě: Karel Juda, (b.d.) [1901].*

KOPECKÝ, František. 1891–2001. 110 let sboru dobrovolných hasičů ve Tvarožné. (b. m.) 2001.

KOPECKÝ, Milan. Václav Kosmák. In: GALE, František a SKUTIL, Josef, red. *700 let Tvarožné u Brna: soubor příspěvků z kulturní minulosti obce.* Tvarožná: Místní národní výbor, 1988, s. 168–172.

KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1876.*

KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Díl druhý. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1878.*

KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Díl třetí. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1883.*

KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Díl čtvrtý. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1890.*

KOSMÁK, Václav. *Kukátko čili Život v obrazech. Díl pátý. Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Methoda, 1892.*

KOSMÁK, Václav. *Kukátko z kukátek.* Třebíč: Rybníček Drahomír, 1998.

NEUŽIL, Innocenc. *Vzpomínky na P. Václava Kosmáka.* Brno: Katolický spolek ve Tvarožné, 1933.

pp (Pavel PEŠTA). Václav Kosmák. In: FORST, Vladimír, red. *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce. Svazek 2. K–L.* Praha: Academia, 1993, s. 867–869. ISBN 80-200-0345-2.

VESELSKÝ, Josef a SMETANA, Vlastimil. *Posvěcení v Drnkálově: Václav Kosmák (1843–1898).* Martínkov: Obecní úřad v Martínkově, 1993.

VYCHODIL, Pavel. *Václav Kosmák: Životopis.* Brno: Papežská knihtiskárna benediktinů rajhradských, 1916.

Zusammenfassung

VÁCLAV KOSMÁK UND SEIN BEITRAG ZUR MÄHRISCHEN VOLKSKUNDE

Der katholische Priester und Schriftsteller Václav Kosmák (1843–1898) wurde dank seiner prosaischen Werke im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts zu einem beliebten, vielleicht sogar zum populärsten Volksbelletristen in Mähren. Mit seinen Gucklöchern (kukátka) trug er zu vielen mährischen Periodika bei, zu denen zum Beispiel die Brünner Zeitschrift Hlas, die Tageszeitung Moravská orlice oder der Kalender Moravan gehörten. Später wurden seine Werke auch in Büchern herausgegeben, zusammengefasst zu verschiedenen gesammelten Schriften. Obwohl er nicht zu den führenden Persönlichkeiten der tschechischen Volkskunde gehörte, vermittelt sein umfassendes Werk bis heute zahlreiche Erkenntnisse über das tägliche Leben insbesondere der mährischen Landbevölkerung im 19. Jahrhundert, die traditionell der Gegenstand des Studiums von Ethnografen ist. Die Gucklöcher entstanden auf Grundlage einer Reflektion tatsächlicher Gegebenheiten aus dem mährischen ländlichen Milieu, das der Autor authentisch und ohne jegliche Idealisierung präsentierte. Deshalb kann in der heutigen Zeit Kosmáks Werk als ein wertvolles Dokument, das über die Zeit seiner Entstehung berichtet, angesehen werden. Sein Werk beschreibt wahrheitsgetreu und behandelt stellenweise bis zu naturalistisch viele Gegebenheiten des ländlichen Lebens, welche die religiöse Problematik, familiäre und persönliche Zyklen, volkstümliches Handwerk und Berufsgruppen, die traditionelle Landwirtschaft, die Siedlungsproblematik, die Bekleidungskultur, das Gasthausmilieu und viele weitere Themen beinhalten.

REKONSTRUKCE LIDOVÉHO ODĚVU NA TIŠNOVSKU

Irena Ochrymčuková

Po změně politické a společenské situace v roce 1989 začal na Tišnovsku nový pozitivní proces, kdy obce, městysy i samo město Tišnov začaly obnovovat zaniklé tradice a vytvářet nové aktivity a slavnosti. Jedná se zejména o oživení hodů, kterých se zúčastňují všechny složky občanů. Při hodových programech a tanečních zábavách se užívají lidové a zlidovělé písně a tance upravené pro malé i dospělé tanečníky. Pracovníci neziskových organizací a spolků vyhledávají vhodné materiály a v rámci jejich co nejpůsobivější prezentace pátrají po původním venkovském oděvu. Starostové, zastupitelé a iniciátoři akcí se obracejí na Podhorácké muzeum se žádostmi o pomoc při rekonstrukci místního kroje.

Tišnovskem jako geografickou oblastí rozumíme víceméně území bývalého okresu Tišnov, který trval do roku 1960. Z pohledu národopisného tvoří Podhorácko v okolí Tišnova přechodnou oblast mezi Horáckem na severozápadě (ve směru Nedvědice–Drahonín–Žďár) a Brněnskem na jihovýchodě (Kuřim – Moravské Knínice – Veverská Bítýška). Na nepřehledných hranicích Podhorácka, zejména na východě a jihovýchodě, upozorňovali ve svých pracích mnozí badatelé.¹

Mapa Politický okres Tišnov, 1933.
(Podhorácké muzeum)

¹ Bádáním v této oblasti se zabývali například pracovníci Ústavu evropské etnologie Masarykovy univerzity v Brně, přímo pro Podhorácké muzeum shrnul: VÁLKA, Miroslav. K etnografické rajonizaci západní Moravy. In: Sborník Okresního muzea Brno-venkov. Předkládá: Okresní muzeum Brno-venkov, 2000, s. 49–52.

Lidový oděv (tradiční oděv, kroj) byl v dřívějších letech, a v některých oblastech Moravy dosud zůstal, při různých příležitostech oděvem obyvatelstva na venkově, které se zabývalo zemědělstvím, dále oděvem chudších městských vrstev a řemeslníků. Jeho vývoj ovlivnily také na Tišnovsku různé podmínky rozdělující oděvní a regionální typy. Ještě do 19. století bylo zásadní přírodní prostředí. Krajina, zvedající se zde do prvních členitých výběžků Českomoravské vrchoviny, poskytovala spolehlivý základ pro výchozí textilní suroviny – len a vlnu.² Hospodářská vyspělost regionu a komunikační dostupnost, nebo naopak izolovanost jeho částí v kontaktech s jiným kulturním prostředím hrály rovněž svou roli. Dovolovaly, nebo znesnadňovaly možnost přejímání vlivů např. ze slohového oděvu nebo z vojenských uniforem po válečných událostech.³ Důležitá byla příslušnost k panství, od roku 1848 v jiné formě. V naší oblasti měly vliv na odívání obyvatel zejména blízkost města Brna s jeho hospodářskými dvory v Kuřimi a Vohančicích a čtyři panská sídla. Kromě hradů Pernštejna a Veveří to byl klášter Porta coeli a zámek v Lomnici. Tišnov měl význam jako správní, obchodní, společenské, školské a kulturní regionální středisko. Jen ojediněle se projeví etnická příslušnost a náboženské vyznání, např. u židovských obyvatel zařazených k rabinátu v Lomnici.

Lidový oděv plnil na Tišnovsku stejné funkce jako všude jinde: základní na ochranu těla podle ročního období a kromě toho ještě funkce další podle zpřesňujících kritérií. Příležitost pro používání vyčlenila oděv pracovní, oděv používaný pro tanec, sváteční, obřadní a ve 20. století oděv sloužící pro reprezentaci. Oděv se lišil podle střihu a podle materiálu, obojí se postupem doby vyvíjelo a měnilo. Primární rozdíl určovalo pohlaví nositele (ženský, mužský), rozdíl podle stavu (vdaná/ženatý, svobodná/svobodný, vdova/vdovec) a podle věku byl dobře viditelný (s výjimkou dětského oděvu raného věku, který byl v podstatě jednotný). Na první pohled byla zřejmá sociální a ekonomická úroveň nositele, dokonce jeho zaměstnání – rolníci, řemeslníci, obchodníci, formani apod.

Podobu svátečního oděvu lze odvodit z muzejních materiálů, literatury, nepočtených obrazů a fotografií, z pramenů, soupisů pozůstalostí a také ze zachovaných krojových součástí v regionu a jeho okolí. Na Tišnovsku se popisu odívání nevěnovala velká pozornost. Zmínky najdeme v Urbánkově malé regionální monografii, údaje z ní přecházejí do Oharkovy Vlastivědy, drobně v jiném tisku.⁴ Ikonografické památky jsou sporadické, např. z nedaleké Rožínky je litografie Wilhelma Horna z roku 1836. Ta je použita i v nesmírně propracované publikaci Aleny Křížové

a Martina Šimši Lidový oděv na Moravě a ve Slezsku,⁵ kde se prezentují zobrazení předměstských obyvatel Brna a jiná, zejména pro naši oblast zajímavá vyobrazení, jako je kolorovaná kresba Fr. Richtera z roku 1828 z pouti ve Vranově u Brna. V objevné práci Miroslavy Ludvíkové⁶ je několikrát zobrazení poddaných z panství geograficky sousedících s tišnovským regionem. Z hlediska zkoumání je cennější zachycení lidového oděvu ve výjevech z běžného života než aranžované kompozice pravděpodobně zámožných obyvatel.

Bádání v literatuře přináší následující východisko pro obraz svátečního lidového oděvu na Tišnovsku. I zde jako materiál sloužily nejprve len a vlna z domácí produkce. Jen některé součásti se kupovaly na trzích. Ženy oblékaly v polovině 19. století košili zdobenou krajkou u krku a na konci širších, nad loktem stahovaných rukávů. Punčochy byly bílé, střevíce nízké, ve třetí třetině 19. století kotníčkové nebo vyšší šněrovací boty. Na naškrobenou spodnici nebo dvě spodnice se oblékala polovlněná/pololnněná sukně, dlouhá do půli lýtek. Lidové názvy „kolovanka“, „mezulánka“, „šerka“ komentovaly materiál a tkaní do pruhů na šířku nebo podélných. Svrchní oděv dokončovala tmavá, střídme zdobená šněrovačka – kordulka ve formě pevného živůtku. Tyto vestičky, lidově též „lajblíky“, se zapínaly, popř. šněrovaly, někdy měly šněrování našité jen shora na okrajích předních dílů. „Lajblík“ bylo pozdější označení i ženského spodního prádla pro horní část těla. Na sukni se uvažovala bělostná, krajkou lemovaná a prokládaná vyšívaná zástěra z jemného plátna, později hedvábná. Hlava byla krytá barevným šátkem, větší šátek, nazývaný „turecký“ nebo „lipský“, se specificky lokálně vázal. Přes ramena se kladl dopředu křížem do pasu plátěný vyšívaný trojúhelník lemovaný krajkou – „půlka“. Byla to upravená forma starobylé čtvercové plachetky a vázala se vzadu v pase nebo shora zasunovala do výstřihu kabátku. Svrchní oděv dotvářel velký vlněný přehoz z tenčí vlněné tkaniny – kašmírový nebo silný „vlhák“. Tmavý přiléhavý kabátek s malými šůsky vzadu dolů od pasu byl šit s větším výstřihem, nebo naopak zapínán ke krku. V poslední fázi vývoje kroje to byl krátký „špenzr“ („špenzl“) ovlivněný slohovým oděvem. Selky nosily i kožíšek. Muži měli sváteční košile z jemného plátna s rukávy nabranými do manžety, spodky ke kotníkům, světlé kožené kalhoty po kolena zvané „kozenky“, „kozlovce“, „jelenice“ s punčochami. Soukenné kalhoty později vystřídaly tmavé manšestrové kalhoty s řemenem v pase.

Muži nosili nízké nazouvací boty s přezkou nebo šněrovací boty, sedláci holínky. Soukennou vestu sytých barev lemovaly u zapínání ozdobné knoflíky, obvyklý byl krátký jednořadový kabátek. Důležitost dodával dlouhý kabát nebo kožich. Kolem krku nosili muži šátek, často hedvábného vzhledu, na hlavě kulatý nízký plstěný klobouk se zakulaceným dýnkem nebo beranici. Na oděv pro tanec

2 Např. JIRČÍK, Vladimír. Zpracování lnu na Podhorácku. In: *Sborník Okresního muzea Brno-venkov. Předklášeři: Okresní muzeum Brno-venkov*, 2000, s. 53–56.

3 Kolem roku 1805 (bitva u Slavkova) regionem procházeli nebo zde byli ubytováni francouzští vojáci.

4 URBÁNEK, Josef František. *Tišnov a Tišnovsko. Žďár na Moravě*, 1908, s. 51.; OHAREK, Václav. *Tišnovský okres. Vlastivěda moravská*. Brno, 1923, s. 49.; popř. KARAS, Josef František. *Tišnov mého dětství a mládí*. Tišnov, 1981. V publikaci o tanečním folklóru oděv zaznamenává: JELÍNKOVÁ, Zdenka. *Královničky z Tišnovska a Velkobíteška*. Brno: Okresní kulturní středisko Brno-venkov, 1988.

5 KŘÍŽOVÁ, Alena a ŠIMŠA, Martin. *Lidový oděv na Moravě a ve Slezsku*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2012. Zde obecněji k tématu na s. 92–93, 170–172, 190; Účastníci pouti ve Vranově u Brna s. 197; Svobodný pár z panství Rožínka s. 210.

6 LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Moravské a slezské kroje. Kvaše z roku 1814*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2000, s. 80–84. 86, 125–126.

se ovšem využívalo lehčích materiálů, navíc tanec nebyl vždy vázán na uzavřené místnosti.

V závěrečné třetině 19. století se hromadně rozšířily látky tovární výroby, vlněné, hedvábné, ale zejména bavlněné. Přestávalo se příst a tkát doma, snad jen na dodávky faktorům anebo v první světové válce pro domácí potřebu hrubšího plátna. Do poloviny 20. století svou zručnost uplatňovalo jen několik přadlen a tkalců z Tišnovska.⁷ Pěstování lnu bylo na ústupu. Lidový oděv ztrácel svou svěbytnost a byl postupně vyměňován za oděv městský. Nejprve jej od poloviny 19. století odkládali muži vlivem nových hospodářských a společenských podmínek. Řemeslníci a nádeníci opouštěli nezřídka na celý týden i děle rodnou obec pro možnost získání dalších zdrojů obživy nebo do učení. V novém působišti a na cestách k němu užívali praktičtější oděvní součásti – kalhoty s dlouhými nohavicemi, nižší boty, košile s užšími rukávy, pohodlné široké pracovní kazajky, později saka apod. Ženy zůstávaly déle v domácím prostředí a u původních činností, odkládaly tedy tradiční oděv zvolna a v delším časovém horizontu. Zde musíme podotknout, že sváteční oděv dospělých se pořizoval na mnoho let a mnohdy se i dědil. Pokud však mladé dívky odcházely do služby, přizpůsobovaly se rychle novému způsobu života i oděvem. Oblibu si časem získal kanafas, modrotisk, kartoun, atlas, klot, nastoupily kacabajky a jupky. Ze starobylých prvků zůstávaly zavinovací součásti, velké a malé šátky, plachetky a přehozy přes ramena. Místní rozdíl se vytrácel. Ve druhé polovině 19. století došlo v nejbližším sousedství Tišnova většinou k zániku lidového oděvu, jeho části se používaly jen jako pracovní, nákladnější kusy sloužily jako reprezentativní při mimořádných příležitostech. Tato situace vedla nejprve k ukládání na půdu do stejně tak odložených truhel a obvykle na závěr až na výjimky k likvidaci. Starší generace žen sice setrvaly v zažitém oblečení až do období kolem první světové války, stylový městský šat však pronikl, zvláště s rozšířením šicích strojů, i na venkov.

Průvodním jevem národního obrození 19. století bylo uvědomování si hodnoty lidové kultury, snaha o její zachycení, studium a zachování ve vznikajících muzeích. Také kroje se sbíraly pro výstavní účely a později se staly důležitým podkladem pro rekonstrukce. Jako dobové vyvrcholení těchto aktivit se konala v Praze v roce 1895 velkolepá Národopisná výstava československá. Jednou z jejích okresních a krajských předchůdkyň byla v Tišnově v létě roku 1893⁸ celookresní výstava s mnoha doprovodnými programy. Prezentován nebyl pouze národopis,

⁷ Zaznamenali je například v cenné terénní monografii ŠKORPÍK, Zdeněk. Borač. *Geograficko-historicko-národopisný obraz obce*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2005.; nebo SVOBODOVÁ, Vlasta. Lidová textilní výroba a lidový kroj na Tišnovsku. In: *Vlastivědný věstník moravský*. Brno, 1959, roč. XIV, s. 54–61.

⁸ OCHRYMČUKOVÁ, Irena. Národopisná výstava v Tišnově v roce 1893. In: *Sborník Muzea Brněnska*. Brno: Muzeum Brněnska, 2008, s. 59–64. Výstava oficiálně nesla složitý a graficky členitý název „Okresní hospodářská a hospod.-průmyslová VÝSTAVA uspořádaná hospodářsko-lesnickým spolkem okresu Tišnovského a hospod.-čtenářským spolkem „Tomek“ v Kuřimi ve spojení s výstavou národopisnou, průmyslovou, uměleckou a školskou v Tišnově od 6. do 20. srpna 1893“.

Národopisná výstava v Tišnově roku 1893. (archiv Podhoráckého muzea)

taková specializace by ani nebyla možná, nicméně kromě dalších předmětů zde byl vystavován i lidový oděv. Rukopisný seznam z archivu Podhoráckého muzea obsahuje soupis použitých krojových kompletů a součástí, které byly později zapůjčeny na hlavní výstavu do Prahy. Z dnešního hlediska je třeba vzít s rezervou množství textilií vyšivaných „národní vyšivkou“, u kterých je uvedeno jméno žijící tvůrkyně. Můžeme předpokládat, že byly pravděpodobně zhotoveny přímo pro výstavu. Přestože se uvedené krojové součásti nezachovaly a nemůžeme je tedy posoudit, pro přehled je možné uvést jejich výčet:

3× šátek turecký, 2× šátek velký kašmírový, 3× „stříbrný“ čepec, z toho 2× s pentlemi, 2× „zlatý“ čepec, z toho 1× s pentlemi, 2× „tianglový“ čepec, 1× bílý vyšivaný čepec, 1× šátek velký kartounový, 3× kapesník bílý vyšivaný, 12× půlka vyšivaná, 5× zástěra, z toho 2× bílá a 1× černá, 1× hedvábná pruhovaná, 1× z domácí příze červenožlutá, 7× ženský kabátek, z toho 1× modrý, 1× sametový modrý, 1× květovaný modrý, 1× květovaný žlutavý, 1× kašmírový perníkové barvy, 1× hedvábný černý, 1× ženská kordulka červená „brogátová“, 2× mužský soukenný kabát, 8× sukně, z toho 1× z domácího plátna bílá, 1× kašmírová květovaná, 1× pruhovaná kartounová, 1× z domácí příze žlutočervená, 1× „brogátová“ květovaná, 1× bílá vyšivaná, 1× kartounová červenopruhovaná, 1× malá bílá, 2× šata – koutnice, 11× bílá šata, z toho 1× používaná jako pokrývka stolu, 1× malá, 1× stříbrem

Trh v Tišnově, cca 1900. (Podhorácké muzeum)

vyšíváná, 8× šata vyšíváná, 2× kožený opasek na peníze, 2× vyšíváný vínek ke křtu, 2× krajky ruční práce blíže neurčené.

Z kompletů: mužský kroj z Kuřimi: světlé kalhoty, kordula, čapka, košile, kytice na čapku. Ženský kroj z Kuřimi označovaný jako starší: sukně červená, kabátek „daremník“, šátek hedvábný červený, zástěra bílá, spodnice plátěná kvítkovaná, půlka, šata bílá. Ženský kroj z Kuřimi označovaný jako mladší: kašmírová sukně červená, půlka háčková, kordulka sametová, turecký šátek, zástěra hedvábná, pentle vyšíváné, hedvábný šátek, spodnice kvítkovaná, rukávník.

Po vzniku samostatné Československé republiky v roce 1918 se přidalo k regionálnímu povědomí ještě širší vlastenectví a seznamování s kulturou do té doby neznámých oblastí nového státu. Sváteční lidový oděv byl ve 20. a 30. letech 20. století používán především na hody, také při církevních svátcích a reprezentačních příležitostech. Návštěva prezidenta Tomáše G. Masaryka v Tišnově a jeho průjezd Tišovskem roku 1928 byla spojena s prezentací krojů. Pro obyvatelstvo byly vyjádřením vlastenectví a svou roli hrál také estetický prvek. Při těchto akcích nebyl už na Tišovsku volen jen kroj místní, ale pro svou zdobnost a pestrou barevnost se kupovaly, podomácku zhotovovaly, vyšívaly a vypůjčovaly stále více kroje jiné. Převahy nabyl zejména kroj kyjovský, dále piešťanský, blatský aj. Stříhy a návody nalézaly zájemkyně v časopisech, vycházely též pohlednice s kroji. Rozmach severokyjovského kroje s bohatě vyšívanou zástěrou se dá doložit z množství fotografií ze slavností před i po druhé světové válce a trval prakticky do konce 20. století, ba až do začátku století současného. Mužská varianta bývala někdy nahrazena černými dlouhými kalhotami a bílou košilí, dokonce se kombinovala s kordulkami kroje vlčnovského s výraznými štrápci. Záměrně se zde nebudeme zabývat hnutím „svéráz“, ačkoli v době před nacistickou okupací a ještě i za protektorátu dodávaly výtvarné prvky z lidového oděvu jejich nositelkám pocit sounáležitosti.

Taneční a písňový repertoár sbíraný na Tišovsku koncem 19. století, v období mezi válkami a v 50. letech 20. století dokázal, že i Tišovsko bývalo zpěvným a tanečním regionem.⁹ S tancem samozřejmě souvisí příslušný oděv. Roku 1929 bylo v Tišnově ustaveno Podhorácké muzeum sídlící v současnosti v Předklášteří jako pobočka Muzea Brněnska. Ve zdejším sbírkovém fondu jsou uchovávány také pozůstatky odívání obyvatelstva regionu. Následkem nepříznivých osudů muzea během druhé světové války nejsou tyto pozůstatky příliš početné. Typické sukně, spodnice, různé šátky, přehozy, zástěry a mužská vesta vedle dvojice „zlatých“ čepců, bílých pletených punčoch a kacabajek tvoří základ sbírkového fondu lidového oděvu. Plná drobnější bílá výšivka a nepříliš nápadná zdobnost se dá jednoznačně potvrdit ze sbírkového textilu pocházejícího z 19. století. Je odlišná svou jemností např. od poslední fáze výšivky z východního Brněnska (sbírkový fond Muzea ve Šlapanicích) a více příbuzná výšivce z Ivančicka (sbírkový fond Muzea v Ivančicích). Barevná výšivka ve starší časové vlně jednoznačně ukazuje na Horácko.

Muzejní sbírky navozují prostřednictvím textilních kusů i souvislosti společenské, dokonce hygienické. V polovině 20. let 20. století nastaly zásadní změny v druzích spodního prádla u dívek, mladých žen a dětí, stejně jako se změnily účesy. Starší ženy novou možnost nevyužily, kalhoty v jakékoliv podobě nepřijaly a pokrývku hlavy (šátek) odkládaly nadále pouze na noc. V některých vrstvách obyvatel nastal v nové republice odklon od příslušnosti k církvím a výrazný odklon od

9 Ze sběratelů je třeba zmínit zejména Lucii Bakešovou, Františku Kyselkovou, Františka Bartoše, Hynka Bíma, Zdenku Jelínkovou.

tradic. Politické, hospodářské a společenské proměny souvisely s proměnami kulturními až psychologickými. Velice markantně se to projevilo další politickou změnou v průběhu 50. a 60. let 20. století. Nicméně souhrou rozličných okolností v této době vznikly v Tišnově a okolí taneční soubory: Dóbrava Doubravník, Modeta Tišnov, Deblín, později tišnovský soubor Besének v 70. letech 20. století. Tato setkání se rozhodla vystupovat s regionálním folklórem v rekonstruovaném stylizovaném místním lidovém oděvu. O původní eventuální diferencovanosti lidového

Sukně, inv. č. H20. (Podhorácké muzeum)

oděvu na úrovni lokální nebylo už nic známo. V repertoáru se zakládající členové přimkli více k Podhorácku a Horácku, hlavně po stránce metodické spolupráce s Miloslav Brtníkem st. ze souboru Vysočan. V Deblíně tehdejší vedoucí souboru našli ještě mezi pamětníky příklady nejen duchovní, ale i materiální lidové kultury, V Doubravníku zásluhou systematické práce Vladimíra Jirčíka¹⁰ vznikla celá sbírková kartotéka textilií nasbíraných v této tradiční tkalcovské oblasti začátku Českomoravské vrchoviny. Některé ze vzorů byly účelově zacíleným tkaním obnoveny jednak ve střídme, jednak i v překvapivě pestřejší barevnosti. Ve většině ostatních případů bohužel chyběla kontinuita. Obecně se tehdy ukázal závažný rozdíl v životnosti lidového oděvu mezi regiony, když v některých oblastech na jižní Moravě bylo ještě běžné užívání kroje od pracovního po obřadní. Na Tišnovsku se ale všeobecně nadále na slavnosti používal kroj kyjovský.

Až po výše zmiňovaném roce 1989 vyvstala z emancipačních snah kromě jiných cílů i potřeba opětovného obnovení původního místního kroje, popř. úprava předchozích rekonstrukcí. Záhy začal fungovat systém spolupráce mezi Podhoráckým muzeem a obcemi, který se průběhem let dobře osvědčil. Nejprve probíhá korespondence, pak osobní setkávání, následují konzultace, přednášky a besedy, badatelské návštěvy v muzeu a diskuse. Konkrétní bývá výběr materiálů a později výběr řemeslníků schopných repliky vyrobit. Snažení vrcholí návštěvami

¹⁰ Vladimír Jirčík, nar. 1936, dlouholetý pracovník v oblasti lidové kultury a regionální historie (ÚLUV, zakladatel souboru Dóbrava v Doubravníku, archivář městse).

Taneční soubor v Deblíně, 50. léta 20. století. (soukromá sbírka)

v lokalitách a posléze účasti na akcích.¹¹ Textilie, ze kterých se rekonstrukce šijí, jsou hlavně pro svrchní oděv složením a vlastnostmi podstatně odlišné nejen od původních materiálů, ale i od textilií z předchozích rekonstrukcí. Zde je velké pole pro kompromisy, snahou zůstává vyhnout se směšovým tkaninám s velkým obsahem umělého vlákna a syntetice vůbec. Velký počet textilních továren byl však zcela zrušen nebo převeden na výrobu jiného zboží. Autentické materiály v terénu už dnes nejsou k dispozici a případné odvozování stříhů podle sbírkového fondu muzea je početně omezené. Při přípravách přicházejí ke slovu rukopisné vzpomínky, fotografie a srovnávání podle literatury a sbírek jiných muzeí. Je zapotřebí ponořit se znovu až do poloviny 19. století, postupovat v naší oblasti v čase obezřetně a především dodržet střizlivou barevnost a tvar siluety. Nejasnosti se objevují v závěru zejména ve zdobení vest, šněrovaček, v délce ženských sukní, v používání šátku u svobodných děvčat a v jejich účesech. Lidového oděvu na průniku Tišnovska a Brněnska se ve svých pracích dotkla Miroslava Ludvíková, z protější strany od Horácka Vlasta Svobodová, okrajově pak etnochoreoložka Zdenka Jelínková ve svých publikacích o tancích z Tišnovska.¹² S nimi byla tato

¹¹ Fotograficky je takto zachycena většina lokalit, snímky uloženy v digitálním archivu autorky příspěvku.

¹² LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Kroj brněnského venkova. 2. pozměněné vydání*. Brno: Středisko kultury Brněnska, 1990.; TÁŽ. *Moravská lidová výšivka*. Brno: Moravské muzeum, 1986, s. 185.; SVOBODOVÁ, pozn. 7.; TÁŽ. *O lidovém kroji na Moravském Horácku*. Nové Město na Moravě: Horácké muzeum Nové Město na Moravě, 1977.; JELÍNKOVÁ, pozn. 4.

problematika před lety také několikrát konzultována. Kolem roku 2000 proběhla jednání mezi Podhoráckým muzeem a Městským muzeem ve Velké Bíteši vycházející z potřeb oděvu pro několik složek souboru Bítešan. Podobně se téma řešilo s odbornými pracovníci z Etnografického ústavu Moravského zemského muzea v Brně. Etnologové se postupem let setkávají například v Městském muzeu a galerii Hustopeče na odborných seminářích nad tématem rekonstrukce kroje a možnosti její aplikace v dnešní taneční praxi. O obnovování lidového oděvu se hovoří na mnoha jednáních původně řešících zcela jiné otázky.

Vedle replik lidového oděvu pro potřeby tišnovského tanečního souboru Katolické vzdělávací jednoty (založen 1994) a Tanečního klubu Sokol Drásov se aktuálně kroje na Tišnovsku rekonstruovaly a rekonstruují např. v Lomnici, Lomniče, Železném, Deblíně, Borači, Vohančicích, Březině, Veverské Bítýšce, Čebíně, Chudčicích. Ve většině případů můžeme být potěšeni dobrým výsledkem.

S nadsázkou lze konstatovat, že v současnosti probíhá v regionu Tišnovsko mimořádně zajímavá spontánní forma určitého „národního obrození“ vycházející z úcty k tradicím a k odkazu předků. Lidová kultura jako mnohotvárný celek je jedním z nejvýznamnějších bohatství našeho národa. A noví nositelé se na základy snaží tvořivě navázat a rozvíjet je. Úkolem pracovníků muzeí je při této příležitosti nejen poradní a metodická činnost, dodávání kvalitních podkladů, ale i prostá a pokud možno objektivní dokumentace vývoje v čase a prostoru se všemi jeho klady a zápory.

Oděv souboru Dóbrava Doubravník, 2012.
(archiv Podhoráckého muzea)

Oděv souboru KVJ Tišnov, 2012.
(archiv Podhoráckého muzea)

PRAMENY A LITERATURA

Muzeum Brněnska – Podhorácké muzeum v Předklášteří, Sbírka Podhoráckého muzea v Předklášteří:

podsbírka Historická

podsbírka Fotografie, filmy, videozáznamy a jiná média

Muzeum Brněnska – Podhorácké muzeum v Předklášteří, Archiv Podhoráckého muzea:

fond Podhorácké muzeum: Tišnov (Morava); Seznam starožitností pro národopisnou výstavu v Praze.

Osobní archiv autorky.

JANČÁŘ, Josef. *Lidová kultura na Moravě*. Strážnice: Ústav lidové kultury, 2000. Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada. ISBN 80-86156-31-1.

JELÍNKOVÁ, Zdenka. *Královničky z Tišnovska a Velkobítešska*. Brno: Okresní kulturní středisko Brno-venkov, 1988.

JIRČÍK, Vladimír. Zpracování Inu na Podhorácku. In: *Sborník Okresního muzea Brno-venkov*. Předklášteří: Okresní muzeum Brno-venkov, 2000, s. 53–56.

KARAS, Josef František. *Tišnov mého dětství a mládí*. Tišnov, 1981.

KONEČNÝ, Michal. *Kopíř korespondence obecní rady. Pamětní kniha městečka Tišnova*. Tišnov: Městský úřad v Tišnově, 2007.

KŘÍŽOVÁ, Alena a ŠIMŠA, Martin. *Lidový oděv na Moravě a ve Slezsku*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2012. ISBN 978-80-87261-83-5.

BROUČEK, Stanislav a JERÁBEK, Richard. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Mladá fronta, 2007. ISBN 978-80-204-1721-1.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Kroj brněnského venkova. 2. pozměněné vydání*. Brno: Středisko kultury Brněnska, 1990.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Moravská lidová výšivka*. Brno: Moravské muzeum, 1986.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Moravské a slezské kroje. Kvaše z roku 1814*. Moravské zemské muzeum, Brno, 2000. ISBN 80-7028-126-X.

MACEK, Josef. *Československá vlastivěda. Díl 3, Lidová kultura*. Praha: Orbis, 1968, s. 161–163, 183–185.

OHAREK, Václav. *Tišnovský okres. Vlastivěda moravská*. Brno 1923.

OCHRYMČUKOVÁ, Irena. Národopisná výstava v Tišnově v roce 1893. In: *Sborník Muzea Brněnska*. Brno: Muzeum Brněnska, 2008, s. 59–64. ISBN 978-80-254-2835-1.

OCHRYMČUKOVÁ, Irena. O kroji našeho regionu neboli přesněji nynější hodový oděv bítešské chasy z lidové tradice? In: *75. výročí založení muzea ve Velké Bíteši*. Velká Bíteš, 2001, s. 41–45.

OCHRYMČUKOVÁ, Irena. Národopis. In: Fic, Karel a Zecpal, Josef. *Tišnovsko. Vlastivěda kraje od Pernštejna k Veverří*. Tišnov: Bethania, 1999, s. 49–51. ISBN 80-238-4289-7.

PERNICA, Bohuslav. *Moravské Horácko a Podhorácko IV. Lidové umění výtvarné*. Havlíčkův Brod, 1954.

PERNICA, Bohuslav. *Rok na Moravském Horácku a Podhorácku*. Havlíčkův Brod, 1951.

STRÁNSKÁ, Drahomíra. *Lidové kroje v Československu. Díl I. – Čechy*. Praha: Pod záštitou Národopisné společnosti československé, 1949.

SVOBODA, Josef František. *Moravské Horácko. Lidové umění výtvarné*. Praha, 1930.

SVOBODA, Josef František. *Moravské Horácko. Stručný národopisný obraz*. Jihlava, 1940.

SVOBODOVÁ, Vlasta. Lidová textilní výroba a lidový kroj na Tišnovsku. In: *Vlastivědný věstník moravský*. Brno, 1959, roč. 14, s. 54–61.

SVOBODOVÁ, Vlasta. *O horáckém modrotisku*. Nové Město na Moravě: Horácké muzeum Nové Město na Moravě, 1979.

SVOBODOVÁ, Vlasta. *O horáckých výšivkách*. Praha: Okresní muzeum ve Žďáře nad Sázavou, 1987.

SVOBODOVÁ, Vlasta. *O lidovém kroji na Moravském Horácku*. Nové Město na Moravě: Horácké muzeum Nové Město na Moravě, 1977.

SVOBODOVÁ, Vlasta. Teoretické problémy existence a výzkumu lidového kroje – součásti lidových slavností ve městě. In: FROLEC, Václav. *Město: prostor, lidé, slavnosti: sborník příspěvků 10. strážnického sympozia (18.–19. 10. 1988)*. Uh. Hradiště: Slovácké muzeum, 1990.

ŠKORPÍK, Zdeněk. *Borač. Geograficko-historicko-národopisný obraz obce*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2005. ISBN 80-210-3909-4.

ŠVÁBENSKÝ, Mojmír: K dějinám manufaktury a dělnického hnutí na Tišnovsku. In: *Vlastivědný věstník moravský*. XIV, 1959, s. 47–49.

TARCALOVÁ, Ludmila. *Mapa krajů na Slovácku*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum Uherské Hradiště, 2000.

URBÁNEK, Josef František. *Tišnov a Tišnovsko, Žďár na Moravě*, 1908, s. 51.

VACOVÁ, Pavla. *Lidový kroj Malé Hané s přilehlými horami*. Blansko: Okresní vlastivědné museum v Blansku a Okresní kulturní středisko v Blansku, 1970.

VÁLKA, Miroslav. K etnografické rajonizaci západní Moravy. In: *Sborník Okresního muzea Brno-venkov*. Předklášteří: Okresní muzeum Brno-venkov, 2000, s. 49–52.

KLÍČOVÁ SLOVA: Tišnovsko, Tišnov, lidový oděv, kroj, rekonstrukce, textilní materiály

Zusammenfassung

REKONSTRUKTION DER VOLKSTRACHTEN IN DER REGION TIŠNOV

Nach der Änderung der politischen und gesellschaftlichen Situation im Jahr 1989 begann auch in der Region Tišnov ein neuer positiver Prozess, im Zuge dessen Orte, Gemeinden sowie die Stadt Tišnov selbst begannen, untergegangene Traditionen, Aktivitäten und Feste wiederzubeleben. Das Museum der Region Podhorácko konnte auf ihre Bitte hin mit Hilfe des hiesigen Sammlungsmaterials, der Literatur und Fotodokumente eine Grundlage für eine Rekonstruktion der hiesigen Folklore-Tanzkleidung schaffen. Diese war durch den Einfluss verschiedener Umstände in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts nach und nach verloren gegangen. Im nachfolgenden Zeitraum verzeichnen wir hier über lange Zeit die Verwendung traditioneller Kleidung aus anderen Teilen des Landes. Die derzeitige Form der Tanztrachten entstand durch eine schematische Durchsicht der Museumsmaterialien, Erinnerungen von Zeitzeugen aus dieser Gegend sowie vorangegangene Versuche einer Wiederbelebung der Trachten für die Tanzgruppen. Neue Förderer der Volkskultur knüpfen in systematischer Zusammenarbeit mit dem Museum schöpferisch an die Grundlagen an und bringen sie in eine geeignete Form. In zahlreichen Orten ist es bereits gelungen, gute Ergebnisse zu erzielen.

TUŠENÍ SOUVISLOSTÍ

PROTEKTORÁTNÍ ZBROJNÍ VÝROBA V OKOLÍ BRNA A SOVĚTSKÁ ZPRAVODAJSKÁ ODEZVA V LETECH 1944–1945

Petr Kopečný

Protektorátní zbrojní výroba byla v letech 1939–1945 jedním ze základních pilířů nacistického zbrojního úsilí, bez něhož by tehdejší Německo nemohlo vést rozsáhlou agresivní politiku vůči většině evropských zemí. Výroba navazovala na rozvinutý průmysl prvorepublikového Československa, který byl záhy po okupaci přizpůsobován útočným plánům německých okupantů. V letech protektorátu pak byla zbrojní výroba rozšiřována výstavbou nových zbrojních závodů, jak tomu bylo například v Kuřimi. Protivníci nacistického Německa zbrojní výrobu protektorátu pozorně sledovali. Zatímco československé a tím i spojenecké orgány na Západě k tomu používaly rozsáhlé sítě domácího odboje, v našem případě odbojovou organizaci, jež je nejvíce známá pod názvem Rada tří, sovětská strana využívala vlastní zpravodajské složky. Ty byly ponejvíce vysazovány z letadel jako zpravodajské výsadkové skupiny. Bylo tomu tak i v námi sledovaném prostoru Svratecké vrchoviny. Po vysazení se tyto výsadkové skupiny setkávaly s domácím obyvatelstvem a jím budovanými odbojovými sítěmi, které však mnohdy měly (navzdory společnému cíli – porážce nacismu) své vlastní představy o činnosti odboje. Situaci komplikovaly v domácím odboji dosud neznámé prvky sovětského pojetí boje proti nacismu a také existence dvou proudů domácího odboje, národního a komunistického. To vše, vsazené do protektorátní reality posledních dvou let válečného konfliktu, přinášelo mnohé dramatické události, k nimž došlo např. ve Skaličce, Šerkovicích a na jiných místech. Mnohá úsilí bojujících stran byla ovlivněna skrytými formami boje a nyní, po desítkách let od druhé světové války, se pokoušíme odhalit příčiny a souvislosti, které k těmto událostem vedly. Archivy i dnes k těmto událostem většinou mlčí, a proto lze naši snahu označit jen jako tušení.

V roce 2015 vyšla ve Sborníku Muzea Brněnska krátká studie objasňující události, jež se udály v posledním válečném roce v Šerkovicích.¹ Na Tišnovsku a v jeho okolí probíhaly mnohé navazující události, které si zaslouží pozornost

1 KOPEČNÝ, Petr. Šerkovice – únor 1945. In: *Sborník Muzea Brněnska 2015*. Brno: Muzeum Brněnska, 2015, s. 30–36.

a jež nebyly dosud předmětem hlubšího historického zájmu. Patří sem i činnost sovětských zpravodajských skupin sledujících německou zbrojní výrobu na Brněnsku. V tomto regionu se nacházely významné zbrojní závody v Brně, mezi něž patřily především Zbrojovka Brno, Ostmarkwerke Líšeň, v okolí pak nový kuřimský zbrojní závod, strojírenské závody orientující svoji produkci na podporu německého zbrojního úsilí v Adamově a Blansku, ale také letecká zbrojní výroba Diana v nevyužívaných železničních tunelech u Dolních Louček a utajená zbrojní výroba v jeskyni Výпустek mezi Adamovem a Křtinami. Zbrojní produkce těchto závodů byla pochopitelným objektem zpravodajského zájmu všech protivníků nacistického Německa včetně sovětské strany.

Na počátku válečného konfliktu působila v protektorátu sovětská vojenská zpravodajská služba GRU,² kterou na Brněnsku v počátcích válečného konfliktu postihly četné nacistické zásahy a byla zde, pokud je známo, prakticky zlikvidována. V roce 1943, kdy nacistická vojska ztratila strategickou iniciativu, nastal čas, aby byl sovětský zpravodajský zájem o střední Evropu obnoven. Na Brněnsku se nacházelo několik rezidentů sovětské vojenské zpravodajské služby,³ kteří byli vysláni do protektorátu již v roce 1940, ale byli bez spojení. Jako nová zpravodajská dvojice se na Brněnsku objevili v březnu 1943 manželé Antonín a Antonie Bilíkoví. Antonín Bilík našel zaměstnání v nově otevřeném kuřimském závodě, kam přišel ze svého předchozího působiště ve Vsetíně, kde pracoval již od konce první republiky.⁴ Je nasnadě, že jeho primárním úkolem bylo sledování kuřimské zbrojní výroby.

Na podzim 1943 přichází na Brněnsko také Rudolf Procházka, sovětský parašutista vysazený v září 1943 v okupovaném Polsku. V Brně na záhybných adresách neuspěl, a proto odešel do okolí Bystřice nad Pernštejnem, odkud pocházel, a tam si vybudoval svoji základnu. Šlo o člena sovětské vojenské zpravodajské služby.⁵ Záhy získal na Brněnsku a Blanensku z řad členů ilegální KSČ a levicových sympatizantů větší množství informátorů, získávajících u svých zaměstnavatelů potřebné zpravodajské informace. Významnou zpravodajskou přepážkou se stala Kalášková stranická skupina v České, odkud se rozbíhaly zpravodajské vazby do mnoha brněnských zbrojních závodů. Procházka disponoval vysílací stanicí, obsah jeho radiodepeší však není zatím znám. Nacistické bezpečnostní složky se o jeho

činnosti vyjadřovaly velmi uznale. Brněnské gestapo, disponující několika sovětskými přeběhlíky, udržovalo se sovětskou stranou rádiové spojení v tzv. rádiových protihrách a v nich se snažilo činnost Rudolfa Procházky diskreditovat. V červenci 1944 byl provoz jeho vysílací stanice odhalen a po zásahu v Albrechticích zůstal až do konce války bez spojení. Krátce po těchto událostech se sovětská strana pokusila vyslat na Brněnsko dalšího agenta, brněnského Němce Franze Machalka, ten se ale při seskoku z letounu u Vyškova zranil, byl zajat a při výsleších uvedl větší množství údajů o tehdejších dalších skrytých spolupracovnících sovětské rozvědky na Brněnsku, ale také o mnoha místech úkrytů pro předávání zpráv, tzv. duboků.⁶ Jejich identita však není známa.

Dne 30. 9. 1944 byl u Račic na Vyškovsku vysazen patnáctičlenný sovětský, tzv. organizátorský, desant s názvem Jermak, vyslaný údajně Ukrajinským štábem partyzánského hnutí. V poválečné minulosti, kdy bylo protěžování partyzánského boje v odbojovém hnutí spojeno s vedoucí úlohou KSČ, byla činnost těchto desantů jednostranně interpretována jako sovětská a stranická pomoc domácímu partyzánskému hnutí.⁷ Štáby partyzánského hnutí vznikaly na přelomu let 1941–1942 jako společný projekt sovětských vojenských a bezpečnostních orgánů (NKVD).⁸ Tyto jednotky plnily především úkoly sovětských řídicích orgánů a ostatní úkoly byly záležitostí druhořadou. Ve své činnosti vycházely z tradic a zkušeností někdejší ruské a později sovětské armády uplatňovaných v SSSR, z mnohem většího a v Evropě nezvyklého sepětí členů těchto desantů s přírodou, ale také ze specifiku sovětské vojenské doktríny nepravidelného boje, což bylo interpretováno jako projev partyzánského hnutí. Tyto tzv. organizátorské desanty nebyly tvořeny jednolitou formací, ale několika menšími uskupeními plnícími různorodé specifické úkoly. U Jermaku není zatím známo bojové zadání, s nímž byl desant vyslán do německého týlu v protektorátu. Při jeho sestavování se vycházelo ze znalosti situace v protektorátu, jak o ní informovaly předchozí zpravodajské zdroje, včetně zmíněného Rudolfa Procházky.

Z poválečné analýzy činnosti Jermaku vyplývají tři klíčové úkoly. Prvním bylo podchycení většího množství sovětských uprchlíků, kteří se zdržovali na Českomoravské a Dražanské vrchovině. Sovětské orgány uplatňovaly svrchovanost nad někdejšími příslušníky Rudé armády, resp. složek bezpečnosti, i v době jejich zajetí a snahou všech organizátorských desantů bylo jejich opětovné začlenění do sovětských bojových útvarů. Druhým úkolem byla zpravodajská činnost, včetně zajištění příjmu nových výsadkových jednotek, jež v případě této výsadkové skupiny realizovala bezpečnostní složka. Třetím úkolem, kterému sovětská strana věnovala

2 Glavnoje rozvedyvatelnoje upravlenije – hlavní správa rozvědky.

3 Zdeněk Bohuslav byl vyslán do protektorátu již koncem roku 1940 společně s Antonínem Kosem. Oba měli působit na jižní Moravě. Zatímco Kos byl zatčen na podzim 1941, Bohuslav až v dubnu 1944.

4 A OV ČSBS Brno-venkov, Vzpomínka Antonie Bilíkové.

5 Rudolf Procházka bývá v mnohých pracích ztotožňován s činností orgánů sovětské bezpečnosti, což ale vyplývá z jeho poválečné činnosti v řadách StB. V roce 1943 však orgány NKVD (Narodnyj komissariat gosudarstvennoj bezopasnosti – Lidový komisariát státní bezpečnosti) ještě na území protektorátu nepůsobily. Taková nálepka zůstala R. Procházce i v poslední významnější práci o odboji na Českomoravské vrchovině od Jana Tesaře. TESÁŘ, Jan. *Česká cikánská rapsodie*. Praha, 2016. Na s. 240 autor označuje Procházku za „emisara Moskvy“, dále na s. 294 za „politického exponenta Moskvy“.

6 MZA Brno, fond C 141, MLS Brno, Ls 2/47, König, Rudolf, Zápis o výpovědi.

7 BENČÍK, Antonín a kol. *Partyzánské hnutí v Československu za druhé světové války*. Praha: Naše vojsko, 1961, s. 338–343.

8 Nacionalnyj komissariat vnutrennyh děl – národní komisařství vnitřních věcí, orgán sovětské státní bezpečnosti.

mimořádnou pozornost, byly destrukce na železnicích, neboť nedostatek pohonných hmot způsoboval, že německé vojenské přesuny se děly výhradně na železnici. Tento úkol mnohdy zajišťovaly i jiné sovětské zpravodajské složky.

V rámci okupovaného Československa se sovětská strana snažila v závěrečných měsících války proniknout do větších měst z okolních kopcovitých a méně přehledných míst. V případě Brna to byl terén v trojúhelníku Bystřice nad Pernštejnem – Boskovice – Brno, v prostoru, který je geograficky označován jako Svratecká vrchovina. Přestože nacistické bezpečnostní složky zachytily 30. 9. 1944 vysazení velkého desantu východně od Brna, podařilo se sovětským parašutistům, za cenu ztráty většího množství současně shozeného materiálu, z prostoru seskoku uniknout a ustoupit na okraj vojenského výcvikového prostoru Vyškov směrem k severovýchodu.

Tři dny po vysazení Jermaku, v podvečerních hodinách 3. 10. 1944, Antonín Bilík zašel v Lipůvce za svým známým Františkem Odehnalem a požádal jej o pomoc při signalizaci prostoru příjmové plochy sovětskému letounu. Plocha se nacházela v kopcovitém terénu severovýchodně od Lipůvky.⁹ Zde je třeba se zamyslet, jak takovou informaci Antonín Bilík získal. Šlo o akutní pokyn, kdy sovětská strana musela svému rezidentovi v protektorátu sdělit pokyny o připravované akci sovětského letectva, předány musely být také aktuální časové a prostorové údaje. Dle názoru autora nemohl být příjemcem takových aktuálních informací nikdo jiný než Antonín Bilík, který měl ve své ženě, někdejší sovětské občance, jistou záruku odborné kvalifikace a spolehlivosti, nehledě na to, že dvojice tvořila typickou sestavu GRU – rezident a pomocník (radista). Z této úvahy vyplývá i další závěr, že sovětská vojenská rozvědka byla schopna zasadit své zpravodajce na vhodná místa již před vypuknutím válečného konfliktu a dokázala také v období protektorátu dislokovat tyto osoby na zájmová místa (Zbrojovka Vsetín a Zbrojovka Kuřim). Jak již bylo zmíněno, Antonín Bilík pracoval původně ve vsetínské Zbrojovce a po otevření nového zbrojního závodu v Kuřimi změnil své působení. To ukazuje na koncepčnost a akceschopnost sovětské GRU. V posledních letech války, kdy sovětská vojska postupovala do střední Evropy obsazené nacistickým Německem, došlo k delimitaci náplně GRU a NKVD, přičemž sledování německé zbrojní výroby se dostalo do gesce poslední uvedené zpravodajské složky.

Parašutisté, zřejmě příslušníci sovětské bezpečnosti NKVD, však nebyli 3. 10. 1944 přijati na předpokládané příjmové ploše, dopadli o něco severněji, někde v lesích v katastru Dolní Lhoty.¹⁰ Druhý den policejní jednotky pročešávaly prostor lesů mezi Blanskem a Černou Horou, avšak bezvýsledně. Skupinu tvořilo podle současných poznatků šest mužů. Z místa seskoku se stáhli ke Kunštátu, v lese v katastru Kunčiny Vsi si vybudovali lesní úkryt a začali vystupovat jako

uprchlíci ze zajetí nebo totálního nasazení. Velitelem zpravodajské skupiny byl Andrej Dmitrijev,¹¹ dalšími členy skupiny byli Vjačeslav Cigankov, Georgij Ivanov, Stěpan Prodan, Petr Smirnov, poslední muž je znám jen křestním jménem Semjon (Simon). Skupina disponovala vlastní vysílací stanicí.¹² Po měsíci, na přelomu října a listopadu, byl lesní úkryt odhalen hajným Kratěnou, ale hrabě Dubský, v jehož lesích se úkryt nacházel, na upozornění hajného nereagoval. Proto byl nález ohlášen hajným na četnické stanici a četníci opuštěný úkryt 3. 11. 1944 zničili.¹³ Zatímco velitel desantu Dmitrijev se zdržoval v okolí Kunčiny Vsi, ostatní se přesunovali po kraji, přičemž získávali podporovatele v Kozárově, Štěchově, Záoboří, Lysicích. Mezi jejich nejbližší spolupracovníky patřila také rodina Skálova v Nýrově. Časem se aktivita skupiny přesouvala také směrem k Černé Hoře. Kromě hajného Kratěny zachytil již koncem října 1944 jejich přítomnost v okolí Rudolf Pražan z Újezda u Kunštátu, příslušník závodní stráže (Werkschutz) v Adamově, který na vlastní pěst po parašutistech pátral.

Po desantu pátrali také příslušníci Jermaku, jejichž dvě rozvědky počátkem druhé poloviny listopadu 1944 opustili prostor Drahanské vrchoviny a pronikly na Kunštátsko. První rozvědka vedená M. Petrovským (důstojníkem NKVD) se v Nýrově setkala se členy zpravodajského výsadku Cigankovem, Smirnovem a dalšími, což vedlo k příchodu další jermakovské rozvědky, vedené L. Železnákem, na Kunštátsko. Zde se 21. 11. 1944 setkala s velitelem zpravodajské skupiny Dmitrijevem. Spolu s L. Železnákem přišli také další členové Jermaku N. Iljin a K. Nikolskij.¹⁴ Tuto část lze považovat za první jermakovské uskupení složené z příslušníků sovětské bezpečnosti. V těchto dnech se Georgij Ivanov společně s jermakovci objevil v okolí Prosetína a Veselí, kde jeho přítomnost zaznamenali uprchlí sovětští zajatci a čeští členové skupiny Černý/ Čapájev. Jermakovci se snažili zapojit sovětské příslušníky této domácí odbojové jednotky do svých řad, a proto jejich představitel N. Bachmutskej odešel na schůzku s vedením Jermaku do Žďárné, kam se vydal

9 A OV ČSBS Brno-venkov, Vzpomínka Karla Odehnala.

10 Ladislav Fejfuša v rozhovoru s autorem dne 1. 2. 2018 lokalizoval místo možného seskoku do prostoru mezi Rašovem a Jamným, odkud je mnohem blíže ke Kunčině Vsi.

11 Jmenovaný byl identifikován ve vzpomínce Františka Lefnera s názvem Bunkr v Podnivi. Uveřejněno v publikaci: KOPEČNÝ, Petr a POLÁK, Vladimír. *Žijeme jejich odkazem: Protifašistický odboj na Blanensku a Boskovicku*. Blansko: Okresní výbor Českého svazu protifašistických bojovníků, 1985, s. 208–211. Autor vzpomínky dokonce uvádí, že jmenovaný byl parašutista z výsadku u Blanska. Jelikož v době vydání uvedené práce nebyl žádný takový výsadek znám, zůstal tento údaj pozapomenut. Teprve vzpomínka Karla Odehnala z Lipůvky identifikovaná v roce 2015, umožnila seřadit a verifikovat roztržité údaje.

12 Časovou a prostorovou analýzou pohybu zmíněných ruských rozvědků, kteří i za války vystupovali jako uprchlí zajatci, se podařilo rozkrýt a zařadit je pod velení Andreje Dmitrijeva. Jeho příjmení je totožné s příjmením velitele Jermaku – Nikolajem Ivanovičem Dmitrijevem.

13 RADIMSKÝ, Jiří. Chronologie partyzánských a jiných bojových akcí na Moravě. In: *Sborník archivních prací*. Praha, 1965, roč. XV., s. 33. Zde se nachází dobová účelová nepřesnost uvádějící téměř všechny protiokupační akce jako projev partyzánského hnutí. Parašutisté se pohybovali po lesích a místní obyvatelstvo nemělo šanci vyskyt rusky mluvících mužů blíže identifikovat.

14 KOPEČNÝ a POLÁK, pozn. 11, s. 67–69. Zde je zpravodajská skupina ještě uváděna jako skupina sovětských uprchlíků.

i zástupce uvedeného zpravodajského desantu G. Ivanov.¹⁵ Oba pak v nečekaném střetnutí s komandem brněnského gestapa 7. 12. 1944 padli.

Téhož dne, kdy došlo k zásahu proti jermakovcům ve Žďárně, přišla do Račic na Vyšovsku z východní Moravy další skupina sovětské bezpečnosti s operačním názvem Zarevo. Byla původně vysazena počátkem října 1944 na letišti Tri duby na Slovensku a přesunem přes severní část Slovenska pronikla na Moravu. Jistou dobu působila v Hostýnských vrších a odtud se 3. 12. 1944 vydala k západu. Souvislost přesunu skupiny s děním na Kunštátsku není zatím zcela zřejmá, ale její pohyb nebyl náhodný. Dne 6. 12. 1944, kdy se ještě jednotka pohybovala v Chříbech, svůj rychlý přesun zastavila a zdržovala se po jistou dobu na stejném místě. V téže době byl dle hlášení místní četnické stanice v Kuřimi pozorován seskok dalších parašutistů a je pravděpodobné, že další výsadek v přibližně stejném prostoru souvisel s činností Antonína Bilíka.¹⁶ Po překonání Chříbů členové Zareva zastavili v Zástrizlech na pravidelné lince autobus a s ním dorazili až k Račicím. Zde se setkali s blíže neidentifikovaným spolupracovníkem sovětské rozvědky a pokračovali dále přes Bukovinku, kolem Nového Hradu, Šebrova a Lipůvky. Dne 9. 12. 1944 pak přepadli četnickou stanicí v Uníně, v obci opět získali automobil, s nímž odjeli až ke Sněžnému v centrální části Českomoravské vrchoviny. Ve druhé polovině března 1945 se Zarevo na Kunštátsko ještě jednou vrátilo. Identita a činnost osob vysazených 6. 12. 1944 u Kuřimi není známa.

Po určité době přichází členové Jermaku na Kunštátsku ztratili svoji původní opatrnost a 12. 12. 1944 se ve Štěchově, v domě Františka Matala při draní peří, dostali do střetu se zdejšími občany. Nikolaj Iljin na ně vystřelil ze samopalu, přičemž postřelil, kromě čtyř místních občanů, i Vjačeslava Cigankova. Zatímco místní byli ošetřeni v Brně, Cigankov byl v dalších dnech převezen do Lysic a později do Tasovic k manželům Dostálovým. Po schůzce ve Žďárně 7. 12. 1944 přišel na Prosetínsko i velitel Jermaku N. I. Dmitrijev s radistkou a těžiště činnosti jednotky se přesouvalo postupně na Prosetínsko. Zde, v nedalekém Veselí, došlo k delimitaci původních členů skupiny Černý/Čapájev tak, že někdejší sovětské příslušníci byli začleněni do oddílu Jermak a čeští do řad výsadkové skupiny Dr. M. Tyrš, která se po vysazení na Pelhřimovsku stáhla na Českomoravskou vrchovinu. Zranění Cigankova zkomplikovalo situaci nejen sovětským zpravodajcům, ale i Jermaku, a proto N. I. Dmitrijev odeslal do Tasovic zdravotnici výsadkové skupiny Dr. M. Tyrše, R. Krasavinovou, a snažil se konflikt ve Štěchově prošetřit.

15 TESAŘ, pozn. 5, s. 397. Autor uvádí, že Josef Serínek vzpomíná, že v prvních dnech listopadu 1944 se setkal v osadě Mandžusko se 4 parašutisty, kteří pak odešli na jižní Moravu. Samozřejmě z pohledu moravsko – české hranice i okolí Černé Hory je správně identifikováno jako jižní Morava. Tesařova studie tak doplnila mozaiku roztržitých údajů z podzimu 1944 z prostoru Svratecké vrchoviny.

16 RADIMSKÝ, pozn. 13, s. 45; MZA Brno, fond B 72, kart. 121/IV, sign. 343, Hlášení četnické stanice Kuřim; KOPEČNÝ, Petr. *Padáky nad Drahanskou vrchovinou*. Blansko, 1980, s. 49. Uvedení do dobových souvislostí umožnily vzpomínky Antonie Bilíkové a Karla Odehnala.

Radiostanice Jermaku obdržela od svého ústředí zprávu, že v následujících dnech bude v prostoru vysazena další zpravodajská skupina. Tento výsadek se neuskutečnil na Prosetínsku, ale 22. 12. 1944 u Horního Štěpánova. Téhož dne sovětské letectvo vysadilo řadu zpravodajských skupin sovětské bezpečnosti v celém protektorátu, na Moravě to bylo také u Liptálu na Vsetínsku, u Křenovic na Brněnsku a u Hrušovan nad Jevišovkou v zabraném území Znojemska. Výsadek u Horního Štěpánova zajišťovala jednotka vedená jermakovcem A. Fursenkem, tvořená zřejmě opět příslušníky sovětské bezpečnosti, která zůstala na Drahanské vrchovině na Konicku.

Nově vysazený desant zřejmě nedopadl na jednom místě, protože protektorátní policejní složky získaly informace o výskytu sovětských parašutistů také u Ospělova na Konicku. Tady seskočil údajný velitel skupiny Alexej Ničajev, který však zůstal prozatím v místě seskoku, kde se vzhledem k onemocnění léčil. Zbylí tři známí členové desantu, Nikolaj Melnik, Evžen Vaněk a také jen jménem uváděný Leonid Griška se urychleně přesunuli na Tišnovsko, shodou okolností do blízkosti čs. partyzánské jednotky Třetí čs. úderná rota. Tady se obě jednotky již na Vánoce dostaly do kontaktu. Parašutisté disponovali vysílací stanicí. Zajímavé bylo zařazení Čecha Evžena Vaňka, jehož otec pocházel z blízkých Moravských Knínic a po první světové válce zůstal v Rusku. Jeho zařazení do desantu, ukazovalo na

Členové Třetí čs. úderné rot se členy sovětského zpravodajského desantu v lednu 1945, zřejmě v katastru Skaličky. V první řadě zprava Alois Unčovský, Eduard Daniel a Jan Krykorka. V druhé řadě zprava Jakov K. Kolomyjec, Semjon a Jevgenij Vaněk. Parašutisté jsou vyzbrojeni samopaly PPS 41 a PPS 43. (archív autora)

prostor zpravodajského zájmu.¹⁷ Zraněný Vjačeslav Cigankov, který se dosud léčil v Tasovicích u rodiny Dostálových, byl přesunut v dalších dnech do Sebranic, kde se o něj starala zmíněná zdravotnice a také člen původního zpravodajského desantu Petr Smirnov.

Přítomnost sovětských parašutistů u Skaličky, disponující nejen morální autoritou, ale také větší palebnou silou, uspořádala intenzivnější akce českých partyzánů ze Třetí čs. úderné rot. Nejprve na Nový rok přepadli statek na samotě Stanoviska a další dny pak četnické stanice v Lipůvce a Lysicích. Při těchto akcích se Leonid Griška seznámil s dalšími domácími ilegaly z Těchova, s nimiž se po Novém roce přesunul na Blanensko. Po válce tito odbojáři použili pro své uskupení označení Lexa a byli zřejmě využíváni k získávání zpravodajských informací z průmyslových závodů Blanenska.

Počátkem ledna 1945 pronikla od Nýrova, jenž byl jakýmsi výchozím bodem k aktivitám na Svratecké vrchovině, k Černé hoře skupina jermakovců vedená Jakovem Kolomijcem, v níž významné místo zaujímal český uprchlík z práce Josef Henek a sovětský zajatec jménem Max. Na Kunštátsku se k nim připojil parašutista Nikolaj Melnik. Zřejmě z popudu Josefa Henka odešli k jeho sestře Marii, provdané Hniličkové, do Újezda u Černé Hory. Tato čtveřice disponovala zpravodajskými informacemi, které zde v minulých měsících získali členové sovětského desantu Dmitrijeva, např. významnou vazbou na učitele Vladimíra Täubera. Uvedení protagonisté sehráli v dalších týdnech a měsících v odboji na Tišnovsku významnou roli.

Bezprostřední spojení sovětského rezidenta v Kuřimi Antonína Bilíka s uvedenými sovětskými zpravodajskými skupinami neznáme, neboť udržoval kontakt s okolím výhradně pomocí tzv. mrtvých schránek, duboků, přičemž tato skutečnost také umožňuje vhodným způsobem začlenit zpravodajské zařazení jmenovaného. Mrtvé schránky byly umístěny v okolí kuřimského zbrojního závodu. Dne 9. 1. 1945 večer syn Marie Hniličkové odvezl zmíněnou čtveřici saněmi z Újezda u Černé Hory po státní silnici na odbočku ke Kuřimi a ti odtud pokračovali k Brnu. Zde se nabízí úvaha, že v tomto prostoru, působišti Antonína Bilíka, se mohli dostat k obsahu jeho mrtvých schránek. Do Brna dorazili k ránu a v Králově Poli, v bytě někdejších Henkových známých Zdeňka Vlčka a Vladimíra Síse na Palackého ulici, získali brněnský azyl. Po válce bylo jako údajný cíl jejich brněnské výpravy uváděno potrestání funkcionáře NSDAP Karla Pytlíka a přepad policejního úředníka mjr. Auera.¹⁸ K tomu ale nedošlo, cíl jejich snažení byl zřejmě jiný, do

Objektem zájmu sovětských zpravodajských složek byl ve značné míře nový zbrojní závod v Kuřimi.
(reprodukováno z: J. Sikorová, S. Laurincová, Kuřim za války (1939–1945). Brno, 2017)

dnešních dnů však zůstal utajen. Poté se čtveřice vrátila k Lipůvce a zdržovala se v okolních obcích po několik dní. V průběhu ledna 1945 je doložen zájem sovětských parašutistů o zbrojní výrobu na Blanensku a dokonce o provoz tepelné elektrárny v Oslavanech.

Informace o výskytu sovětských parašutistů na Kunštátsku získaly brzy, zřejmě i od Rudolfa Pražana a zajatého sovětského uprchlíka Ivana Lebeděva, německé bezpečnostní složky tvořené nově stíhacími oddíly. Zájmový prostor Lysická, Kunštátska a Letovicka zabezpečoval II. prapor policejního pluku SS 21, jehož štáb se zpravodajským útvarem a posílenou 7. rotou se usídlil v Letovicích. Nacistická jednotka měla své další opěrné body v Černé Hoře, Lipůvce, Lysicích a Nedvědicích.¹⁹ Do střetu s příslušníky sovětské rozvědky se dostal nejdříve stíhací oddíl z Letovic. Ten zasáhl dne 13. 1. 1945 v Nýrově u Skálů a také v blízkém úkrytu na Hradisku. Domácí pomocníci byli pozatýkáni a sověští rozvědčíci Cigankov, Prodan a Iljin společně s Nikolským byli v boji zastřeleni. Ukázalo se, že i síly stíhacích oddílů (Jagdkommand) jsou pro takový boj nedostatečně vyzbrojeny, a proto bylo do Letovic dislokováno Komando zvláštního určení 28 (ZbV-28).

Sovětské zpravodajské uskupení na Kunštátsku bylo německým zásahem výrazně oslabeno, a proto dostala další sovětská zpravodajská jednotka, působící na východní Moravě s operačním názvem Luč, již následující den, 14. 1. 1945, pokyn, aby se přesunula na Svrateckou vrchovinu a doplnila zde sovětské zpravodajské

17 Jmenovaný vystupoval také pod jménem Ivan Dunajev, místní spolupracovníci jej po válce uváděli pod jmény Vaňka, Malý Ivan, Ivánek. Při zásahu ZbV komanda 28 byl ve Skaličce zajat a vězněn v Kounicových kolejích v Brně, kde 2. 3. 1945 zahynul. VAŠEK, František, ČERNÝ, Vladimír a BŘEČKA, Jan. *Místa zkropená krví: Kounicovy studentské koleje v Brně v letech nacistické okupace 1940–1945*. Brno: Archiv města Brna, 2015. V této práci je o E. Vaňkovi několik chybných údajů. Na s. 465 je autor chybně označen jako Ivan Dumajev, člen Partyzánské brigády Jana Žižky, zajatý 25. 1. 1945 ve Vsetíně. Práce naopak upřeshňuje jeho zastřelení v Kounicových kolejích 2. 3. 1945.

18 Děravá paměť Josefa Henka. *Občasník, vnitřní zpravodaj R3 a 3ÚR*. 2016, č. 1, s. 9, 11.

19 SLÁDEK, Oldřich. *Ve znamení smrtihlava*. Praha, 1991, s. 182.

síly.²⁰ Tento desant disponoval navíc někdejšími zaměstnanci vsetínské Zbrojovky, odborníky na zbrojní výrobu, především bratry Horákovými, kteří byli do činnosti sovětské rozvědky zapojeni již v létě 1944. Další posilou bylo také vysazení nové šestičlenné zpravodajské skupiny severně od Sloupu 18. 1. 1945. Její příjem zajišťovala skupina Nikolaje Melnika.²¹ Shoz materiálu téhož dne u Štěchova, který byl dle jiných zpráv určen původně Jermaku, nakonec obdržela zpravodajská skupina Andreje Dmitrijeva.²² Sovětské ústředí preferovalo více zpravodajské uskupení Andreje Dmitrijeva, než dnes všeobecně známější Jermak. Nově vysazená zpravodajská skupina u Sloupu odešla z místa seskoku přes Rájec na Hořice, zde pobyla několik dní a pak z tohoto prostoru odešla na neznámé místo.²³

Německé bezpečnostní složky, zvláště pak zmíněné ZbV kommando 28, v následujících dnech systematicky likvidovaly podpůrné sítě Jermaku i sovětských zpravodajských skupin od protektorátní hranice k Brnu. V těchto počátečních fázích zimního německého postupu byl také 7. 2. 1945 v Petrově u Kunštátu zajat Nikolaj Melnik, zvaný Malý Nikolaj. Dostal se do rukou letovického ZbV komanda 28 a po počátečních výsleších v Letovicích přistoupil na jistý druh spolupráce s okupanty. Asistoval téměř při všech dalších akcích Němců, i když jeho skutečná role v německém zajetí není dosud zcela zřejmá.²⁴ Situace byla tak nepřehledná, že 18. 2. 1945 došlo v Osikách ke střetu hlídky vedené J. K. Kolomyjcem s vedením zpravodajské skupiny Luč, jež koncem ledna dorazila k Černé Hoře.

20 Přestože Luč (Papřsek) byl zpravodajskou jednotkou, bývá v literatuře uváděn jako partyzánský desant. Skutečnost, že se ze Vsetínska přesunul na Svrateckou vrchovinu následující den po událostech v Nýrově 13. 1. 1945, nemůže být náhodná a zcela jistě nesouvisí s událostmi na Vsetínsku. Údaj o jejím partyzánském charakteru byl jen zastíracím manévrem tak, aby nemohla být odhalena pravá zpravodajská identita tohoto desantu.

21 MZA Brno, fond B 72, kart. 122, sign. 213, Hlášení četnické stanice Boskovice; KOPEČNÝ a POLÁK, pozn. 11, s. 161. Z časové a prostorové analýzy pohybu jednotlivých osob vyplývá, že Nikolaj Melnik (Malý Nikolaj) a partyzán Max odešli v těchto dnech z Kunštátska ke Sloupu. V minulosti byl tento desant chybně identifikován pod názvem Naďa. Viz KOPEČNÝ, Petr. *Sovětský zpravodajský desant Naďa a jeho působení na Blanensku*. Vlastivědná ročenka Blansko. Blansko: Státní okresní archiv, 1983, s. 5 a n.

22 V minulosti, kdy nebyla známa přítomnost sovětských zpravodajských skupin na Svratecké vrchovině, byla veškerá činnost spojována pouze s desantem Jermak. Viz ZŘÍDKAVESELY, František. *Partyzáni na Lysicku. Časopis matice moravské*. Brno: Matice moravská, 1968, s. 257.; KOPEČNÝ a POLÁK, pozn. 11, s. 84. Tento shoz je třeba dát do kontextu s vysazením zpravodajské skupiny u Sloupu, a to přesto, že ve stejnou dobu očekával u Prosetína, jak vyplývá z jeho radiokomunikace, shoz materiálu také Jermak.

23 Od 21. 1. do 30. 1. 1945 zaznamenala četnická stanice Blansko na Hořicích výskyt neznámých osob, po tomto datu podobná zjištění chybí, z čehož lze odvodit, že parašutisté tento prostor opustili. Viz RADIMSKÝ, pozn. 13, s. 61–64.

24 Nikolaj Melnik byl po zajetí použit ZbV komandem 28 jako doprovod při akcích, sám však nijak aktivně nevystupoval. Z Újezda u Černé Hory existuje svědectví, že se některé své známé pokoušel při německé razii varovat. Na složité postavení Nikolaje Melnika po zajetí v Letovicích upozornila ve své vzpomínce Boleslavská vzpomínání Aloisie Dostálová, viz KOPEČNÝ a POLÁK, pozn. 11, s. 225–229. Podle neověřených údajů Nikolaj Melnik v šedesátých letech navštívil Československo.

Při tomto střetu velitel desantu Anatolij Kalinskij a jeho zástupce Nikolaj Zubčenko padli.²⁵ Někdy je tato mimořádná událost, jež v dějinách českého domácího odboje nemá obdobu, interpretována také jako důsledek vzájemné řevnivosti, nebo, na jiném názorovém pólu, jako omyl. Následujícího dne došlo v Šerkovicích k postřelení rodiny Vlčkovy Kolomyjcovou hlídkou a Třetí čs. údernou rotou. Obě tyto události byly již popsány v roce 2015.²⁶ Vyvrcholení celého německého tažení proběhlo 23. 2. 1945 v Újezdě u Černé Hory a následující den ve Skaličce, kde byla kromě Třetí čs. úderné rotý postižena také sovětská zpravodajská skupina vysazená před Vánocemi 1944 u Horního Štěpánova. Evžen Vaněk byl zajat a Leonid Griška padl. Celý německý úder byl korunován zásahem proti štábu Jermaku v Šerkovicích dne 26. 2. 1945.²⁷ Zásah nacistických bezpečnostních složek však nebyl zcela úspěšný, některé části sovětské zpravodajské sítě v tomto prostoru zůstaly nepostiženy. Od Skaličky unikla do Kozárova trojice vedená Kolomyjcem, v Dlouhé Lhotě zůstala část Luče s vysílací stanicí a někde v okolí Kunčiny Vsi se pohyboval velitel prvního zpravodajského desantu A. Dmitrijev, disponující stále vysílací stanicí. Všech protipartyzánských akcí zůstal díky vynikající konspiraci ušetřen v Kuřimi Antonín Bilík.

Sovětské velení vydalo pokyn Luči, aby se začlenil do činnosti dalšího sovětského zpravodajského desantu Zarevo, který ve třetí dekádě března přešel z Českomoravské vrchoviny k Lysicím. Dne 31. 3. 1945 pak posílil spolupracovníky A. Dmitrijeva shozem materiálu a seskokem další tříčlenné zpravodajské skupiny mezi Brumovem a Osikami. Údaj o této skupině patří mezi poslední zjištění, bližší údaje se zatím nepodařilo dohledat.²⁸ Posledním německým úspěchem bylo postřelení Andreje Dmitrijeva, velitele prvního zpravodajského desantu 24. 4. 1945 v Kunčině Vsi. Přes vážná zranění a další německé zásahy v okolních obcích se však dočkal konce války. Antonín Bilík se pak v květnových dnech roku 1945 podílel na záchraně rozsáhlého strojního parku kuřimské Zbrojovky. O dalších spolupracovnících sovětských zpravodajců mnoho údajů není. Patřili k nim ruští emigranti Vasilij Nestěrenko a Ivan Lavriněnko²⁹ z Brna a Miroslav Pastyřík, člen odbojové organizace Národní hnutí za svobodu vlasti. Zatímco oba Rusové zřejmě patřili k těm, s nimiž sovětské zpravodajské složky po celou dobu války počítaly, Pastyřík v okamžiku hrozby zatčení v březnu 1945 odešel do Kozárova, kde se již zdržovala

25 Po válce byla událost sovětskými orgány vyšetřována, přičemž J. Kolomyjec a Josef Henek nebyli nijak postiženi. Československé bezpečnostní složky se snažily celou událost před veřejností utajit, ale postupně se střet podařilo částečně objasnit. RADIMSKÝ, pozn. 13, s. 71.

26 KOPEČNÝ, pozn. 1.

27 Ibid.

28 MZA Brno, fond B 72, kart. 121, sign. 91, Hlášení četnické stanice Lomnice. Z uvedeného hlášení ze dne 2. 4. 1945 vyplývá, že se německým bezpečnostním složkám podařilo zajistit tři zásobníky. KOPEČNÝ a POLÁK, pozn. 11, s. 164. V minulosti, kdy nebyly známy údaje o činnosti sovětských zpravodajských skupin, byl shoz chybně přisuzován oddílu Zarevo.

29 Není bez zajímavosti, že Ivan Lavriněnko pracoval v kuřimské Zbrojovce.

trojice Rusů vedená J. Kolomyjcem. Z toho lze odvodit, že s nimi zřejmě udržoval spojení již dříve.

Do jižní části Svratecké vrchoviny pak přišly do konce války ještě další sovětské výsadky, ty však byly již jiného charakteru. Šlo o frontové rozvědky spolupracující s postupujícími sovětskými fronty a zaměřující svoji činnost na sledování dopravy, německých obranných zařízení a udávání cílů pro sovětské letectvo. Jednak to byla frontová rozvědky 4. ukrajinského frontu V. Ivanova, vysazená 23. 2. 1945 u Protivanova. Ta se přesunula do Dolní Lhoty a zde působila do konce války.³⁰ Nové údaje se podařilo získat zpravodajské skupině 4. ukrajinského frontu, která byla vysazena u Lulče 26. 3. 1945 a z místa seskoku se přesunula do Hořic, západně od Blanska, aby zde sledovala provoz na trati Brno – Česká Třebová. V minulosti byla tato skupina označována jako Naďa.³¹

Jak vidno, sovětské zpravodajské jednotky vyvíjely koncem války v jižní části Svratecké vrchoviny značnou aktivitu a výrazným způsobem zde ovlivnily protinacistické odbojové aktivity, které zůstaly do dnešních dnů v mnoha případech ne zcela objasněny.

30 KOPEČNÝ a POLÁK, pozn. 11, s. 99–100.

31 První zmínky o této sovětské zpravodajské skupině byly zjištěny v práci Vojensko-sokolská odbojová skupina Rady tří v Šebrově, jež neúměrně zveličovala zapojení občanů této obce v odbojovém hnutí. Někteří spolupracovníci zmíněných sovětských zpravodajců, posunuli přítomnost sovětských parašutistů hluboko do roku 1944, aby po válce prodloužili dobu svého odbojové zapojení. Z toho se vyčázel, pro nemožnost jiného ověření, i v roce 1985 při zpracování publikace *Žijeme jejich odkazem*, pozn. 11. V nedávné době bylo díky slovenskému badateli S. Bursovi prokázáno, že parašutisté byli vysazeni u Lulče ve složení: velitel Alexej Gostišev, krycím jménem Antonov, Georgij Bulak, Ivan Gerc, Dmitrij Meliš, Miroslav Pacek, radistka Anastazie Sidorenková, krycím jménem Naďa.

PRAMENY A LITERATURA

Archiv Okresního výboru České svazu protifašistických bojovníků Blansko: Vojensko-sokolská odbojová skupina Rady tří v Šebrově, Rkp.

Archiv Oblastního výboru Českého svazu bojovníků za svobodu Brno-venkov: Vzpomínka Antonie Bilíkové.
Vzpomínka Karla Odehnala.

Moravský zemský archiv v Brně (MZA):
fond B 72, Zemské četnické velitelství Brno
fond B 340, Gestapo Brno
fond C 141, Mimořádný lidový soud v Brně

Děravá paměť Josefa Henka. *Občasník, vnitřní zpravodaj R3 a 3ÚR*. 2016, č. 1, s. 9 a n.

BENČÍK, Antonín. *Partyzánské hnutí v Československu za druhé světové války*. Praha: Naše vojsko, 1961.

KOPEČNÝ, Petr. *Padáky nad Drahanskou vrchovinou*. Blansko: Okresní výbor Českého svazu protifašistických bojovníků, 1980.

KOPEČNÝ, Petr. Zpravodajský výsadek Naďa a jeho působení na Blanensku. *Vlastivědná ročenka Okresního archivu Blansko*. Blansko: Státní okresní archiv, 1983, s. 5–7.

KOPEČNÝ, Petr a POLÁK, Vladimír. *Žijeme jejich odkazem: Protifašistický odboj na Blanensku a Boskovicku*. Blansko: Okresní výbor Českého svazu protifašistických bojovníků, 1985.

KOPEČNÝ, Petr. Šerkovice – únor 1945. In: *Sborník Muzea Brněnska 2015*. Brno: Muzeum Brněnska, 2015, s. 30–36. ISBN 978-80-906196-0-9.

RADIMSKÝ, Jiří. Chronologie partyzánských a jiných bojových akcí na Moravě 1943–1945. In: *Sborník archivních prací*. Praha, 1965, roč. XV., s. 3–172.

SLÁDEK, Oldřich. *Ve znamení smrtihlava: nacistický protipartyzánský aparát v letech 1944–1945*. Praha: Naše vojsko, 1991. ISBN 80-206-0145-7.

TESAŘ, Jan. *Česká cikánská rapsodie*. Praha: Triáda, 2016. ISBN 978-80-87256-86-2.

VÁŠEK, František, ČERNÝ, Vladimír a BŘEČKA, Jan. *Místa zkropená krví: Kounicovy studentské koleje v Brně v letech nacistické okupace 1940–1945*. Brno: Archiv města Brna, 2015. ISBN 978-80-86736-41-9.

ZŘÍDKAVESELÝ, František. Partyzáni na Lysicku. *Časopis matice moravské*. Brno, 1968, s. 255–261.

KLÍČOVÁ SLOVA:

protektorát, zbrojní výroba, sovětská zpravodajci, český domácí odboj, Svratecká vrchovina

Zusammenfassung

VERMUTETE ZUSAMMENHÄNGE

DIE WAFFENINDUSTRIE IN DER UMGEBUNG BRÜNNIS ZUR ZEIT
DES PROTEKTORATS UND DIE SOWJETISCHEN NACHRICHTENDIENSTREAKTIONEN
IN DEN JAHREN 1944–1945

Die Brünnener Region war für ihre Waffenindustrie bekannt, die zur Zeit der nationalsozialistischen Okkupation noch wuchs. Die Gegner des nationalsozialistischen Deutschlands einschließlich der Sowjetunion zeigten mit Hilfe ihrer Berichtersteller während der gesamten Dauer der Okkupation Interesse an deren Umfang und Qualität. Zu Kriegsende setzten sie in den bewaldeten Teilen der Böhmischo-mährischen Höhe und des Drahaner Berglands mehrere Nachrichtendienstgruppen aus, welche die nationalsozialistische Waffenherstellung beobachten sollten. Ihr Interesse konzentrierte sich auf die Waffenherstellung in Brünn (Brno), Adamsthal (Adamov), Blanz (Blansko) und in Gurein (Kuřim). Obwohl der tschechische inländische Widerstand ihnen bei diesen Bemühungen half, waren die nationalsozialistischen Sicherheitskräfte bis zum Kriegsende so stark, dass sie auch in dieser Zeit noch in der Lage waren, die sowjetischen Nachrichtendienstbemühungen zu unterbinden. Mit diesen Kriegsbemühungen der Alliierten ging der Verlust vieler Menschenleben einher, von denen wir heute, nach mehr als sieben Jahren, nahezu nichts wissen.

DIDAKTICKÝ EXPONÁT: METODICKÉ ASPEKTY PŘÍPRAVY

(NA VYBRANÝCH PŘÍKLADECH Z PRAXE
MUZEA BRNĚNSKA)

Monika Mikulášková

Interaktivita již nepředstavuje nejnovější trend, kterým by se muzea začala zabývat nedávno, nýbrž patří celosvětově ke standardu většiny muzejních institucí. Celkový důraz na nenásilnou a zábavnou formu edukace v muzeu pro dětské i dospělé návštěvníky je dlouhodobým trendem v muzejní prezentaci.¹ Ostatně vychází ze samotné definice muzea, které je institucí sloužící k poučení i zábavě. Interaktivitou v muzeu míníme „nabídku smysluplné, s obsahem výstavy související akce, nabídku experimentálních činností a často zapojení i dalších smyslů kromě zraku“.² Existuje mnoho způsobů, jak interaktivitu v muzejní instituci dosáhnout. V tomto smyslu můžeme hovořit o jakémkoli prvku muzejně výstavního jazyka, který vyžaduje od návštěvníka mentální vklad. Na nejjednodušší úrovni se může interaktivita realizovat skrze snahu porozumět například textům ve výstavě (jak upozorňuje Šobánková). Nicméně na vyšší úrovni hovoříme o interaktivitě realizované skrze různé didaktické prostředky včetně didaktických exponátů. Didaktické exponáty charakterizujeme jako „předměty, jež v expozici nebo na výstavě plní funkci didaktického prostředku a jsou nositeli a zprostředkovateli určitého didaktického obsahu“.³ Stěžejní je pro didaktické exponáty jejich interaktivita, jak je definována výše. V následujícím textu i v muzejní praxi se pak často jedná spíše o soubor předmětů či prostředků, které mohou vytvářet i určitá „stanoviště“. Pro rozpoznání didaktického exponátu potom bude rozhodující nejen nabídka akce (doplňující výstavu), ale také materiální odlišení například od pracovního listu.

Ačkoliv v předložených příkladech se s touto variantou nesetkáme, lze didaktické exponáty realizovat i za pomoci nejnovějších technologií. V muzejní prezentaci mohou být nové technologie využity mnoha různými způsoby. Představované metody jsou plně využitelné i pro potřeby například aplikací, které by návštěvníci

1 HOOPER-GREENHILL, Eilean. *Museums and education: purpose, pedagogy, performance*. New York: Routledge, 2007, s. 187–188.

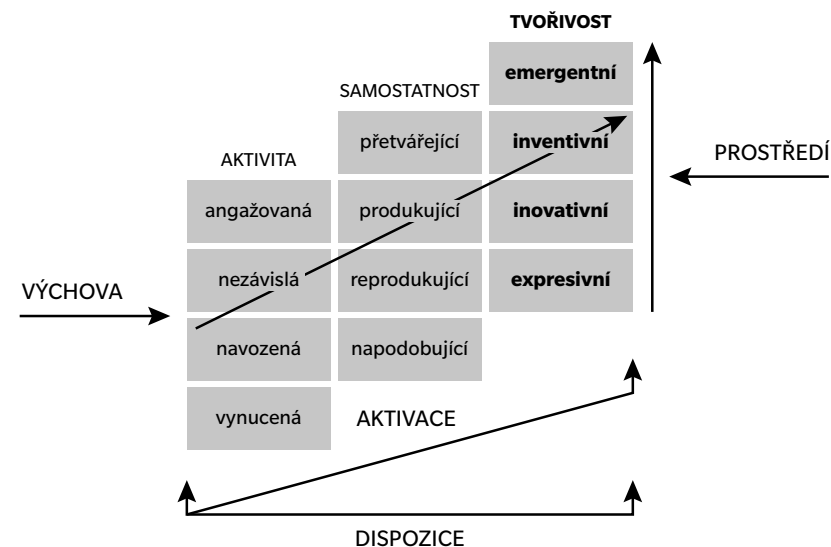
2 ŠOBÁNKOVÁ, Petra. *Muzejní expozice jako edukační médium*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014, s. 269.

3 ŠOBÁNKOVÁ, pozn. 2, s. 282.

v muzeu používali. Moderní technologie nabízejí širokou škálu možností, kterým se v tomto textu věnovat nebudeme, jelikož tak již učinili jiní.⁴ Stejně jako u jiných didaktických prostředků, i u těch elektronických platí, že je třeba nabízet návštěvníkům dostatek různorodých činností tak, aby neopakoval stále stejné aktivity. Proto se jeví jako žádoucí i při koncipování např. aplikací, které mohou návštěvníci používat ve výstavě, přihlížet ke stejným kritériím a metodám jako u na materiálu orientovaných didaktických exponátů.

AKTIVITA, SAMOSTATNOST A TVOŘIVOST

Muzeum může návštěvníkům nabídnout skrze didaktický exponát činnosti na různých úrovních náročnosti. Obecná pedagogická literatura rozlišuje mezi aktivitou, samostatností a tvořivostí. Tyto tři pojmy poté vytváří propojený hierarchizovaný systém. „Aktivitou ve výchovně-vzdělávacím procesu je tedy třeba rozumět zvýšenou, intenzivní činností žáka, a to jednak na základě vnitřních sklonnů, spontánních zájmů, emocionálních pohnutek nebo životních potřeb, jednak na základě uvědomělého úsilí, jehož cílem je osvojit si příslušné vědomosti, dovednosti, návyky, postoje nebo způsoby chování.“⁵ Rozlišovat je třeba čtyři stupně (typy) aktivity: vynucenou, navozenou, nezávislou a angažovanou. Realizace určitého stupně aktivity vede k možnosti dalšího rozvoje – navozenými aktivitami připravujeme učící se subjekt na samostatnou práci, aktivitou nezávislou a angažovanou na práci tvořivou.⁶ Samostatnou práci se míní učební aktivita, při níž učící se subjekt získává „poznatky a dovednosti vlastním úsilím, relativně nezávisle na cizí pomoci a cizím vedení, a to zejména řešením problémů.“⁷ Jednou z možností realizace samostatné práce je pozorování předmětů a jevů.⁸ Samostatnou práci rozlišujeme napodobující, reprodukcující, produkující a přetvářející. Poslední dva jmenované typy vedou k tvořivosti jako nejvyššímu stupni samostatné práce. Tvořivost či kreativita je v pedagogickém prostředí chápána jako „přirozená vlastnost člověka (různé síly a zaměřenosti) projevující se seberealizací individua při vzniku něčeho nového, kterou je potřeba rozvíjet, připravovat jí prostor a potlačovat bariéry, které se jí stavějí do cesty.“⁹ Tvořivost identifikujeme ve čtyřech stupních: expresivní (živelné projevy přetlaku, produkty vzniklé z náhlého vnuknutí, tvorba v oblasti, v níž je subjekt zvyklý se realizovat), inovativní (záměrné úsilí něco netradičního vykonat,

Graf / **Aktivita, samostatnost a tvořivost**
(zpracováno dle: MAŇÁK, Josef. Rozvoj aktivity, samostatnosti a tvořivosti žáků)

typicky v oblasti profese), inventivní (zde se jedná o tvořivost, jež přináší špičkové umělecké výkony, nové objevy a vynálezy), emergentní (vede ke vzniku zcela nových jevů, ve známé skutečnosti nalézá nové vazby a významy).¹⁰ Návaznost aktivity, samostatnosti a tvořivosti ukazuje Graf.

Pro muzejní pedagogy je poznání aktivity, samostatnosti, tvořivosti, jejich stupňů a návaznosti stěžejní nejen při konstruování jednotlivých didaktických exponátů, ale také jejich souborů. Zvážení úrovně samostatné práce společně se stanovením optimálních vzdělávacích cílů¹¹ a znalostí postavení didaktického exponátu v konkrétním muzejně výstavním sdělení představuje základní předpoklad pro přípravu funkčního a skutečně edukačně přínosného didaktického exponátu.

TYPOLIE A FUNKCE DIDAKTICKÝCH EXPONÁTŮ

Veškeré didaktické (učební) prostředky v obecné pedagogice „slouží především pro větší názornost učiva, pro přiblížení tématu nebo ukázku praktického využití.

4 ŠOBÁŇNOVÁ, Petra a LAŽOVÁ, Jolana. *Muzeum versus digitální éra*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2016.

5 MAŇÁK, Josef. *Rozvoj aktivity, samostatnosti a tvořivosti žáků*. Brno: Masarykova univerzita, 1998. Spisy Masarykovy univerzity v Brně, s. 29.

6 Ibid., s. 33–34.

7 Ibid., s. 41.

8 Ibid., s. 45.

9 Ibid., s. 74.

10 Ibid., s. 80–81.

11 Určení vzdělávacích cílů se v tomto textu věnovat nebudeme, jelikož věříme, že tato problematika již byla dostatečně popsána v jiných textech.

Slouží k experimentování, osahání si materiálů, získání dovedností a zkušeností¹². Maňák mezi didaktické prostředky řadí všechny „materiální předměty, které zajišťují, podmiňují a zefektivňují průběh vyučovacího procesu“¹³. Mezi didaktické prostředky pak tento autor řadí učební pomůcky, jež dělí do čtyř hlavních kategorií: reálné předměty a jevy (1), věrné zobrazení skutečnosti (2), pozměněné zobrazení skutečnosti (3), znakové zobrazení skutečnosti (4).¹⁴ Stejný autor také předkládá z muzejněpedagogického pohledu zajímavý přehled základních učebních pomůcek:

1. Skutečné předměty (přírodniny, preparáty, výrobky)
2. Modely (statické nebo dynamické)
3. Zobrazení
 - a. obrazy, symbolická zobrazení
 - b. statická projekce (diaprojekce, epiprojekce, zpětná projekce)
 - c. dynamická projekce (film, televize, video)
4. Zvukové pomůcky
5. Dotykové pomůcky (reliéfové obrazy, slepecké písmo)
6. Literární pomůcky (učebnice, příručky, atlasy, texty)
7. Programy pro vyučovací automaty a pro počítače¹⁵

Beneš zmiňuje tři typy pomocných prezentačních prostředků, jejichž názvy zároveň implikují funkci, kterou naplňují. Jedná se o substituční, explikační a referenční prvky.¹⁶ V původním pojetí zahrnujeme pod substituční prvky kopie, makety apod., pod explikační prvky materiály spojené s využitím slova (texty včetně názvu, popis, apod.) a referenčními prvky se rozuměla například schémata a plány. Pokud však odhlédneme od těchto příkladů a zajímáme se o tuto typologii výhradně z pohledu funkce, můžeme ji aplikovat i na didaktické exponáty.¹⁷ Lze tedy mluvit o substitučních didaktických exponátech, tedy takových, které nahrazují něco, co nemůže být dotýkáno, či s čím nemůže být pracováno. Můžeme si tak představit například funkční kopie archeologických exponátů, s nimiž může návštěvník pracovat, dotýkat se jich a poznávat je. Explikační funkce jistě nemusí být spojována pouze s textovými prvky. Explikovat, tedy vysvětlovat, mohou například krátká videa, jež mohou nést i naprosté minimum textového prvku či dokonce žádný. Explikovat však mohou zároveň i didaktické exponáty. Referenční funkci, jejíž podstatou je nést širší uvědomění o prezentovaném problému, lze pohodlně obsáhnout právě didaktickým exponátem. V naprosto primitivní rovině: úkolem

návštěvníka může být doplnit součástku na magnetické tabuli do širšího schématu. Pokud aplikujeme typologické postupy, jež pracují pouze s typickými projevy muzejně prezentačního jazyka, nezískáváme dlouhodobě funkční řešení. Při uvažování nad jakýmkoli prvkem v muzejní výstavě nebo expozici je tak třeba ptát se primárně po funkci tohoto prvku. Pokud formulujeme muzejní expozici či výstavu jako sdělení či message, jak navrhuje Šobánková, nesmíme z tohoto sdělení vynechávat ani didaktické exponáty, jež často v muzeích vznikají stranou, jsou jaksi „navíc“.

Odhlédneme-li na chvíli od didaktických exponátů a zaměříme se na další didaktické pomůcky využívané v muzejním prostředí, setkáváme se zejména s pracovními listy. Pod pojmem pracovní list chápeme „soubor úkolů, cvičení, didaktického obrazového materiálu apod., který slouží zpravidla samostatnému procvičování žáka nebo mu poskytuje vodítko k jeho práci“¹⁸. Mrázová v návaznosti na Veverkovou a Průchu rozlišuje následující funkce pracovních listů: orientační a koordinační (orientují ve výstavě v návaznosti na exponáty a vysvětlují, jak s ní pracovat); poznávací a systematizační (pořadí základních poznatků a úkolů je návodem k poznání a třídění nových informací); rozvíjící, výchovnou, upevňovací a kontrolní (způsoby práce pomáhají rozvíjet osobní zájem o téma, podporují fixaci nových poznatků či kontrolu zapamatovaných informací); motivační a sebevzdělávací (motivují k dalšímu zájmu o téma).¹⁹

Šobánková poukazuje na rozdíl mezi didaktickými exponáty a zábavními prvky v expozicích a také upozorňuje, že jako didaktické exponáty mohou být využity i samotné muzeálie.²⁰ My budeme v následujícím dělení uvádět i prvky zábavní, jelikož doplňují celkový zážitek z návštěvy.

Na základě výše uvedeného navrhuje dělení didaktických exponátů na následující skupiny:

1. Zprostředkovávající muzeálii
 - a. Explikační
 - b. Substituční
 - c. Referenční
2. Zprostředkovávající téma výstavy (bez vazby na konkrétní exponát)
3. Zprostředkovávající zpětnou vazbu návštěvníků
4. Zábavní prvky (jejich cílem je aktivizace návštěvníků, doplňují zážitek z návštěvy).

Při přípravě didaktických exponátů pro konkrétní výstavu či expozici se musí muzejní pedagog (či kurátor) soustředit na rovnovážné zastoupení všech typů jmenovaných exponátů a zároveň by měl dbát na zastoupení aktivit, samostatné i tvořivé práce tak, aby nabízel činnosti muzejnímu publiku s různou mírou motivace

12 ČAPEK, Robert. *Moderní didaktika: lexikon výukových a hodnotících metod*. Praha: Grada, 2015, s. 78.

13 MAŇÁK, Josef. *Nárys didaktiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1995, s. 50.

14 Ibid., s. 50.

15 Ibid., s. 50–51.

16 BENEŠ, Josef. *Muzejní prezentace*. Praha: Národní muzeum, 1981, s. 66.

17 Šobánková volí jiný přístup a tuto typologii o didaktické exponáty doplňuje. ŠOBÁŇOVÁ, pozn. 2, s. 33.

18 ČAPEK, pozn. 12, s. 124.

19 MRÁZOVÁ, Lenka. *Tvorba pracovních listů: metodický materiál*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2013, s. 6.

20 ŠOBÁŇOVÁ, pozn. 2, s. 32–33.

a zainteresovanosti na tématu, samozřejmě i s ohledem na dosažení optimálního *flow* efektu.²¹ Důraz by měl zůstat na muzeologii a didaktických exponátech jí obsahově nejbližších, avšak i přesto bychom se designem expozice měli snažit co nejvíce přiblížit návštěvníkům²² a vytvořit prostor, který je naplněn vhodným množstvím podnětů.

V souvislosti s didaktickými exponáty také nelze nezmínit metody spojené s myšlenkami Marie Montessori. Zde si dovolíme odkázat na Roberta Čapka, který rozlišuje *Montessori* pomůcky, jež jsou typické rozpracovanou metodologií a konkrétním vzdělávacím cílem a *Montessori like* pomůckami, které nabízejí samostatnou činnost, avšak nenabízejí dostatečně metodicky zpracovaný obsah.²³ Za *Montessori like* bychom tedy mohli označit zejména exponáty zařazené do čtvrté skupiny z naší typologie.

V následujícím textu se budeme věnovat příkladům z první a druhé skupiny a tomu přizpůsobíme i prezentované metody. Záměrně do následující kapitoly nezahrnujeme slovní a písemné produkční metody (např. brainstorming), jež se nabízejí u didaktických exponátů zprostředkovávajících zpětnou vazbu. Stejně tak vynecháváme metody, jež jsou příliš úzce vázány na přímo facilitovanou výuku (kooperativní a skupinové metody) a jejich aplikace pro potřeby didaktických exponátů využívaných návštěvníky-jednotlivci je silně omezená. Dále do našeho výčtu nezahrnujeme metody, které spíše charakterizují prostředí, v němž má edukace probíhat (např. otevřené učení), jelikož je pro tento text nepovažujeme za podstatné.

DIDAKTICKÉ METODY APLIKOVATELNÉ PŘI KONCIPOVÁNÍ DIDAKTICKÉHO EXPONÁTU

Čapek ve své publikaci věnované praktické přípravě učitelů popisuje možnosti využití například filmu, fotografie, stavebnice nebo plakátu jako didaktického prostředku.²⁴ I autor primárně neorientovaný na muzejní pedagogiku, jednoduše popisuje možnosti využití objektového učení, tak jak je každému muzejnímu pedagogovi vlastní. Ačkoliv s navrhovanými činnostmi k jednotlivým předmětům by muzejní pedagog vystačil pouze na velmi krátkou (nebo dlouhou, ale velmi jednotvárnou) praxi (např. u fotografie navrhuje autor zhotovení fotografie, sepsání komentáře k fotografii, sestavení tematického souboru fotografií, analýza rodinného alba), naznačuje Čapek práci s předměty na různých úrovních a úspěšně aplikuje objektové učení i do praxe mimo muzejní prostředí. Avšak to, co je pro

učitele ve školním prostředí významnou pomocí („návod“, jak pracovat s fotografií ve výuce), muzejnímu pedagogovi nemůže stačit. Muzejní pedagog musí pátrat po metodologických principech, které nevedou pouze k využití exponátů, ale také k funkční konstrukci didaktického exponátu jako mediátora obsahu. Tedy to, co v obecné didaktice může fungovat jako samostatná didaktická metoda, na poli muzejní didaktiky vyžaduje metodologicky širší přístup. To poté zabránilo (často) nahodilému řazení „oživovacích“ prvků, které nemají „pointu“.²⁵

Při konstruování didaktického exponátu lze aplikovat celou řadu didaktických metod, lépe řečeno málokterou metodu aplikovat v muzejním prostředí nelze. Na následujících řádcích představíme metody, jež vykazují největší potenciál pro uplatnění při konstruování didaktického exponátu v muzeu. Ke každé metodě přiřazujeme příklad využití této metody v Muzeu Brněnska, zejména v jeho pobočce Muzeu ve Šlapanicích.²⁶ Krom naplnění předepsané metody bylo za stěžejní považováno autorství didaktického exponátu (autorka prezentovaných příkladů je zároveň autorkou této studie).

Heuristická metoda (řešení problémů)

Pro heuristické metody je typické zaměření na badatelskou samostatnou práci učícího se subjektu. Návštěvníci by měli narazit na nějaký problém, dostat se do situace, kterou musí vyřešit vlastním myšlenkovým úsilím. Problémové otázky lze rozdělit do dvou základních skupin: na otázky otevřené (více než jedno správné řešení) a uzavřené (právě jedno správné řešení).²⁷

Příklad: Houpačka

K výstavě *Šroubky, kostky, kolečka: Nesmrtelné stavebnice a technické hračky* v Muzeu ve Šlapanicích (2016).

Na dvě houpačky lišící se délkou závěsu byly posazeny dvě plyšové hračky. Návštěvníci byli instruováni, aby rozhoupali obě houpačky stejnou silou a posoudili, která z hraček se houpá výše. Dále měli rozhodnout, proč tomu tak je (a právě zde naráží na problém). Pod pokyny k použití bylo umístěno řešení. Cílem didaktického exponátu bylo vysvětlení jednoduchého principu fyziky prostřednictvím zkušenosti z běžného života.

21 JAGOŠOVÁ, Lucie, JŮVA, Vladimír a MRÁZOVÁ, Lenka. *Muzejní pedagogika: metodologické a didaktické aspekty muzejní edukace*. Brno: Paido, 2010. Kultura a edukace, s. 172–173.

22 DEAN, David. *Museum exhibition: theory and practice*. London: Routledge, 1996, s. 30–33.

23 ČAPEK, pozn. 12, s. 330–333.

24 Ibid., s. 78–111.

25 Na podobný problém při využití didaktických prostředků naráží i Čapek, když píše: *Při práci s didaktickými prostředky je vždy důležité mít na paměti (podobně jako u všech metod), že by měly být využívány účelně a práce s nimi by vždy měla mít nějakou pointu*. Ibid., s. 79.

26 Příklady z praxe nalezneme v celé řadě publikací, většinou však nejsou propojeny přímo s konkrétní metodou, ale spíše s obsahem výstavy či expozice. Srov. POLÁKOVÁ, Zdena. *Inspiration muzejní pedagogiky*. Brno: Dětské muzeum – Centrum muzejní pedagogiky, Moravské zemské muzeum, 2010.

27 PECINA, Pavel a ZORMANOVÁ, Lucie. *Metody a formy aktivní práce žáků v teorii a praxi*. Brno: Masarykova univerzita, 2009, s. 61–63.

Houpačka
(z výstavy *Šroubky, kostky, kolečka...*) – příklad využití heuristické metody.
(foto: Muzeum Brněnska)

Šéfredaktor (z výstavy *Baví nás časopisy pro děti*) – příklad využití inscenační metody.
(foto: M. Mikulášková)

Situační a inscenační metody

Tyto didaktické metody se věnují výuce skrze konkrétní situaci, již mají žáci vyřešit, a můžeme je často spojovat s heuristickými metodami. Zřejmé je, že tyto metody rozvíjejí především tvořivost žáků. Situační metody lze dále rozdělit (metoda rozboru, situace, řešení konfliktů situace, metoda incidentu apod.) stejně jako metody inscenační (nestrukturovaná inscenace, mnohostranné hraní rolí),²⁸ nicméně tato další dělení ponecháváme stranou, jelikož věříme, že v muzejním prostředí logicky vyplývají z řešení konkrétního případu. V případě situační metody je problém prezentován k vyřešení, u inscenační se učící se subjekt stává součástí řešené situace. Ačkoliv situační metoda může být, a v praxi často je, využívána při přímé facilitaci, ve facilitaci nepřímé – obzvláště skrze didaktický exponát a ne např. pracovní list – se její využití jeví jako poměrně komplikované. Náročné je především uvedení do situace nebo inscenovaného problému skrze médium a reflexe řešení, jež učící se subjekt nabízí.

Příklad: Šéfredaktor

K výstavě *Baví nás časopisy pro děti* v Památníku písemnictví na Moravě (2018).

V interaktivní části výstavy se návštěvníci seznamovali s jednotlivými profesemi, jež se podílejí na přípravě časopisů pro děti, vždy v kontextu na výstavě prezentovaných periodik. V rámci šéfredaktorské práce umísťovali návštěvníci na vyznačená pole kopie stránek z různých rubrik vystavených časopisů. Stránek bylo více než polí a návštěvníci tak mohli jako šéfredaktoři vytvořit jedno číslo „svého“ časopisu.

Hra (didaktická či edukační)

Didaktické hry jsou v některých textech děleny na interakční, simulační a scénické. Stejně jako jiní autoři řadíme simulační hry k simulačním metodám a scénické hry k metodám inscenačním, proto nebudeme toto tradiční rozdělení v následujícím textu používat. Hlavními výhodami herních činností je nenásilné předávání poznatků, stěžejní je, aby i hra byla formou záměrné aktivity, která vede k edukačnímu cíli.²⁹ Maňák a Švec upozorňují v souvislosti s didaktickou hrou i na propojení zábavy a práce – tenze a uvolnění – které je dle jejich soudu platné i pro soudobou výuku.³⁰

Příklad: Kdo to řekl?

K výstavě *Hurá do školy!* v Muzeu ve Šlapanicích (2017).

²⁸ Ibid., s. 74–78.

²⁹ ČAPEK, pozn. 12, s. 212–213.

³⁰ MAŇÁK, Josef a ŠVEC, Vlastimil. *Výukové metody*. Brno: Paido, 2003, s. 126–127.

Ve výstavě věnované školské tematice byly umístěny kostky s rozdělenými portréty významných pedagogických osobností. Na soklu, na němž ležely, byly umístěny citáty z jejich děl. Úkolem návštěvníků bylo složit portrét dané osobnosti a zkusit k ní přiřadit citát. Na místě bylo k dispozici řešení.

Projektové vyučování

K přednostem projektového vyučování patří jeho komplexnost a propojení s praxí. Různí autoři chápou samotnou realizaci projektů odlišně. V muzejním prostředí se zdá jako nejlépe aplikovatelná ta podoba projektového vyučování, jež se zaměřuje na vlastní produkci nějakého výrobku.³¹ Projektové vyučování by však mělo na škále samostatné práce dosahovat až na její nejvyšší úroveň – kreativitu.

Příklad: Papírový hrneček

K výstavě *Nositelé tradic* v Podhoráckém muzeu (2018).

Návštěvníci měli za úkol navrhnout vlastní florální motiv na papírový hrneček. Inspirací tu měla být nejen vystavená keramika, ale třeba také kraslice či výšivky. Prostřednictvím práce na vlastním motivu aktéři pozorovali exponáty se zaměřením na florální motivy a vlastní činností se tak přiblížili k řemeslné práci autorů, jejichž díla tu byla vystavena. Didaktický exponát měl povahu „stanoviště“, na němž je umístěn potřebný materiál a zadání.

Papírový hrneček (z výstavy *Nositelé tradic*) – příklad využití projektového vyučování.
(foto: M. Mikulášková)

31 PECINA a ZORMANOVÁ, pozn. 27, s. 81–85.

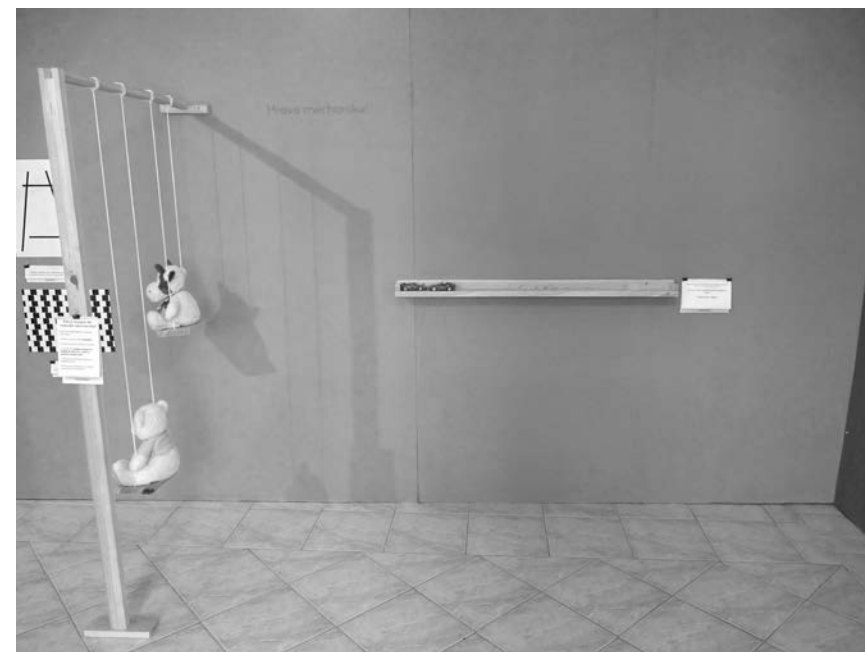
Problémově orientované laborování, experimentování

Tato metoda je zaměřena na učení se skrze vlastní práci (laborování) nebo prostřednictvím ověřování různých jevů (experimentování). V muzejním prostředí se s ní typicky můžeme setkat například v archeologických muzejních výstavách či expozicích (zkoušení funkce různých nástrojů) či v technickém muzejnictví.

Příklad: Newtonovy zákony

K výstavě *Šroubky, kostky, kolečka: Nesmrtelné stavebnice a technické hračky* v Muzeu ve Šlapanicích (2016).

Ve výstavě byla umístěna krátká rovná dráha se dvěma malými modely aut a návod s instrukcemi k jednotlivým pokusům demonstrujícím Newtonovy zákony. Jako řešení bylo k dispozici video s vysvětlením, jak navrhované experimenty daný fyzikální zákon prokazují.

Newtonovy zákony (z výstavy *Šroubky, kostky, kolečka...*) – příklad využití experimentování.
(foto: Muzeum Brněnska)

ZÁVĚREM

Tvorba didaktického exponátu vyžaduje důkladnou přípravu, přístup k podrobným informacím o zamýšlené výstavě či expozici, v níž mají být zařazeny, a zvážení rovnovážného zastoupení všech jejich typů (jak jsou uvedeny v kapitole 2). Jako nezbytné se také jeví dostatečné metodické zakotvení (minimálně v rozsahu metod uvedených v tomto článku). Systematická práce při přípravě metodologie didaktických exponátů se znalostí zákonitostí muzejní prezentace a dalších prvků muzejně výstavního jazyka představuje základní předpoklad pro tvorbu výstav a expozic, jež nesplňují požadavky *hands-on* pouze formálně, ale představují skutečný kvalitativní posun v oblasti muzejní prezentace.

PRAMENY A LITERATURA

- BENEŠ, Josef. *Muzejní prezentace*. Praha: Národní muzeum, 1981.
- ČAPEK, Robert. *Moderní didaktika: lexikon výukových a hodnoticích metod*. Praha: Grada, 2015. ISBN 978-80-247-3450-7.
- DEAN, David. *Museum exhibition: theory and practice*. London: Routledge, 1996. ISBN 04-150-8017-7.
- HOOPER-GREENHILL, Eilean. *Museums and education: purpose, pedagogy, performance*. New York: Routledge, 2007. ISBN 04-153-7936-9.
- JAGOŠOVÁ, Lucie, JÚVA, Vladimír a MRÁZOVÁ, Lenka. *Muzejní pedagogika: metodologické a didaktické aspekty muzejní edukace*. Brno: Paido, 2010. ISBN 978-80-7315-207-9.
- MAŇÁK, Josef. *Nárys didaktiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1995. ISBN 80-210-1124-6.
- MAŇÁK, Josef. *Rozvoj aktivity, samostatnosti a tvořivosti žáků*. Brno: Masarykova univerzita, 1998. ISBN 80-210-1880-1.
- MAŇÁK, Josef a ŠVEC, Vlastimil. *Výukové metody*. Brno: Paido, 2003. ISBN 80-731-5039-5.
- MRÁZOVÁ, Lenka. *Tvorba pracovních listů: metodický materiál*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2013. ISBN 978-80-7028-403-2.
- PECINA, Pavel a ZORMANOVÁ, Lucie. *Metody a formy aktivní práce žáků v teorii a praxi*. Brno: Masarykova univerzita, 2009. ISBN 978-80-210-4834-8.
- ŠOBÁŇOVÁ, Petra. *Muzejní expozice jako edukační médium*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. ISBN 978-80-244-4302-7.
- ŠOBÁŇOVÁ, Petra a LAŽOVÁ, Jolana. *Muzeum versus digitální éra*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. ISBN 978-80-244-5023-0.

KLÍČOVÁ SLOVA: *hands-on*, *minds-on*, interaktivita, samostatnost, didaktika, didaktický exponát, muzejní výstavnictví

Zusammenfassung

DAS DIDAKTISCHE EXPONAT: METHODISCHE ASPEKTE DER VORBEREITUNG (AN AUSGEWÄHLTEN BEISPIELEN AUS DER PRAXIS DES MUSEUMS DER BRÜNNER REGION)

Die vorliegende Studie setzt sich zum Ziel, das Vorgehen bei der Erstellung didaktischer Exponate (interaktiver Objekte) im musealen Ausstellungswesen in Hinblick auf die museumspädagogische Methodologie aufzuzeichnen. Wir bemühen uns in diesem Zusammenhang also vor allem um eine Differenzierung verschiedener Typen didaktischer Exponate und eine Vorstellung von Methoden, die bei der Konstruktion von ausgewählten Typen didaktischer Exponate verwendet werden können. Hierbei wird der Schwerpunkt auf die Zusammenfassung sämtlicher Voraussetzungen, die für den Entwurf eines didaktischen Exponats erforderlich sind, und auf die Verbindung zu der aktuellen Praxis im Museum der Brünner Region gelegt. Der Text konzentriert sich auf das didaktische Exponat als ein Teil des Systems der Elemente der musealen Ausstellungssprache. Er beschreibt es in Beziehung auf die Musealien, das Thema der Ausstellung (oder der Exposition) sowie das Niveau der Aktivierung des Besuchers. Zudem nutzen wir die Erkenntnisse der Museologie, der Allgemein- sowie der Museumspädagogik. Zur Methodologie sind fünf Anwendungsbeispiele der Methode aus der Praxis des Museums der Brünner Region aufgeführt. Mit Hilfe dieser Studie bemühen wir uns darum, Diskussionen über die methodologischen Aspekte einer Vorbereitung zu entfallen, die es den Museen ermöglicht, den Besuchern hochwertige und durchdachte Aktivitäten anzubieten.

MATERIÁLY

OBRAZ RODINY STIASSNI A JEJÍCH PODNIKATELSKÝCH A STAVEBNÍCH AKTIVIT V DOBOVÉM TISKU

Petr Svoboda

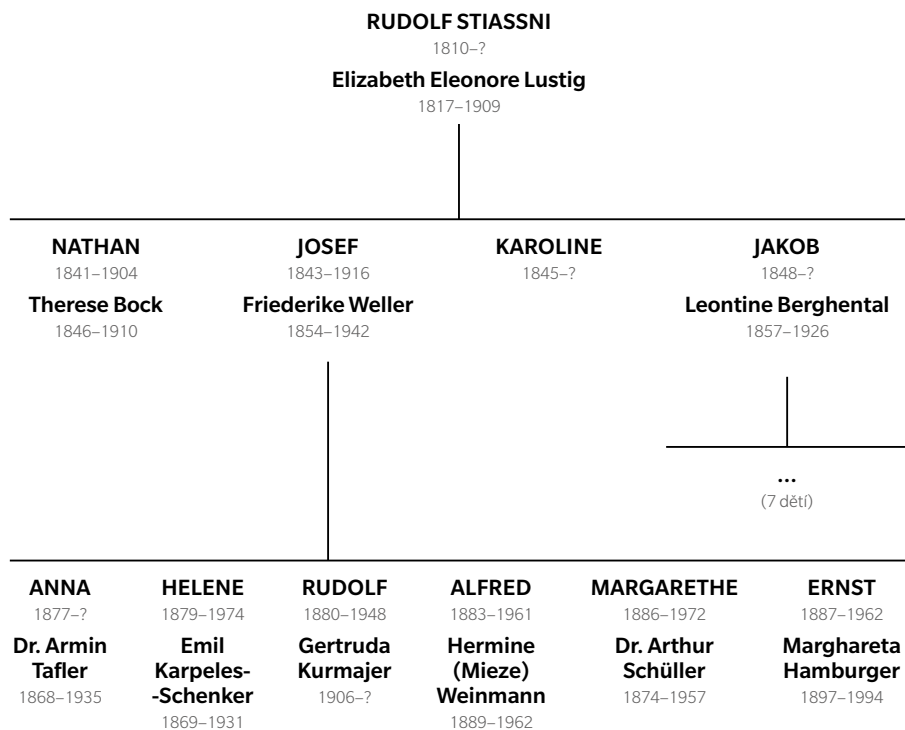
Stopy tří generací textilních velkopodnikatelů z rodiny Stiassni¹ začínají v Bučovicích na Vyškovsku a pokračují především v Brně, ale také v Rakousku, Chorvatsku či USA. Dosavadní studium historie této rodiny vychází zejména z archivních fondů či dochovaných staveb, které dokumentují bydlení, podnikání i sociální vazby. Neopomenutelným zdrojem jsou však také zprávy v dobovém denním tisku, profesních či zábavních časopisech. Tyto zmínky v řadě případů dovolují nahlédnout do zákulisí běžných činností, jako je například vedení továrny, ale dokumentují také společenské vazby, sportovní úspěchy a další události, které oficiální prameny nezachytily.²

Při zpracování toho příspěvku byly využity databáze a fondy Moravské zemské knihovny, Národní knihovny v Praze a Rakouské národní knihovny ve Vídni (Österreichische Nationalbibliothek). Snahou bylo dohledat pokud možno všechny zmínky o zkoumané rodině v období mezi roky 1848 a 1938 – tedy v době, kdy lze tuto konkrétní rodinu samostatně sledovat, od uvolnění bučovického ghettá až po emigraci příslušníků rodiny před druhou světovou válkou. Vyhledávání bylo poněkud komplikováno poměrně obvyklým rodinným příjmením i rozdílnými přepisováním tohoto příjmení v médiích: Stiassni, Stiassny, Šťastný. U periodik vydávaných ve Vídni pak byly mnohem častější zmínky o jiných mediálně známějších osobách, například o architektovi synagog Wilhelmu Stiassny či o stejnojmenné vídeňské podnikatelské rodině.

Nejstarší nalezený článek pochází z deníku Moravská Orlice a byl uveřejněn 15. června 1870. Vztahuje se k události šest dní staré a dokumentuje textilní počátky rodiny v Bučovicích na Vyškovsku. Ve zdejším židovském ghettu můžeme jméno Stiassni vysledovat od poloviny 18. století, prvním spolehlivě

1 Historie rodiny, jejich továren a sídel není předmětem tohoto příspěvku. Zájemci ji mohou najít nejaktuálněji v publikaci KROUPA, Petr. a kol. *Vila Stiassni – 90 let pohnutých osudů*. Brno: Národní památkový ústav, 2017.

2 Článek vznikl v rámci výzkumného cíle Moderní architektura 20. století financovaného prostřednictvím Ministerstva kultury z programu Institucionální podpora na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (DKRVO).

Tři generace rodiny Stiassni – zkrácená genealogie.
(Na základně dostupných matričních údajů a genealogií sestavil Petr Svoboda.)

potvrzeným předkem podnikatelské rodiny je však až Rudolf Stiassni narozený v roce 1810. Rudolf Stiassni v Bučovicích založil po roce 1848 první rodinnou textilní manufakturu, kterou jeho dva nejstarší synové Nathan a Josef přesunuli do Brna. Událost z roku 1870 se netýká přímo továrny, ale výtržností spojených s násilným činem „jednoho zdejšího velmi neoblíbeného a v krátkém čase zbohatlého žida R. Šťastného.“³ Tento továrník údajně spolu se svým synem v hádce zbil svou křesťanskou služku a vyhnal ji z domu. Vyhnaného a zmláceného děvčete se pak ujal továrníkův domovník, který se svým zaměstnavatelem nevycházel právě dobře, a dívka tak v továrníkově domě zůstala. Zprávy o tomto incidentu po měsíčeku horlivě šířila domovnickova manželka. Den poté se děvče nechalo zaopatřit poslední svátostí. Bučovický kaplan k ní tento úkon zašel vykonat hned po mši,

3 Moravská Orlice, 15. 6. 1870, č. 135, s. 3–4.

takže ho přitom mohla sledovat celá bučovická veřejnost shromážděná po skončení bohoslužby na náměstí. Přítomní proto nabyli dojem, že dívka na následky týrání umírá. Následovaly hlasité protesty a snahy o vytloukání oken, kterému v první chvíli zabránili bučovičtí četníci, kteří zatkli jednoho z výtržníků a dům nadále střežili. Dívka byla odvezena do nemocnice. Hned večer však nepokoje vypukly nanovo. Nepomohlo ani zatčení dalších dvou výtržníků, četníkům létaly nad hlavami cihly, a tak nezbylo než povolát posily ze Slavkova. Následující den zasedl obecní výbor a vyhlásil zákaz shromažďování. Okresní hejtman dojednal setrvání četnických posil v Bučovicích na další týden a zajistil i případné ubytování vojska z Hustopečí pro případ, že by toho bylo třeba. Výsledkem celé aféry bylo 67 rozbitých oken, řada zatčení i to, že se Rudolf Stiassni odstěhoval do Vídně a podnik přenechal svým synům. Přenesení továrny do Brna a likvidaci té bučovické potvrzuje noticka v Moravské Orlici o deset let později – bučovická firma Josef Stiassni byla vymazána z rejstříku pro upuštění od obchodu.⁴

Bratři Nathan a Josef Stiassni při svém příchodu do Brna nebudovali továrnu na zelené louce, ale zakoupili roku 1868 od Albrechta Heydericha, obchodníka s indigem, starší textilní výrobní areál na říčce Ponávce v Kožené ulici č. 32 (dnes proluka na ulici Koliště). O šest let později se naskytla příležitost zakoupit mnohem větší výrobní areál od Edmunda Bochnera, situovaný v Přízově ulici v těsné blízkosti Velké synagogy. V tisku (Brünner Zeitung, Neue Freie Presse, Lidové noviny) se v příslušných rubrikách věnovaných obchodu také dočteme o změnách

Mezinárodní country club ve Vídni (zleva doprava): baron Heine, Rudolf Stiassni, paní von Szalovy, pan Habig, paní Gross a Ing. Gross. (reprodukováno z: Die Bühne, č. 188, 1928, s. 16)

4 Ibid., 17. 7. 1880, č. 161, s. 3.

Devastovaný bývalý Bochnerův palác s ruinami továrny Bratři Stiassni. Stav v dubnu 2017.
(foto: M. Zavadil)

v obsazení pozic jednatelů a prokuristů firmy. Kupříkladu k roku 1907 přebírá společnost další generace – Josef Stiassni přibírá mezi jednatele své syny Rudolfa a Alfreda.⁵

Lidové noviny z 1. března 1927 přinášejí podrobnou reportáž o požáru továrny Bratři Stiassni v Mlýnské ulici. Předcházející noc zde hořela budova přádelny. Podle deníku šlo o „největší požár v Brně od počátku tohoto století.“⁶ Reportéři přinesli dvě teorie o vzniku požáru – podle první propukl požár ve třetím poschodí na niťářském stroji číslo 6. Zapálení bylo způsobeno třením, plamen nejprve vyšlehl ze stroje a následně se vznály odpadky a prach z bavlny. Druhá teorie mluví o zkratu elektrického vedení o patro níže pod stejným strojem. Každopádně se požár rychle rozšířil na celou budovu. Dělníkům se podařilo továrnu včas opustit a nedošlo k žádným ztrátám na životech. Požár byl zpozorován ve 20.35 hodin a byl kompletně uhašen okolo půlnoci. Hasičský zásah komplikoval falešný poplach, který byl v době počátku požáru hlášen v Žabovřeskách a ke kterému vyjely některé hasičské jednotky. Zásahu se účastnili městští hasiči, čeští dobrovolní hasiči z Brna, německý dobrovolný sbor, profesionální i dobrovolní hasiči Královopolské továrny a První brněnské strojírny, dále hasiči z Juliánova, Žabovřesk a Brněnských Ivanovic. Jen díky bezvětrí a profesionálnímu zásahu hasičů se požár nerozšířil na další budovy. Majitelé továrny podle deníku nebyli v době požáru v Brně. Na požářišti zůstalo stát uliční průčelí budovy, stropy však

byly propadené až na úroveň prvního patra, které nadále stálo. V důsledku požáru přišla o práci zhruba stovka dělníků.

Zdá se, že požárů proběhlo v roce 1927 více. V říjnu téhož roku vyšel ve Wiener Sonn-und Montags-Zeitung článek o jiném velkém požáru – tentokrát v brněnské továrně Offermannů. V závěru je rekapitulace dřívějších velkých požárů, kde je zmíněn také požár továrny Bratři Stiassni se škodou vyčíslenou na 5,5 milionu korun.⁷

V Moravské Orlici z roku 1930 najdeme také krátkou zmínku o stavbě továrny v Jugoslávii.⁸ Noticka uvádí i továrnu v Maďarsku a dává tyto nové akvizice do souvislosti s plánovaným útlumem výroby v Československu. Z pramenů známe jedinou továrnu ve Varaždíně na území dnešního Chorvatska. „Tekstilna industrija d.d. Varaždin“ (zkratka Tivar) však byla bratry Alfredem a Ernestem Stiassni založena už po roce 1910 a k roku 1926 měla na 700 zaměstnanců. Nelze vyloučit, že novinový článek zmiňuje akvizici některých menších lokálních provozů, které byly roku 1930 přičleněny k Tivaru. Rozšiřování výroby na jihu Evropy mohlo mít vazbu také na zavedení vysokých cel na dovoz textilu do Maďarska v souvislosti s propukající hospodářskou krizí. Deník Dělnická rovnost reaguje na zprávy o akvizicích takto: „Firma Stiassni koupí v Maďarsku továrnu. Na první pohled věc nevinná, že se v Maďarsku dostane práce dělníkům. A přece je to počátek atentátu na existenci nejméně 3 tisíc dělnických rodin... Kapitalisté v Československu si dělají, za souhlasu sociálfasistů, ve vládě s dělníky co chtějí. Jestliže bude mít firma Stiassni v důsledku cel těžkosti s vývozem do zahraničí, jestliže buržoazie cizích států postaví se proti našim výrobkům, Stiassni po vzoru druhých kapitalistů vyveze svoji výrobu do zahraniční továrny, postaví svoji výrobu v Maďarsku tam, kde nyní koupil továrnu.“⁹

Krise se brněnské továrně Bratři Stiassni rozhodně nevyhnula. O poměrech zdejších dělníků velmi zaníceně a jednostranně informuje série článků, které vycházely od června 1930 do prosince 1931 na stránkách Dělnické rovnosti. Články s titulky jako „Fabrikant Stiassni a fašistické metody vyhazování“¹⁰ či „Pohaněči u továrníka Stiassniho. Nebudete-li dělat přes čas, vyhodíme vás ven.“¹¹ však paradoxně svědčí spíše o sociální citlivosti při řešení nadprodukce a přezaměstnanosti. Podle zmínek v článcích se úplné propouštění v jednotlivých vlnách týkalo spíše jednotek dělníků (továrna ve třicátých letech zaměstnávala přes 1000 lidí). Snížení produkce řešili majitelé zrušením pravidelných sobotních směn (sobota byla až do roku 1968 běžným pracovním dnem). Omezení počtu pracovních dní však s sebou neslo také omezení mezd. K uspokojení poptávky pak sloužily ad hoc vypisované mimořádné směny, tedy práce přesčas. Ta musela být podle dobových pravidel

⁵ Brünner Zeitung, 10. 1. 1907, s. 3.

⁶ Lidové noviny, 1. 3. 1927, s. 2.

⁷ Wiener Sonn-und Montags-Zeitung, 10. 10. 1927, s. 9.

⁸ Moravská Orlice, 10. 8. 1930, č. 32, s. 6.

⁹ Dělnická rovnost, 27. 8. 1930, s. 6.

¹⁰ Ibid., 2. 7. 1930, s. 6.

¹¹ Ibid., 8. 6. 1930, s. 2.

Inzerát na produkci továrny Bratři Stiassni.
(reprodukováno z: Adresář Protektorátu
Čechy a Morava pro průmysl, živnosti,
obchod a zemědělství, 1939)

Inzerát poptávající kandidáty na pozici strojníka
v továrně. (reprodukováno z: Moravská Orlice, 1906)

vypisována nejméně týden dopředu na stránkách denního tisku. Účast na přesčáso-
vých směnách byla pro dělníky povinná, nicméně placená. Redaktoři deníku
velmi nevybíravým způsobem vybízejí dělníky k protestům a demonstracím a také
k založení „rudých odborů“, ideálně k následování vzoru v továrně Mořice Berana
synové – cílem bylo zavedení pravidelné sedmihodinové pracovní směny a navý-
šení mezd. Zde stojí za zmínku, že továrna Mořice Berana synové v důsledku krize
zcela zbankrotovala a část jejích provozů zakoupila právě továrna Bratři Stiassni.

O tom, že se firmě hned po odeznění největší krize dařilo a snažila se o za-
hraniční akvizice, svědčí noticka v Lidových novinách o probíhajícím jednání
o převzetí zadlužené vídeňské textilky Lederer a Wolf. Jak jednání dopadla, se
z článku nedozvíme. Za pozornost rozhodně stojí zmínka, že obchod pomáhal
vyjednat „uhlobaron Weinman z Ústí n. L.“¹² Zpráva neuvádí křestní jméno to-
hoto přímluvce, nicméně je jisté, že šlo o příbuzného Hermine, manželky Alfreda
Stiassni, patrně o jednoho z jejích bratrů.

Výrobě textilu z umělých vláken se podrobně věnuje týdeník Nezávislá poli-
tika z roku 1938. Pod titulkem „Vlna z mléka“¹³ popisuje umělou vlnu, kterou vyrábí
z odstředěného mléka italská společnost SNI Viscosa. Toto vlákno s obchodním

názvem lanital je údajně k nerozeznání od ovčí vlny a o jeho výrobu se živě zajímá
skupina průmyslníků Tugendhat, Stiassni a Löw-Beer.

Zajímavé zprávy o továrně najdeme i z roku 1939. Váží se k prováděné
restrukturalizaci majetkových podílů, kdy se některé velké brněnské textilky, mezi
kterými nechybí ani Bratři Stiassni, snažily dostat mezi vlastníky zahraniční kapi-
tál, a tak zabránit živelnému vyvlastňování. Jak uvádí časopis Nezávislá politika,
„hlavní příčinou je pocit nejistoty majitelů, vyplývající z obavy, že bude židovská
otázka řešena způsobem příliš radikálním.“¹⁴ Další podrobnosti k této změně se do-
čteme v Moravské Orlici: „Na společnosti budou vedle Agrární banky čs. zúčastněni
jedna anglická velkobanka a Bratři Stiassny. Akciový kapitál bude činit 40 mil. Kč.“¹⁵

Jakkoliv je většina zmínek v dobovém tisku zaměřena na továrnu, najdeme
tu i zmínky o dalších stavbách, do kterých členové rodiny Stiassni investovali.
Jednou z nich je i dnešní Palác Morava na Malinovského náměstí naproti Mahe-
novu divadlu. V roce 1925 koupila pozemek s již nefunkčním varieté přiléhajícím
k této stavbě Hermine Stiassni se záměrem vybudovat zde moderní hotel. Her-
mine vyzvala k soutěži na projektové práce řadu proslulých architektů: P. Beh-
rense, J. J. P. Ouda, E. Wiesnera a také významného autora hotelových interiérů
I. A. Campbella. Vítězný návrh E. Wiesnera však nemohl být realizován. Budova
s devíti nadzemními podlažími neodpovídala regulačnímu plánu, problematické
pro výškovou budovu bylo také podloží podmáčené nedalekým soutokem dvou
podzemních potoků. Wiesner proto projekt přepracoval na nižší polyfunkční dům

Palác Morava stavěný původně jako hotel Stiassni. (foto: J. Hanák)

¹² Lidové noviny, 21. 3. 1932, s. 10.

¹³ Nezávislá politika, č. 5, 5. 2. 1938, s. 4.

¹⁴ Ibid., č. 5, 28. 1. 1939, s. 2.

¹⁵ Moravská Orlice, 5. 1. 1939, s. 4.

s obchodními prostory a velkými luxusními byty. V době, kdy byla stavba realizována do úrovně prvního patra, však rodina Stiassni dům prodala Moravské zemské životní pojišťovně. Teprve pak se dům začal označovat dnes zažitým názvem Palác Morava. O této stavbě najdeme zmínku například v Lidových novinách: „*Opuštěná budova brněnského Varieté v Doretově dvoru na Palackého třídě, jejíž stěny, oblépené starými obrázky vartietních umělců a dávno nemytá okna, činila z tohoto místa, ležícího téměř v pravém středu města, kus periferie, byla už dávno určena k zániku. Na jejím místě má, jak známo, stát velký obchodní dům, jež postaví Stiassni. Nyní je osud Varieté spečetěn. Zítra zakopnou do jeho zdi první krompáče a Varieté se začne bourat. Na jeho místě vyroste zakrátko nová velká obchodní budova a z opomíjeného brněnského zákoutí se stane středisko obchodního ruchu.*“¹⁶ Poněkud méně optimisticky stavbu zmiňuje jiný článek v Moravské Orlici, který je zaměřen na korupci v brněnských stavebních firmách. Ke stavbě Paláce Morava poněkud tajemně a bez bližších podrobností uvádí: „*Doufáme, že se poměry do budoucna zlepší a že se nám ani při stavbě hotelu Stiassni při Dorethofu nepřipletou do pera podivné zvěsti, které už o br. arch. Wiesnerovi, o nabídkách kina a p. – poletují vzduchem. Jsou to jistě jen prázdné kavárenské klepy.*“¹⁷

Pozornosti redaktorů neunikly ani soukromé domy brněnských podnikatelů. Příkladem může být článek zveřejněný v Rovnosti, který zmiňuje několik velkolepých vil v Pisárkách v souvislosti s aktuální bytovou nouzí: „*Popatřme jen, jak se daří fabrikantům, velkoobchodníkům, bankovním ředitelům a všem podobným bařtipánům. Viděli jsme, jakou újmu si ukládali v době nejtěžší hospodářské krise, již byla naše republika v nedávné době postižena. Stačí všimnouti si provokativní nádhery fabrikantských vil v Pisárecké čtvrti. Fabrikant Löw-Beer staví V hlíčkách č. 132 přepychovou vilu nákladem 10 mil. korun pro 4 lidi. Rodině téhož fabrikanta patří v téže ulici vila č. 86 s 12 pokoji, kterou obývají 2 osoby, dále vila č. 96 s 10 pokoji, která jest zpola prázdnou, jsouce rezervována pro nějakého žida z Vídně, vila č. 104 s 15 pokoji pro 2 osoby a konečně vila č. 116 s 12 pokoji rovněž pro 2 osoby. Továrník Engelsmann zařídil pro svoji ženu vilu V hlíčkách č. 112 nákladem 8 mil. korun. Hugo Hecht obývá V hlíčkách č. 142 b vilu mající 28 pokojů s rodinou čítající 3 osoby. Augustin Bloch obývá samojediný V hlíčkách č. 126 vilu o 12 pokojích. Arnošt Stiasny má vilu v ulici Květné č. 34 s 12 pokoji pro 2 osoby. Alfred Stiasny v ulici Hroznové č. 7 s 15 pokoji pro 2 osoby. A tak bychom mohli vypočítávat dále a pak teprve pochopíme, jak je možno, že v Brně jest katastrofální bytová nouze.*“¹⁸

V novinách se dozvídáme také o projednávání soudních případů, na nichž měl účast zejména Alfred Stiassni. Moravská Orlice podává v roce 1937 zprávu o investici do brněnské banky Schostal a Mendel, která se zabývala prodejem losů a která roku 1934 zkrachovala. Alfred Stiassni společně s Augustem Löw-Beerem

byli v podniku tichými společníky s klíčovou kapitálovou účastí. Bance se zprvu dařilo, avšak s příchodem hospodářské krize a v souvislosti s judikaturou Nejvyššího soudu o losářích zisky poklesly a společnost se dostala do ztráty. Ještě předtím však tiší společníci stihli vystoupit a s jejich odchodem banka přišla také o velkou část provozního kapitálu. To ji podle článku uvrhlo do ještě větších problémů. „*Bankéř Mendel spáchal po zhroucení závodu sebevraždu. Splátkové obchody losářů staly se neplatné a drobní klienti měli dostat zpět své peníze.*“¹⁹ Žalobu v tomto případě podal správce konkurzní podstaty a domáhal se v ní u tichých společníků podílu na závazcích banky ve výši 1,7 mil. Kč. K odsouzení však nedošlo, žalovaní namítali, že v době svého vystoupení ze společnosti neznali neutěšený stav financí a hlavně upozornili na promlčení žalovaného skutku.

Vůbec nejstarší soudní líčení, které známe z popisu v Lidových novinách z roku 1904, se týkalo daňového přiznání Josefa Stiassni. Ten pro výpočet daně z příjmu vykázal v letech 1898 až 1900 výnos z podnikání ve výši 121 tis. korun. Bernímu úřadu však tato částka přišla příliš nízká, a tak vyslechla znalce v oboru soukenictví i Stiassného konkurenty. Výsledkem byla odhadnutá částka výnosů až 200 tis. korun a vyměřená pokuta v drakonické výši 155 tis. korun. Josef Stiassni se následně odvolal k zemskému finančnímu ředitelství, které však pokutu jen mírně snížilo. „*Proti tomuto rozhodnutí podal odsouzený právním svým zástupcem drem. Stránským z Brna stížnost ku správnímu soudnímu dvoru.*“²⁰ Není bez zajímavosti, že prezidentem soudního senátu byl Dr. Karel Reissig, Stiassného pisárecký soused. Soudní výrok rozhodnutí o pokutě zrušil, neboť „*nelze pouhým dobrozdáním znalců zjistiti vinu nesprávného doznání příjmů. Výpověď znalců je vždy založena jen na domněnkách, kdežto zjištění viny vycházeti musí z prokázaných skutečností.*“²¹

Alespoň velmi drobnou sondu přináší noviny a časopisy i do společenského, kulturního a sportovního života příslušníků rodiny Stiassni. K roku 1910 uvádí časopis Allgemeine Automobil-Zeitung Rudolfa Stiassni jako mimořádného člena Rakouského autoklubu.²² Alfreda Stiassni najdeme roku 1912 v časopise Sport und Salon jmenovaného mezi nejvýznamnějšími diváky dostihových závodů ve vídeňském Freudenau.²³ V roce 1920 nalézáme zmínku o členství rodiny Stiassni, hned vedle Guttmannů, v Rakouském turistickém klubu, oddílu lyžování. Lidové noviny z roku 1926 pak uvádějí přímo účast na společných závodech nazvaných Concours Hippique Jezdeckého klubu v Brně a německého Reitklubu konaných v jízdárně Na Rybníčku, tedy v prostoru dnešních stadionů za Lužánkami. Stiassni se dokonce umístili na předních místech – Hermína (Mietze), manželka Alfreda, na koni Nelly obsadila třetí místo v lehké soutěži v drezuře; Gerta, manželka Rudolfa,

16 Lidové noviny, 21. 3. 1927, s. 2.

17 Moravská Orlice, 16. 3. 1927, s. 2.

18 Rovnost, č. 231, 1923.

19 Moravská Orlice, 19. 1. 1937, s. 3 B.

20 Lidové noviny, 1. 11. 1904, s. 4.

21 Ibid.

22 Allgemeine Automobil-Zeitung, č. 24, 12. 6. 1910, s. 64.

23 Sport und Salon, č. 19, 4. 5. 1912, s. 11.

na koni Queen získala druhé místo v lehké soutěži skoků; neidentifikovaný příslušník rodiny na koni Mateline obsadil druhou příčku ve skoku pro střední soutěž a nakonec Alfred na koni Kateline vyhrál soutěž nazvanou skok poslušnosti.²⁴ K roku 1928 pak máme zaznamenaného Rudolfa Stiassni jako člena vídeňského Mezinárodního golfového klubu.

Bohatým společenským životem podle všeho žili zejména manželé Rudolf a Gerta Stiassni, kteří se pohybovali v nejvyšších vídeňských společenských kruzích a které v textu i fotografiích zachytily společenské časopisy Die Bühne a Wiener Salonblatt. Není bez zajímavosti, že Gerta je až příliš často fotografována v sousedství hraběte Jana Černína, kterého si v roce 1945 po rozvodu s Rudolfem vzala za muže.

V roce 1938 ještě před vyhlášením protektorátu Čechy a Morava se většině rodinných příslušníků brněnské židovské rodiny Stiassni podařilo uprchnout do zahraničí. Na správu majetku ani na podporu československého státu ale nerezignovali. V tisku pak najdeme například takováto oznámení: „*Firma br. Stiassni, továrna na vlněné zboží v Brně složila u zemského presidenta moravskoslezského částku jeden milion Kč na obranu státu*“.²⁵ Stát však k rodinnému majetku příliš velkorysý nebyl – na základě Benešových dekretů byla továrna a vše, co k ní příslušelo, včetně rodinných vil, v roce 1945 znárodněna.

Novinové a časopisecké články nejsou tím nejzásadnějším pramenem, ze kterého lze čerpat životopisné či jiné informace o příslušnících slavné brněnské podnikatelské rodiny, případně o stavbách s touto rodinou spojených. Střípky informací

však pomáhají vytvořit mozaiku a zasadit jednotlivé dříve známé události do širších souvislostí. V případě Rudolfa Stiassného jde navíc o prozatím jediný zdroj jeho podoby – jiné než časopisecké fotografie k dispozici nemáme.

Žádný z dohledaných článků není v rozporu s dosud zkoumanými prameny, ani s výpověďmi pamětníků. Střípky z novin a časopisů naopak rozšiřují informace z tradičních zdrojů. Někdy mají texty výrazný emocionální náboj a nabízejí jednostranný pohled na danou událost – zde jde především o články v levicově zaměřených novinách vztahujících se k podmínkám dělníků v továrnách za hospodářské krize. I tady však najdeme podnětné informace, které se dají interpretovat v kontextu pramenné základny i zcela opačně, než vyznívá v původním článku – tedy že se továrníci snažili zamezit alespoň těm nejtěžším sociálním dopadům krize na své zaměstnance. Výzkum historie rodiny Stiassni však stále není u konce, definitivní vyhodnocení tedy bude možné až v případné monografii, která výzkum v budoucnu završí.

Z Mozartova bálu na rakouském velvyslanectví v Londýně (shora dolů, zleva doprava): hrabě Jan Černín, Rudolf Stiassni, lord Brownlow, Gerda Stiassni, Kurt Gottlieb, lady Brownlow, profesorka Hassová, vévodkyně ze Sutherlandu, paní Gwynnová. (reprodukováno z: Wiener Salonblatt, č. 2, 23. 1. 1938, s. 17)

24 Lidové noviny, 17. 5. 1926, s. 4.

25 Polední list, č. 166, 16. 6. 1938, s. 3.

PRAMENY A LITERATURA

Allgemeine Automobil-Zeitung, č. 24, 12. 6. 1910, s. 64.

Brünner Zeitung, 10. 1. 1907, s. 3.

Dělnická rovnost, 27. 8. 1930, s. 6.; 2. 7. 1930, s. 6.; 8. 6. 1930, s. 2.

Lidové noviny, 1. 11. 1904, s. 4.; 17. 5. 1926, s. 4.; 1. 3. 1927, s. 2.; 21. 3. 1927, s. 2.; 21. 3. 1932, s. 10.

Moravská Orlice, 15. 6. 1870, č. 135, s. 3–4.; 17. 7. 1880, č. 161, s. 3.; 10. 8. 1930, č. 32, s. 6.; 5. 1. 1939, s. 4.; 16. 3. 1927, s. 2.; 19. 1. 1937, s. 3 B.

Nezávislá politika 5. 2. 1938, s. 4.; 28. 1. 1939, s. 2.

Polední list, č. 166, 16. 6. 1938, s. 3.

Rovnost, č. 231, 1923.

Sport und Salon, č. 19, 4. 5. 1912, s. 11.

Wiener Sonn-und Montags-Zeitung, 10. 10. 1927.

KONEČNÁ, Kateřina a kol. *Vila Stiassni. Stručný průvodce památkou*. Brno: Národní památkový ústav, 2016. ISBN 978-80-7480-070-2.

KROUPA, Petr a kol. *Vila Stiassni – 90 let pohnutých osudů*. Brno: Národní památkový ústav, 2017. ISBN 978-80-7480-098-6.

HANÁK, Jaromír, ed. *Stopy textilních magnátů v Brně: Löw-Beer, Stiassni, Tugendhat*. Brno: Muzeum Brněnska, 2017. ISBN 978-80-906690-2-4.

ZISKY PAMÁTNÍKU PÍSEMNICTVÍ NA MORAVĚ Z ODKAZU JOSEFA KAINARA

Libor Kalina

V roce 2016 jsem začal připravovat v Památníku písemnictví na Moravě výstavu o Josefu Kainarovi ke stému výročí jeho narození. Vyhledávání a studium dokumentů nebylo možno omezit pouze na paměťové instituce. I bezmála po půlstoletí od Kainarovy předčasné smrti plní rozhlasové vlny jeho skladby a texty. Pátral jsem mezi interprety a pamětníky, mimo jiné také po některé z Kainarových příslovečných třinácti kytar. „Měl jsem dvanáct kytar / ve svém životě / Všechny jsem je propil Ztratil / Utopil / Teď na krku mám třináctou / A škrtí...“ Jednu z nich, jak jsem zjistil, vlastní Michal Prokop, ale odmítnul ji do výstavy zapůjčit. Vladimír Mišík, v jehož repertoáru má Josef Kainar ještě nepřehlédnutelnější místo, se v rozhovoru zmínil o Hynku Žalčíkovi, hudebním publicistovi a producentu vydavatelství Supraphon. V jeho pozůstalosti jsem posléze objevil osmnáct Kainarových autografů, dvě kresby, sedmáct fotografií a více než dvě desítky dalších dokumentů, souvisejících s autorovým niterným vztahem k hudbě. Monika Žalčíková tento cenný soubor nejprve zapůjčila a následně v roce 2018 darovala do sbírek Památníku písemnictví na Moravě.

Žádný z moravských spisovatelů není spojen s takzvanou populární hudbou těsněji než Josef Kainar (29. 6. 1917 – 16. 11. 1971). Jeho verše prožívají pamětníci swingové éry, cení je milovníci šansonu, obdivují se jim fanoušci folkové scény i vyznavači domácího beatu a rocku. Než vstoupil do literárního povědomí sbírkou *Příběhy a menší básně* na přelomu let 1940–1941, opatroval českými texty světové evergreeny 20. a 30. let. „Geneticky se celek Kainarových textů skládá z několika časových vrstev“, uvádí dle autorova osobního sdělení Jiří Opelík.¹ „Nejstarší z nich spadá do autorových gymnaziálních let mezi roky 1933–1936.“ Jednalo se zejména

o skladby interpretované dobovými swingovými orchestry šířené rozhlasem.² Svůj podíl na tom jistě mělo Kainarovo nevšední hudební nadání. „Malý Josef začal v pěti letech na housle a zářil jako ‚Wunderkind‘; rodiče mu dokonce u jakéhosi Itala v Praze vypůjčili mistrovské housle-čtvrtky. Klouček zkoušel i komponovat a byl v tom dětský půvab: skládal pro klavír na tři ruce a v započaté opeře Horymír ho nejvíce lákalo a zároveň trápilo, jak hudebně vyjádřit Horymírovův skok. V tercii dal se spolužáky dohromady malý tango orchestr, v kvintě předsedlal na kytaru, jíž zůstal – jako se zůstává nešťastné lásce – věrný až do smrti.“³ Při studiu na gymnáziích v Přerově, Olomouci a Hlučíně se tedy věnoval hudbě, textům, komponování a živé interpretaci, často intenzivněji, než školním povinnostem. Nepřekvapí proto skutečnost, že ve válečných čtyřicátých letech Josefa Kainara živila také hra na kytaru a housle, konkrétně se jednalo o jeho angažmá u tanečního orchestru, působícího v Ostravě (1940–1941) a Zlíně (1942–1943). Opakovaně rovněž uvažoval o životní dráze profesionálního hudebníka.^{4,5}

Naprostá většina Kainarových písňových textů nebyla za autorova života edičně zpracována ani souborně publikována. Výjimky představují sbírky *Moje blues* (1966) a útlý soubor veršů *Miss Otis lituje* (1969), nesoucí název jednoho z písňových textů. V tomto případě se jednalo o poslední autorem revidovanou kolekci. Více než dvě desítky Kainarových básní a textů se přímo jmenují blues. Řada dalších svým členěním odpovídá této tradiční písňové formě.⁶ Cílená jednotvárnost a nakažlivá rytmičnost jako by uměla vyvolat až hypnotickou emoční účinnost bluesových písní. Časné setkání právě s tímto inspiračním zdrojem v průběhu školních studií významně ovlivnilo příští Kainarovu lyriku. Nešlo pochopitelně o podnět jediný. Nelze zapomínat na fakt, že „jeho pocity a postoje se formovaly v bezradnosti poznamenané krizemi a nejistotami třicátých let a potom

¹ KAINAR, Josef. *Bláznův kabát*. Praha: Československý spisovatel, 1972, s. 15.

² Zmiňované Kainarovy texty, konkrétně *Pomalý plyne proud* (B. R. Handby: Darling Nelly Gray), *Já vrátím se zpátky* (J. A. Bland: Carry Me Back to Old Virginny), *Psala mi milá* (Ellington/Miley: The Blues I Love to Sing), *Odcházím z domova* (Warren/Dubin: Coffee in the Morning), *Odjakživa mne to vábí* (Gaillard/Stewart/Green: Flat Foot Floogie), *Diga diga do* (McHugh/Fields: Diga Diga Doo) spolu s dalšími zařadil Miloš Pohorský do souboru KAINAR, Josef. *Stará a nová blues*. Praha: Československý spisovatel, 1984.

³ KAINAR, pozn. 1, s. 24.

⁴ V roce 1941 poslal Josef Kainar dopis Janu Pilařovi, kde píše: „Také se varuji přílišných mozolů, protože se chci dožít své konzervatoře, svého klavíru ve svém pokoji – tj. svého naplnění.“ viz BLAHYNKA, Milan. *Člověk Kainar*. Ostrava: Profil, 1983, s. 83.

⁵ „Naposled jsem se s básníkem viděl na podzim 1969 v Domově spisovatelů na Ždání. Náléhavě mě prosil, abych mu u známého houslaře v Brně vyzvedl z opravy kytaru, ‚koncertku‘. To několikrát zdůraznil. Nastanou zlé časy a on se prý s její pomocí bude živit jako zamlada.“ viz UHDE, Milan. *Rozpomínky. Co na sebe vím*. Brno: Host, 2013, s. 238.

⁶ „Současné s dvanáctitaktovou periodicitou se v blues ustálilo pevné schéma rýmovaných dvojverší, které odpovídá africkému call and response [zvolání – odpověď] na principu (a-a-b)“ viz MATZNER, Antonín, POLEDNÁK, Ivan a WASSERBERGER, Igor. *Encyklopedie jazzu a moderní populární hudby, I. díl*. Praha: Supraphon, 1983, s. 56.

Dobová reklamní pohlednice Doležalova tanečního „atrakčního“ orchestru, Zlín 1944.
(Památník písemnictví na Moravě)

druhou světovou válkou, jež zastihla jej i jeho vrstevníky v okamžiku, kdy měli vzlétnout...“.⁷

*Bylo mi právě tak devět když jsem uslyšel blues
Poprvé slyšel jsem blues
Slyšel jsem to co jsem nepoznal dosavad
Láska na plný pecky
A smutek též na plný pecky
A všechno dohromady ovázaný drátem
A spuštěný ke dnu
Tíhou té hudby která je kamenem
Veškeré vůle
Našeho počínání
(...)*

⁷ KAINAR, pozn. 2. Doslov Miloše Pohorského, Blues – Kainarův osud.

Fond Josefa Kainara v Památníku národního písemnictví (PNP) uchovává také tuto autentickou reflexi autorova prvního setkání s blues.⁸

Většina Kainarových blues existuje v několika verzích, nejedno v podobě vzájemně se lišících autografů, uchovaných v Literárním archivu PNP. Dokládají skutečnost, že texty dostaly původně písňovou formu a teprve při revizi, například před zařazením do sbírky *Moje blues*, autor jejich členění rozvolnil. Z veršů psaných na bluesový nápěv, kopírujících střídání opakovaných dvojverší, vznikla také básníková charakteristická litanická literární forma. „Způsob, jak vyjádřit v básni myšlenku, považuji za neodlučitelný od její hudební skladby. Hudba se svými kontrapunkty, prodlevami, intonačními a harmonickými sledy a zvraty je co do původu i bytí rodným dvojčetem poezie. Velcí současní dirigenti požadují, aby instrumenty v orchestrech nikoli už jen hrály, ale i zpívaly. Nevím, proč by právě poezie měla zapírat, že melodie a rytmus jsou tím, čemu vděčí, že vůbec vznikla,“ tvrdil o své práci autor.⁹

Josef Kainar ředil svůj vícerý talent a pili mezi hudbu (interpret, skladatel), výtvarné umění (kreslíř, ilustrátor, fotograf) a literaturu (básník, dramatik, scenárista, publicista, textař). Na co tvořivě sáhnul, to se mu dařilo. Nebyl systematick, nevedl si osobní archiv. Své úsilí hojně podřizoval dobovým vlivům i aktuálním životním okolnostem. Nebyl ani zvláště pečlivý, své práce až na výjimky nepodepisoval. Přestože je jeho osobní fond v PNP relativně obsáhlý, lze se domnívat, že mnoho autografů písňových textů a jejich verzí, vyjma dokumentů poskytnutých redakcím a nakladatelstvím, je ztraceno, případně roztroušeno v majetku autorových přátel a známých. Nejedna Kainarův písňový text se také dočkal úprav a obměn ze strany interpretů. Od svého tvůrce totiž mnoho písňových textů nedostalo definitivní podobu. Jednalo se z jeho pohledu o „spotřební“ každodenní básně, které si navíc záhy žily vlastním životem. Proto představuje jejich souborná literárně kritická edice obsahový a zároveň také odborný problém. Obsahový spočívá v prakticky nesplnitelném úkolu soustředit veškeré autorovy písňové texty, odborný pak v práci s jejich verzemi, respektive v nesnadnosti až nemožnosti určit finální autorskou formu.

Prvním, kdo se ve spolupráci s autorem pokoušel sestavit hudebně orientovaný soubor Kainarových textů, byl na přelomu šedesátých a sedmdesátých let Jiří Opelík.¹⁰ Původní záměr dostal po smrti básníka podobu výběru veršů s faktografickými vsuvkami a Kainarovými kresbami *Bláznův kabát* (1972).

⁸ Jedná se o motiv – nedokončenou báseň. LA PNP, Fond 71 1/3 Kainar Josef, inventární číslo 1738.

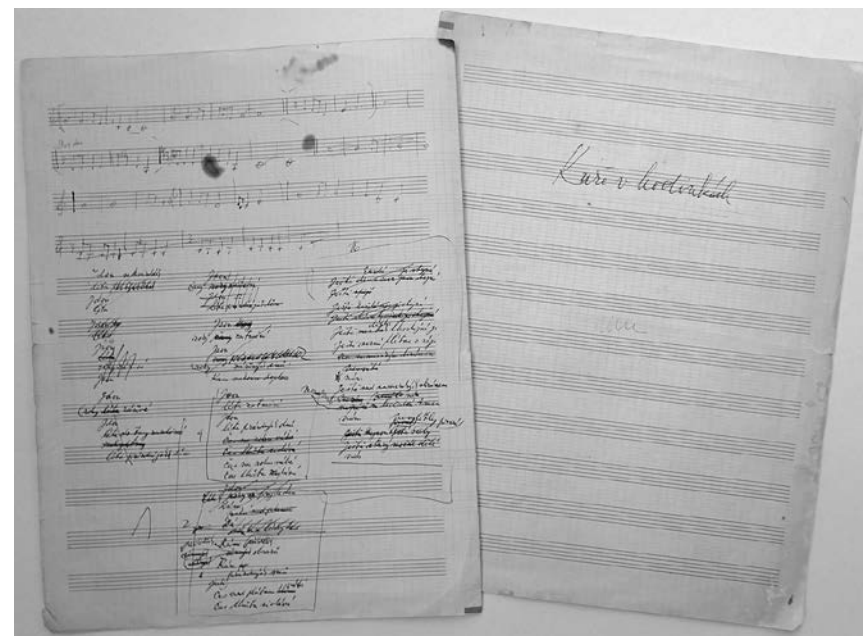
⁹ Opakovaně citované Kainarovo vyjádření pro Literární noviny v roce 1962 – viz BĚLAHYNKA, pozn. 4, s. 187 nebo HŮRKOVÁ, Jiřina. *Poezie, jak jsi krásná...* Praha: IPOS ARTAMA, 1996, s. 39.

¹⁰ Jiří Opelík (nar. 21. 10 1930 v Olomouci), literární kritik a historik, vysokoškolský pedagog, pracovník Ústavu pro českou literaturu ČSAV, autor několika monografií a slovníkových hesel.

V osmdesátých letech připravoval Miloš Pohorský¹¹ Kainarovy sebrané spisy pro nakladatelství Československý spisovatel. *Vybrané spisy Josefa Kainara I. – Příběhy, osudy a mýty* byly vydány v roce 1987. Pokračování *Vybrané spisy Josefa Kainara II. – Velké lásky a sny* v roce 1989 a konečně *Vybrané spisy Josefa Kainara III. – Poslední blues* v závěru roku 1990. Vydání avizovaného čtvrtého dílu, který měl soustředit písňové texty, znemožnil zánik nakladatelství. Pohorský byl rovněž editorem první Kainarovy posmrtně vydané sbírky *Včela na sněhu* (1982). Do ní soustředil básně publikované časopisecky v závěru autorova života. Zasvěcenými studii také doplnil výběry básníkůvy poezie *Netrpělivi motýli* (1988) a *Stará blues* (1984).

Na přelomu tisíciletí se zabýval kompletací Kainarových písňových textů nezávisle na Milanu Pohorském rovněž Hynek Žalčík.¹² S jeho jménem je spojeno hned několik kainarovských edičních projektů ve vydavatelství Supraphon: *Chvilky lásky* (1969), *Světové evergreeny* (1970), *Město ER* (1970), *Kuře v hodinkách* (1972) a *Obelisk* (1977).

V pozůstalosti Hynka Žalčíka se podařilo objevit řadu Kainarových autografů, bezprostředně spjatých se zrodem rockového alba *Kuře v hodinkách*. Rukopisy a související původní dokumenty zapůjčila a posléze darovala Památníku písemnictví na Moravě Monika Žalčíková, dramaturgova manželka. Řada z nich potvrzuje opakovaně publikovaná svědectví interpretů o rovnocenné spolupráci mladých hudebníků s básníkem – klasikem, o kterém se sami již učili ve škole.¹³ „Velmi mne překvapil způsob, jakým Kainar pracoval na albu *Kuře v hodinkách*. Že to byl skvělý básník a textař je všeobecně známo, ale z jeho poznámek vyplývá, že musel být také vzdělaný a zkušený hudebník.“ – Tak vzpomínal na spolupráci autor hudebního aranžmá alba Pavel Fořt, člen skupiny Flamengo. „Materiál dostal od nás natočený na pásku ve formě demosnímků. Notový záznam jsme k tomu nedodali, protože ten většinou textaři nevyžadovali. Škoda, mohli jsme panu Kainarovi ušetřit trochu práce. On si totiž napřed melodickou linku přepsal do not, většinou téměř přesně. Někdy je drobná nepřesnost v melodii (pro text nepodstatná), ale rytmické rozdělení je přesné. Já, když bych se pokoušel na nějakou melodii napsat text, postupoval bych stejným způsobem. (...) Nyní jsem teprve pochopil, jak je možné, že jeho verše tak krásně zapadají do muziky, vlastně se jí podřizují a přitom neztrácejí na básnické kvalitě a kráse.“¹⁴ Hodnocené textařovo muzikantství přesvědčivě dokládají dva další z původních Kainarových autografů, vztahující

První dvoulist nese na úvodní stránce rukou Josefa Kainara nadpis *Flétna a kuře v hodinkách* spolu s dedikací Žalčík, druhý otvírá již finální název *Kuře v hodinkách*, dvakrát podtržený červenou tužkou. (Památník písemnictví na Moravě)

se k jeho spolupráci s Vladimírem Mišíkem a skupinou Flamengo. Mají podobu dvoulistů s předtisknutou notovou osnovou ve formátu 25 × 35 cm (B4). Obsahují na šesti stranách úsporně zaznamenané hudební linky jednotlivých skladeb a mezi notovými osnovami první verze veršů, jimiž se básník pokoušel vymezit základní témata příštích textů. Nečetné škrty prozrazují postupnou krystalizaci optimální verze ze dvou či tří původních nápadů. Finální verze autor přepsal na osm samostatných stránek A4, jež označil arabskými číslicemi 1, 2, 3a, 3b, 4, 5, 6 a 7.

Hynek Žalčík (nar. 1949) byl vrstevníkem Michala Prokopa (nar. 1946) i Vladimíra Mišíka (nar. 1947). Otázku, jak nabyl přízeň Josefa Kainara, aby jej spolu s muzikanty mohl relevantně oslovit s žádostí o spolupráci na původních českých textech, osvětluje další ze získaných a zde představovaných dokumentů. Jedná se o rukopisnou vzpomínku *Seděl jsem s ním v jedné lavici*, jejímž autorem je Hynek Žalčík starší (1917–1985), dramaturgův otec.¹⁵ V naší souvislosti lze z dokumentu

11 Miloš Pohorský (3. 1. 1929 Praha – 11. 5. 2013 Praha), vysokoškolský pedagog, pracovník Ústavu pro českou literaturu ČSAV, autor monografií a učebnic, publicista, ředitel nakladatelství Československý spisovatel, editor řady českých autorů 19. a 20. století.

12 Hynek Žalčík (9. 4. 1949 Nový Jičín – 8. 2. 2005 Praha), hudební producent a dramaturg jazzové, populární a rockové hudby, spjatý s vydavatelstvím Supraphon.

13 TARDONOVÁ, Veronika. Kdo neryl držkou v hlíně... nežil. Rozhovor s Michalem Prokopem. *Téma*. 2016, 48, s. 66–72.

14 Sběrka Památníku písemnictví na Moravě, Pozůstalost Hynka Žalčíka, příř. č. 8/2018. Rukopisná vzpomínka Pavla Fořta (nar. 26. 4. 1947 Praha, skladatel, kytarista).

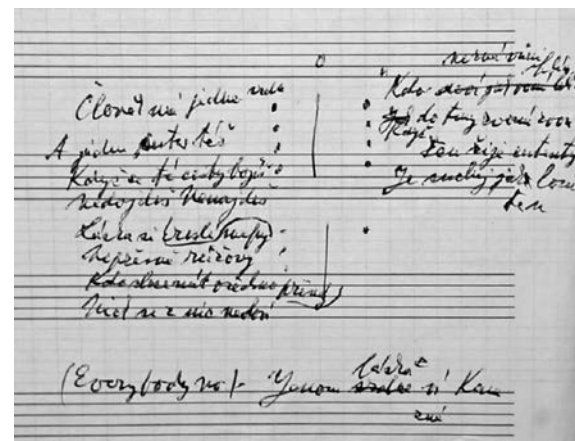
15 Dokument obsahuje celkem 12 stran A4, rukopisný text popisuje mimo jiné rovněž Kainarovu demonstrativní sebevraždu dne 5. 5. 1934 v Přerově na nábřeží Bečvy. Rukopisná vzpomínka H. Žalčíka staršího. Pozůstalost Hynka Žalčíka, pozn. 14.

uvést alespoň krátký citát, ozřejmující Kainarovy kompoziční dovednosti už za studií na gymnáziu. „Nebyla snad jediná hodina tanečních, aby do ní nepřinesl nové vlastnoručně složené tango, které měl už rozepsané pro jednotlivé členy kapely. Tento smysl pro hudbu ho neopustil ani v dalším životě.“

Na počátku roku 1970 připravovala své komponované album v nakladatelství Supraphon ve spolupráci s Hynkem Žalčíkem skupina Framus Five v čele s Michalem Prokopem. „Prazákadem byly dvě delší skladby, které napsali společně Prokop s basistou Eliášem a které Ladislav Eliáš opatřil anglickým textem.“¹⁶ Po srpnové invazi spřátelených vojsk však kulturní politika KSČ důsledně vylučovala angličtinu z populární hudby. Aby producent Žalčík uchránil titul před vyřazením z edičního plánu, zorganizoval setkání mladých muzikantů se zasloužilým umělcem a vlivným straníkem Kainarem.¹⁷

Střetnutí Michala Prokopa a členů skupiny Framus Five se uskutečnilo v létě roku 1970 na zámku v Dobříši. „On uměl psát pro zpěváky. Tenkrát jsem znal některé jeho texty k jazzovým evergreenům, věděl jsem, že je muzikant, a to mě vlastně přesvědčilo,“ přiznal se Michal Prokop.¹⁸ Po jediném poslechu části zamýšlené titulní skladby, přehrané z magnetofonu ve verzi klavírního doprovodu se zpěvem, se Kainar s mladíky rozloučil s tím, že mají přijít následujícího dne. „Učinili tak a byli seznámeni s přes noc načrtnutým textovým základem rozsáhlé skladby, v detailech pak dodělávaným, ale v podstatě již definitivním. Zkušený muzikant Kainar naznačil frázování, doplnil si text akordovými značkami – a projekt (Město ER) přijal za svůj.“¹⁹

Přibližně rok po seznámení Josefa Kainara s Michalem Prokopem uspořádal Hynek Žalčík na Dobříši obdobný výlet mladých muzikantů. Vladimír Mišík vzpomíná: „Já jsem znal jeho rané věci, a ten nápad mě nadchl, ale říkal jsem si, ty bláho, takový básník přece nebude psát na bigbít. On už sice předtím udělal pro Michala Prokopa město ER, ale to mi připadalo takové příliš abstraktní a umělecké, což by pro Flamengo asi nebylo úplně nejvhodnější. Hynek ale tvrdil, že Kainar je hodně fajn pán a určitě se s ním domluvíme.“²⁰ A skutečně. Opakovala se situace s nejprve chladným až nedůvěřivým přijetím, následoval poslech představovaného hudebního materiálu, včetně vyžádaného času na rozmyšlenou. Opakovalo se ovšem

Detail první verze textu
Jenom láska ví kam
(dvojarch I, detail).
(Památník písemnictví
na Moravě)

také překvapení v podobě básníkovy intenzivního zaujetí pro záhy již společnou věc a naprosto profesionální práce, odvedená v rekordním termínu několika dnů.

Zda a nakolik Josef Kainar ovládal angličtinu, se žádný z jeho životopisců ani pamětníků nezmiňuje. Více než základní orientaci v tomto cizím jazyce naznačuje dlouhá řada volně přebásněných textů dobových šlágrů. Kainar si obvykle zvolil jeden z obrátů originálu a na něm vystavěl svůj vlastní příběh, novou, původní a osobitou verzi, často vzdálenou originálu. Nejinak tomu bylo i u desky *Kuře v hodinkách*. Album obsahuje devět kompozic. Otevírá je titulní orchestrální skladba *Kuře v hodinkách* s podtitulem *Introdukce*. Už ona naznačuje, že se jedná o komponovaný cyklus a nikoli prostý souhrn relativně samostatných písní. Tomu odpovídá hudební spřízněnost jednotlivých čísel, tak i tematická provázanost Kainarových textů. Sám básník je autorem sedmi z nich. Osmý měl doplnit a hudebníkům osobně předat 18. listopadu 1971. O dva dny dříve však podlehl nenadálé srdeční příhodě. Pod textem *Stále dál* je jako autor podepsán Hynek Žalčík.²¹

Text *Jenom láska ví kam* asi nejpřehledněji vyjadřuje poselství alba *Kuře v hodinkách*, totiž že jediným smyslem života je sama láska, respektive ne vždy snadná cesta k ní. Otázkou již zůstane, nakolik souzní Kainarova práce s původními anglickými texty, na nichž se měli spolupodílet členové skupiny Flamengo. „My jsme měli spoustu materiálu, ale písničky byly otextované buď přímo anglicky Pepanem Kalinou,²² nebo takovým tím pseudoanglickým ‚hatla-matla‘. Jenže točit desku v angličtině už jednak nešlo, jednak to ani nemělo smysl.“²³ Literární kvalitu předloh

16 CÍSAŘ, Josef. *Blues o spolykaných slovech*. Ústí na Orlici: Oftis, 2003, s. 52.

17 Autoritativnost Josefa Kainara se odvíjela od jeho čerstvé funkce předsedy přípravného výboru nového Svazu československých spisovatelů. Tuto skutečnost výstižně komentuje spisovatel Ludvík Vaculík ve své strojopisné vzpomínce nazvané O Kainarovi: „... změnil způsob psaní: začal psát jinou poezii ‚džezovou‘ – texty k písním atd. Neměl vlastní byt, proto skoro pořád bydlel na Dobříši, a to i se svou manželkou, jež byla velká flundra. Nadělal si dluhů, takže se octl v závislosti: čehož po okupaci 1969 využily stranické úřady a chtěly s jeho pomocí založit normalizační svaz spisovatelů, jenž měl nahradit tehdejší svaz /členem jehož výboru jsem byl i já/...“ Pozůstalost Hynka Žalčíka, pozn. 14.

18 CÍSAŘ, pozn. 16, s. 53.

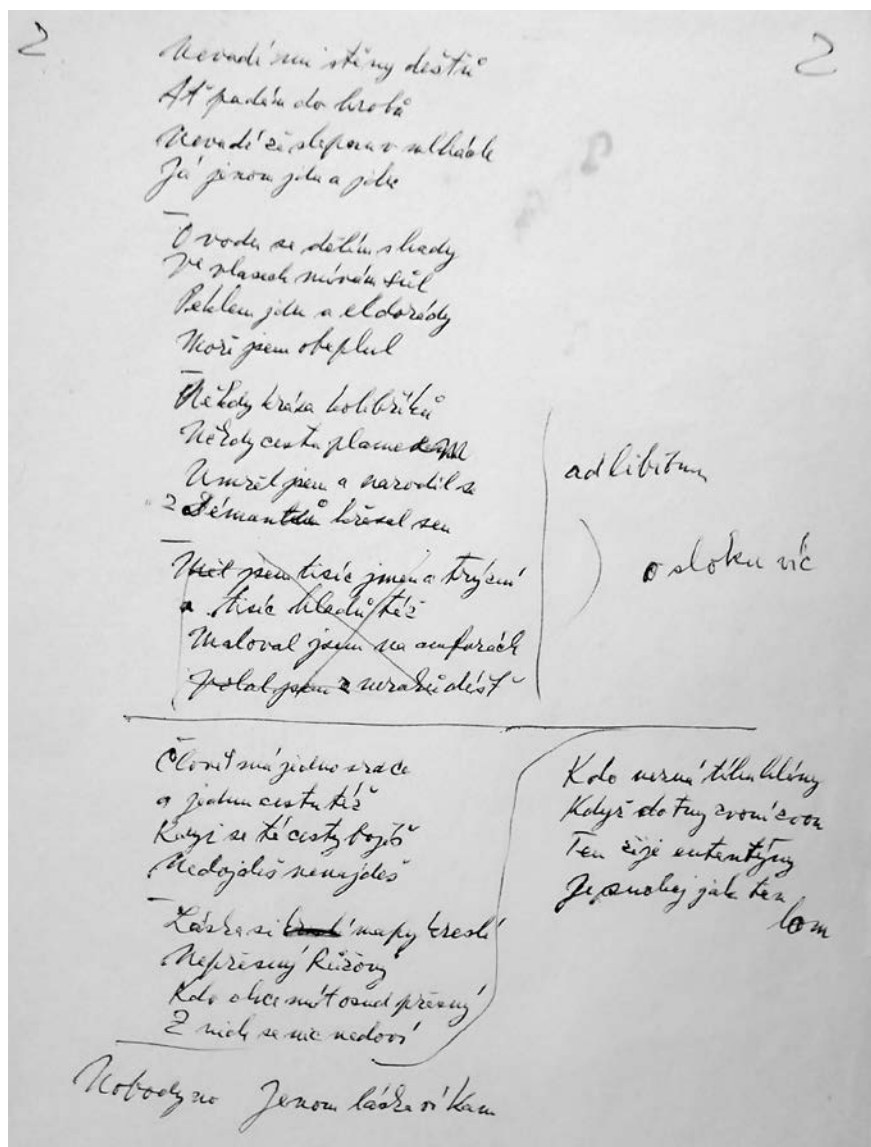
19 PROKOP, Michal, Framus 5. *Město ER*, [LP]. Praha: Supraphon, 1970. Ediční poznámka Karla Deniše.

20 MIŠÍK, Vladimír. *Mišík: letní rozhovor s Ondřejem Bezrem (1999) : sklízím, co jsem zasel (2006)*. 2., rozš. vyd. V Brně: NC Publishing, 2007, s. 63.

21 Rukopis skladby *Stále dál* ani žádný další z nalezených dokladů neozřejmují vznik tohoto textu, tedy ani možnost, že by Hynek Žalčík použil či jakkoli dotvořil nějaký původní Kainarův námět.

22 Josef Kalina, Mišíkův kamarád z mládí na Letné, kytarista, s nímž hrál mimo jiné ve skupině Stará vlna.

23 MIŠÍK, pozn. 20, s. 62.

Originál Kainarova rukopisu textu Jenom láska ví kam s částí, která nakonec dostala podobu závěrečné sloky v textu Rám příštích obrazů. (Památník písemnictví na Moravě)

zkrátka nahradil zakladatelský vklad do rodičího se stylu art rocku, kam Prokopovo i Mišíkovo album nasměroval geniální básník a muzikant duší i tělem Kainar.

Jenom láska ví kam

Člověk má jen jedno srdce
a jednu cestu těž
Když se té cesty bojíš
Nedoješ Nenajdeš

Láska mapy kreslí
Nepřesný Růžový
Kdo chce mít osud přesný
Z nich se nic nedoví

Kdo nezná tíhu hlíny
Když do tmy zvoní zvon
Ten žije ententýny
Je suchej jak ten lom

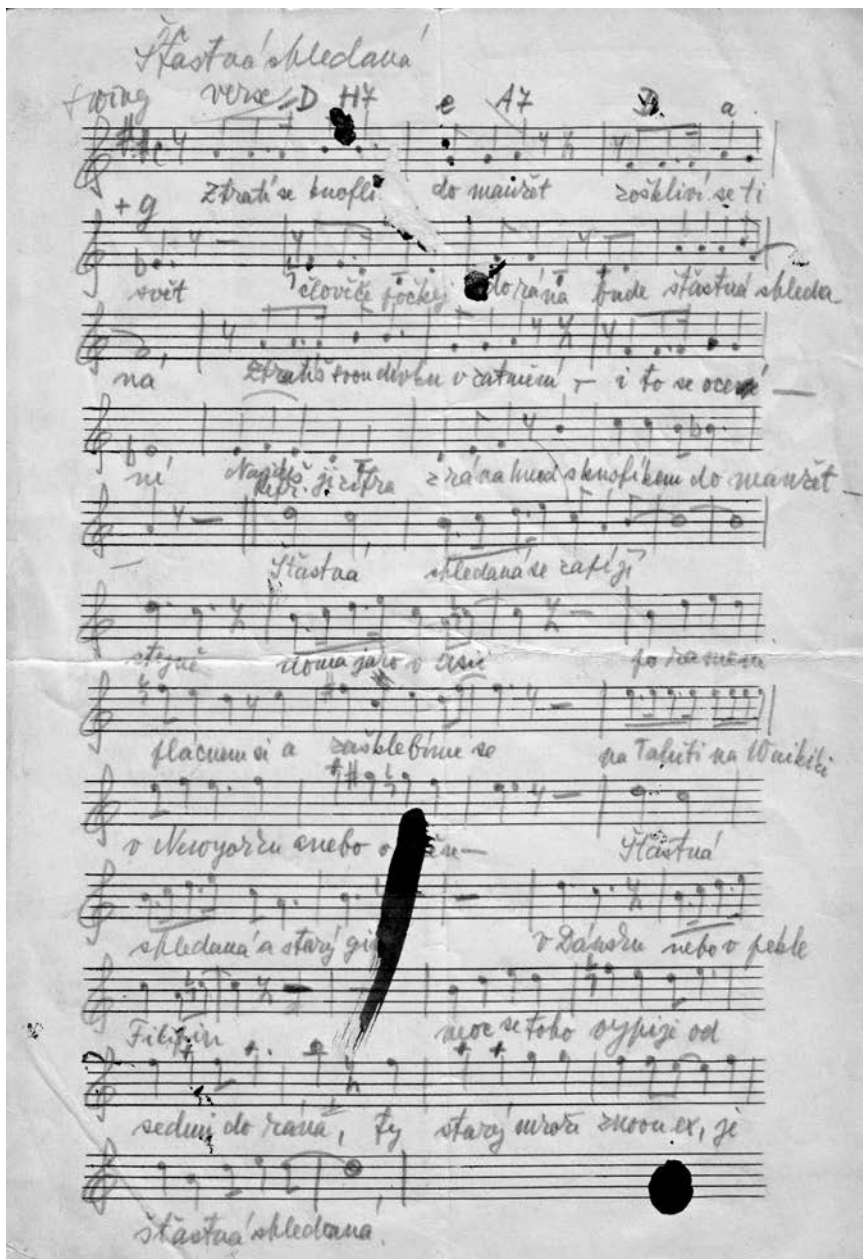
Literární historikové se opakovaně zabývali Kainarovou tvůrčí metodou. Byla založena především na pečlivém promýšlení a cizelování námětu, který básník různě dlouho „nosil“ v hlavě, než jej formuloval na papíře, „často bez jediného škrtnu“,²⁴ opakovaně zdůraznil Milan Blahynka, autor dosud jediné kainarovské monografie.²⁵ „O tom, jak tvořil svou velkou poezii, nemám ani tušení. Nosil to v sobě jako tajemství. Nikdy o tom ani slovo. Jen jednou mi řekl, že člověk s tím má počkat, až se naplní, jak studna pramenem. A nikdy dřív.“²⁶ Autografy textů, jak je Kainar předal členům skupiny Flamengo, tento poznatek podporují. Zatímco dvouarchy I. a II. dokumentují soustředěný autorův sběr podnětů a námětů rodičích se strof, přepisy textů na čtvrtky 1–8, jakkoli nemají podobu finálních čistopisů, obsahují již definitivní verze jednotlivých skladeb. Výjimky představují přepisy textů označené arabskými číslicemi 2 a 3 b, jejichž části se nakonec dostaly do tří různých skladeb.

Archiv Hynka Žalčíka ukrýval ještě několik dalších Kainarových autografů literárně hudební povahy. Představit v naší souvislosti si zaslouží nejméně tři z nich. Píseň *Šťastná shledaná*, je autorovou rukou v záhlaví notového zápisu s textem mezi osnovami označena termínem „swing“.

24 BLAHYNKA, pozn. 4, s. 198.

25 PhDr. Milan Blahynka, CSc. (nar. 29. 8. 1930 v Ružomberoku), literární kritik a historik, vysokoškolský pedagog, pracovník Ústavu pro českou literaturu ČSAV, autor řady slovníkových hesel, monografií a především titulu *Člověk Kainar*.

26 Citace z nekrologu Václava Čtvrtka. BLAHYNKA, pozn. 4, s. 9.

Šťastná shledaná, originál notového zápisu a textu písně Josefa Kainara.
(Památník písemnictví na Moravě)

Šťastná shledaná

Ztratí se knoflík do manžet,
zoškliví se ti svět
člověče, počkej do rána,
bude šťastná shledaná

Ztratil svou dívku v zatmění,
i to se ocení
najdeš ji zítra zrána hned,
s knoflíkem do manžet

Refr.: Šťastná shledaná se zapíjí,
doma jako v Asii
Po rameni plácne si
a zašklebíme se
Na Tahiti na Waikiki
v New Yorku nebo v Oděse

Šťastná shledaná a starý gin
V Dánsku nebo v pekle Filipín
Moc se toho vypije
od sedmi do rána
ty starý mroží znovu ex,
je šťastná shledaná

Při analýze variací na dalším z autografů, kde je řada strof přeškrtnuta, lze dojít k poznatku, že se jedná o polotovar poslední časopisecky publikované Kainarovy básně Vstávání.²⁷ Zde:

Tak je to pořád
když srdce tapká
při trati v mlhách...

A slunce kdesi nad ní
Jako Pilát
soudí že soudí

Jenom si neustýlat

27 KAINAR, Josef. *Včela na sněhu*. Praha: Československý spisovatel, 1972. Doslov Miloše Pohorského, s. 78. Báseň poprvé vyšla v časopisu Tvorba (1971/10).

Třetí z představovaných Kainarových rukopisů obsahuje prakticky hotové, dosud nepublikované blues, kterému schází pouze název:

*Po městě jezdí vozy, velký šedý vozy,
a kropí, kropí, surově je kropí.
Tý vody, bože můj, tý vody.
Člověk to nepochopí.
Na špinavej asfalt Velká Potopa
tý krásný vody.
A člověk vyprahlej v svý malý mužský duši
A člověk vyprahlej jak poušť, co po ní Židi šli
si marně kapku vody vymýšlí,
má sucho v srdci, na rtech,
na očích.
A místo vody musí hledat líh,
co po něm duše jako ta poušť prská.
A nikde voda, nikde žádná láska,
co oči bych s ní mohl umejt si.
Po městě jezdí velký šedý vozy
A krásnou vodou mejou ulici.*

Nález cenných autografů Josefa Kainara v pracovně Hynka Žalčíka naznačuje, že v pozůstalostech osob, které se pohybovaly v bezprostředním básnickém okolí, se mohou nacházet ještě další, dosud neznámé texty. Lze se opodstatněně domnívat, že svou autorskou stopu Kainar zanechal rovněž mezi skladbami již

pozapomenutými²⁸ nebo zlidovělymi či anonymními.²⁹ Přesto by dosud chybějící kompletace písňových textů Josefa Kainara, byť nikoli vyčerpávající, pomohla uzavřít a zhodnotit dílo velkého autora, neodmyslitelně spjatého nejen s moravskou literární historií minulého století.

*A opravdu jsem zkazil mnoho písni
A kolik not jsem zašlapal
A lásek nedohrál...*

Autoportrét Josefa Kainara
z pozůstalosti Hynka Žalčíka.
(Památník písemnictví na Moravě)

28 Pravděpodobně první gramofonová deska s Kainarovou písní *Naschvál* vyšla již za protektorátu. Viz KAČÍREK, Štěpán. *Blues o mrtvém vrabci*. [dokumentární film]. Česká televize 2005. ČT art 28. 6. 2017 – Vyjádření Jiřího Černého.

29 Srov. píseň *Vracaja sa dom* interpretovanou Vlastimilem Redlem.

PRAMENY A LITERATURA

Muzeum Brněnska – Památník písemnictví na Moravě, Sběrka památníku písemnictví na Moravě: podsběrka Literární archiv, Pozůstalost Hynka Žalčíka

Památník písemnictví, Literární archiv:
fond Kainar Josef 711/3, inv. č. 1738.

BLAHYNKA, Milan. *Člověk Kainar*. Ostrava: Profil, 1983.

CÍSAŘ, Josef. *Blues o spolykaných slovech*. Ústí na Orlicí: Oftis, 2003. ISBN 8086042-83-9.

HŮRKOVÁ, Jiřina. *Poezie, jak jsi krásná...* Praha: IPOS ARTAMA, 1996. ISBN 80-7068-059-8.

KACÍREK, Štěpán. *Blues o mrtvém vrabci*. Dokumentární film, Praha: Česká televize, 2005.

KAINAR, Josef. *Bláznův kabát*. Praha: Československý spisovatel, 1972.

KAINAR, Josef. *Bledej gentleman*. Praha: Labyrint, 2002. ISBN 80-85935-34-1.

KAINAR, Josef. *Hudebnost, modernost, srozumitelnost*. Praha: Literární noviny, XX, č. 6, 10. 2. 1962.

KAINAR, Josef. *Miss Otis lituje*. Praha: Mladá fronta, 1969.

KAINAR, Josef. *Moje blues*. Praha: Československý spisovatel, 1966.

KAINAR, Josef. *Stará a nová blues*. Praha: Československý spisovatel, 1984.

KAINAR, Josef. *Synkopy*. Praha: Odeon, 2003. ISBN 80-207-1140-6.

KAINAR, Josef. *Třináct kytar*. Praha: Mladá fronta, 1967.

KAINAR, Josef. *Včela na sněhu*. Praha: Československý spisovatel, 1972.

KAINAR, Josef. *Vybrané spisy I. Příběhy, osudy a mýty*. Praha: Československý spisovatel, 1987.

KAINAR, Josef. *Vybrané spisy II. Velké lásky a sny*. Praha: Československý spisovatel, 1989.

KAINAR, Josef. *Vybrané spisy III. Poslední blues*. Praha: Československý spisovatel, 1990.

NOVÁK, Radomil. *Hudba jako inspirace poezie*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2005. ISBN 80-7368-085-8.

MATZNER, Antonín, POLEDNÁK, Ivan a WASSERBERGER Igor. *Encyklopedie jazzu a moderní populární hudby*. Praha: Supraphon, 1983.

MIŠÍK, Vladimír. *Mišík: letní rozhovor s Ondřejem Bezrem (1999): sklízím, co jsem zasel (2006)*. V Brně: NC Publishing, 2007. ISBN 978-80-903858-0-1.

OPELÍK, Jiří. *Jak číst poezii*. Praha: Československý spisovatel, 1963.

TARDONOVÁ, Veronika. *Kdo neryl držkou v hlině... nežil. Rozhovor s Michalem Prokopem. Téma*. 2016, 48, s. 66–72. ISSN1214-505X.

UHDE, Milan. *Rozpomínky. Co na sebe vím*. Brno: Host, 2013. ISBN 978-80-7491-059-3.

ZEMANOVÁ, Zuzana. *Písničky pro (ne)všední den*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2015. ISBN 978-80-87895-41-2.

ŽALČÍK, Hynek. *Kolik vůní má poezie*. Praha: Československý spisovatel, 1974.

SONDA DO DĚJIN OBCE JIŘÍKOVICE A JEJÍCH OBYVATEL V 19. STOLETÍ NA PŘÍKLADU RODINY DVOŘÁČKOVÝCH¹

Hana Sedláčková

Jiříkovická hospoda u Dvořáčků představovala na počátku 20. století nejen místo vhodné pro setkávání, ale i centrum kulturního života v obci. V Jiříkovicích se v průběhu 19. století nacházelo více domů, jejichž majitelé měli výčepní povolení, platili výdělkovou daň nebo měli povolení k obchodu s alkoholem, a ve svých prostorách si zřídili hospodu. Přestože Jiříkovice ležely na důležité přístupové cestě k hlavní silnici spojující Brno a Vyškov, místní hospodská zařízení zřejmě neplnila funkci zájezdního hostince. Ten se nacházel v nedaleké Rohle. V Jiříkovicích měla tradici panská hospoda při poplužním dvoře v čísle 1, která bývala šlechtickými majiteli² propachtovávána. Hospodský Jaroslav Dvořáček pravděpodobně zde v propachtovaných hostinských a společenských místnostech dával prostor kulturnímu vyžití místních: divadelním představením, akcím místního čtenářsko-pěveckého spolku, schůzím zájmových sdružení nebo také dobročinným účelům (například za výtěžky ze vstupného na divadelní představení byl pořízen vánoční stromček pro děti do školy), na které se zachovaly pozvánky. Společenské události se u Dvořáčků pořádaly už za Jaroslavových rodičů, jeho matka Anna, rozená Dvořáková, podporovala místní ochotníky a taneční zábavy.³ Jakou měla hostinská živnost v rodině Dvořáčkových tradici a jakým způsobem se její provozovatelé zapojovali do veřejného života v Jiříkovicích? Jak náročné bylo zajistit rodinu provozováním hostinské činnosti a bylo nutné zabezpečit další příjmy do domácnosti? Jaké byly osudy členů rodiny Dvořáčkových a Dvořákových v 19. století?

Pozůstalost Dvořáčkových uložená v depozitáři muzea ve Šlapanicích byla v uplynulém roce revidována a hlouběji prozkoumána. Údaje z muzejního pozůstalostního fondu posloužily jako základ pro předkládaný text a byly doplněny o údaje

¹ Citace v textu nebyly gramaticky upraveny.

² Díl vesnice (s poplužním dvorem) Jiříkovice ležel na ditrichštejnském sokolnickém panství. V roce 1847 zemřela dědička majetku hraběnka Antonie Dietrichštejn-Proskau a panství připadlo jejímu manželovi hraběti Vladimírovi Mitrovskému. Mitrovští drželi panství až do roku 1945. Viz BĚLÍK, Petr. *Rodová tradice a moravský šlechtic druhé poloviny 19. století. Příklad Vladimíra hraběte Mitrovského*. Brno, 2008. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. [online]. [cit. 5. 6. 2018]. Dostupné z: <<https://is.muni.cz/th/a1xp4/>>.

³ Sběrka Muzea ve Šlapanicích, Pozůstalost Dvořáčkoví, inv. č. H 3000/1 až H3000/95.

dílčího bádání v Moravském zemském archivu (fondy Velkostatek Sokolnice, Indikační skici a Matriky), ve Státním okresním archivu v Rajhradě (fondy Archiv obce Jiříkovice a Sběrka matričních dokladů) a v kronice obce Jiříkovice. Předmětem zájmu bude rodinná historie Dvořákových, a především předků hospodského Jaroslava, jeho rodičů Jakuba a Anny a prarodičů. Příbuzenské vztahy rodiny Dvořákových a dvou větví Dvořákových z Jiříkovic představují pro badatele zásadní téma, které je nezbytné pochopit pro další práci s dochovaným listinným materiálem. Výsledek studia vesměs majetkoprávních listin z 19. století je nastíněn v několika následujících odstavcích jako sonda do dějin malé jihomoravské obce a jejích obyvatel, která umožní alespoň částečně zodpovědět předestřené badatelské otázky.

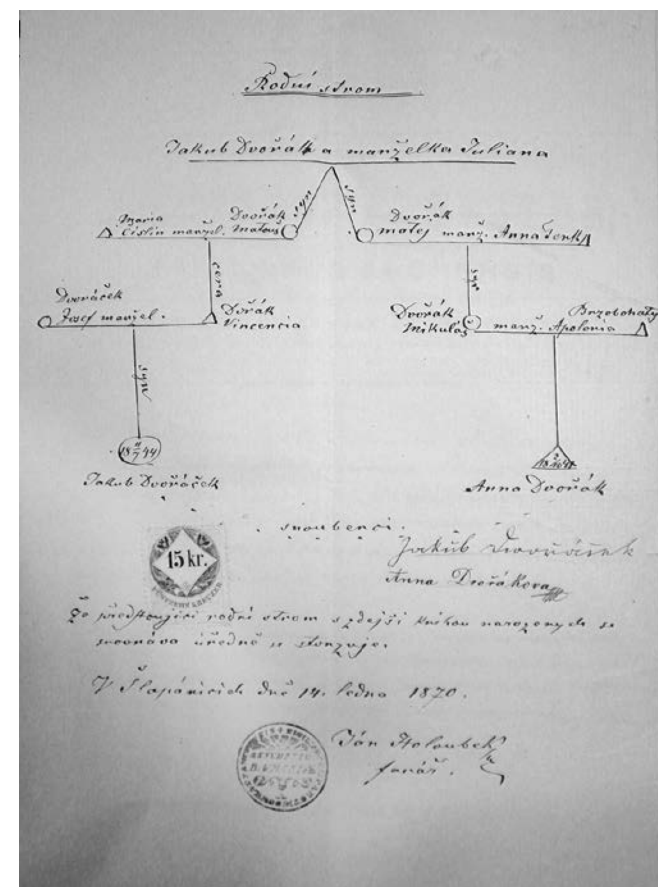

Pozvání ku deklamatorní besedě.
(Muzeum ve Šlapanicích)

Jaroslav Jindřich představuje posledního z linie Dvořákových, kdo se v dochovaných listinách objevuje jako majitel hospody. Narodil se 14. prosince 1870 v Jiříkovicích pár měsíců po svatbě rodičů Jakuba Dvořáčka a Anny Dvořákové. Jakub a Anna se vzali s církevní dispensí v únoru toho roku. Jejich sňatku předcházel souhlas brněnského biskupa, jelikož byli „v třetím stupni krevního přátelství spřízněni“.⁴ Se sestavováním žádosti pro biskupa a rodokmenu na základě matričních záznamů jim pomáhal šlapanický farář Jan Holoubek. Jakub a Anna měli společného pradědečka a prababičku Jakuba a Julianu Dvořákovy.⁵

4 SOKA Brno-venkov, Sběrka matričních dokladů F39, Jakub Dvořáček cum Anna Dvořáková 7. 2. 1870, Nr.7.

5 Ibid.

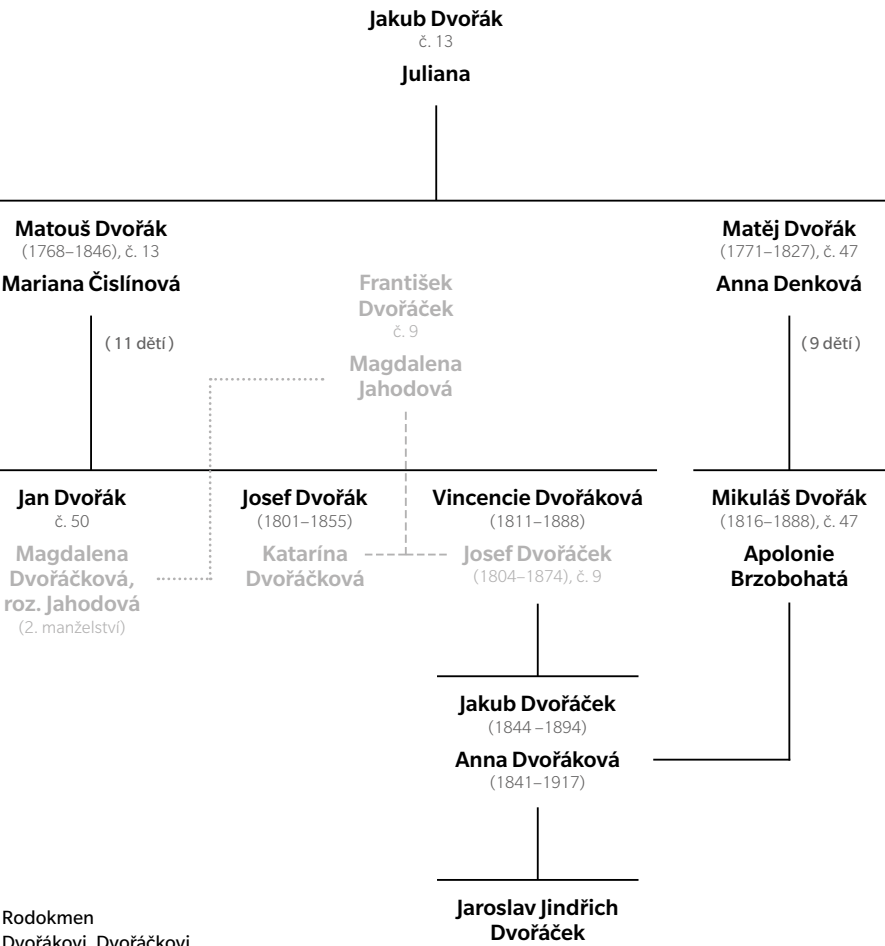
Genealogický vývod
Dvořákových.
(Státní okresní archiv
Brno-venkov)

Jakub a Juliana Dvořákovy se ve druhé polovině 18. století usadili v Jiříkovicích v domku s číslem 13, který dodnes stojí nalevo při hlavní cestě (dnes ulice Na Návsí) nedaleko kapličky. Jakub byl hospodář, čtvrtláník, měl chalupu, zahradu a pole. Jakubovi a Julianě se narodily čtyři děti, dva synové a dvě dcery, které ale zemřely krátce po narození. První syn a nejstarší dítě Jakuba a Juliany přišel na svět v září 1768 a pokřtili ho jménem Matouš.⁶ Jeho mladší sourozenec se narodil o tři roky později, v únoru roku 1771, a dostal jméno Matěj.⁷ Oba bratři se dožili dospělosti, oženili se a založili velké rodiny. Matouš byl dědečkem Jakuba Dvořáčka a Matěj byl dědečkem Anny Dvořákové (rodičů hospodského Jaroslava).

6 MZA, Matrika narození, oddání, zemřelí (dále jen NOZ) farní úřad římskokatolické církve Šlapanice (1689–1768), sign. 1844, fol. 1412.

7 MZA, Matrika narození (dále jen N) farní úřad římskokatolické církve Šlapanice (1769–1812), sign. 1845, fol. 22a.

Starší z bratří, Matouš Dvořák, se v roce 1788 oženil s Marianou Čislínovou z Velatic.⁸ Matouš si přivedl novomanželku do chalupy v Jiřikovích, kde převzal otčovo hospodářství. Na statku se jim narodilo jedenáct dětí, sedm synů a čtyři dcery. Vincencie, která přišla na svět v roce 1811, se ve svých dvaceti letech provdala za

Rodokmen
Dvořákoví, Dvořáčkoví,
Jiřikovice, 19. století.
(Na základě matričních záznamů
zpracovala Hana Sedláčková.)

8 MZA, Matrika oddání (dále jen O) farní úřad římskokatolické církve Tvarožná (1784–1811), sign. 1990, část Velatic, fol. 3.

Josefa Dvořáčka, syna Františka Dvořáčka z čísla 9.⁹ Domek s číslem 9 dodnes stojí vlevo u kapličky na hlavní cestě. Vincencie a Josef Dvořáčkoví spolu měli šest dětí. V červenci 1844 se jim jako čtvrtý v pořadí narodil syn Jakub.¹⁰

Mladší ze synů Jakuba a Juliana, Matěj, se v roce 1804 oženil s Annou Denkovou (Tenkovou) z Blažovic.¹¹ Protože otcovský statek zdědil starší Matouš, usadil se Matěj s Annou v Jiřikovcích v čísle 47, v domku, který dodnes stojí při kapličce vpravo na hlavní cestě. Narodilo se jim zde devět dětí, v listopadu 1816 syn Mikuláš.¹² Mikuláš se vyučil krejčím a oženil se v roce 1839 s Apolonií, dcerou blažovického püllánika Antonína Brzobohatého.¹³ Jako věno dostala Apolonie 80 zlatých konvenční měny a krávu. Mikuláš přispěl do společného manželského majetku vkladem nemovitosti, domu číslo 53, který dodnes stojí při hlavní cestě naproti někdejšímu panskému dvoru.¹⁴ Dům zakoupila Mikulášova matka Anna už jako vdova v roce 1830 od jistého Matouše Macháčka za 200 zlatých konvenční měny.¹⁵ Nemovitost pak synovi postoupila k užívání. Časem se hospodářství ještě rozšířilo o pole, které Mikuláš přikoupil ve veřejné dražbě,¹⁶ a o pastviny.

Mikuláš Dvořák si od roku 1853 propachtovával panskou hospodu v Jiřikovcích v čísle 1 s přílehlými polnostmi od správy sokolnického panství. Původně si propachtovával hospodu na šest let, později ještě na další tři roky.¹⁷ Pravděpodobně k pachtovní smlouvě musel doložit své vysvědčení vystavené představeným obce. Starosta Jan Daněk dokládal a vlastnoručně podepsal, že byl Mikuláš dobře vychovaný, vedený k náboženství a nyní, když je dospělý muž a otec šesti dětí, hájí své řemeslo, v manželství se chová „chvalitebně“ a mezi spoluobčany není v žádném podezření ani nesvornosti.¹⁸ Není známo, jestli měl Mikuláš dostatečné vzdělání k vedení hospody. Musel ale zcela jistě číst, psát, počítat a zřejmě dobře spravovat svůj podnik. Svými zkušenostmi přispěla určitě i jeho žena Apolonie, jejíž dědeček měl v Jiřikovcích také hospodu.

9 MZA, Matrika O farní úřad římskokatolické církve Šlapanice (1769–1834), sign. 1854, fol. 144. Ve stejný den jako Vincencie se oženil i její bratr Josef (* 1801) s Katarínou Dvořákovou, dcerou Františka Dvořáčka z čísla 9 a sestrou Josefa, nastávajícího manžela Vincencie. František Dvořáček zemřel dávno před svatbou svých dětí, už v roce 1812. Jeho tehdy třicetiletá vdova Magdalena, rozená Jahodová, se ještě toho roku podruhé provdala. Vzala si staršího bratra Vincencie a Josefa, Johana Dvořáka narozeného v roce 1792. Viz Ibid., fol. 134.

10 MZA, Matrika N farní úřad římskokatolické církve Šlapanice (1813–1844), sign. 1846, s. 405.

11 MZA, Matrika O farní úřad římskokatolické církve Šlapanice (1769–1834), sign. 1854, fol. 132.

12 MZA, Matrika N farní úřad římskokatolické církve Šlapanice (1813–1844), sign. 1846, s. 311.

13 MZA, Matrika O farní úřad římskokatolické církve Tvarožná (1835–1867), sign. 1992, část Blažovice, fol. 14. V zápise stojí, že Apolonin dědeček Václav Vokál měl v Jiřikovcích hospodu.

14 Pozůstalost Dvořáčkoví, pozn. 3, inv. č. H 1198.

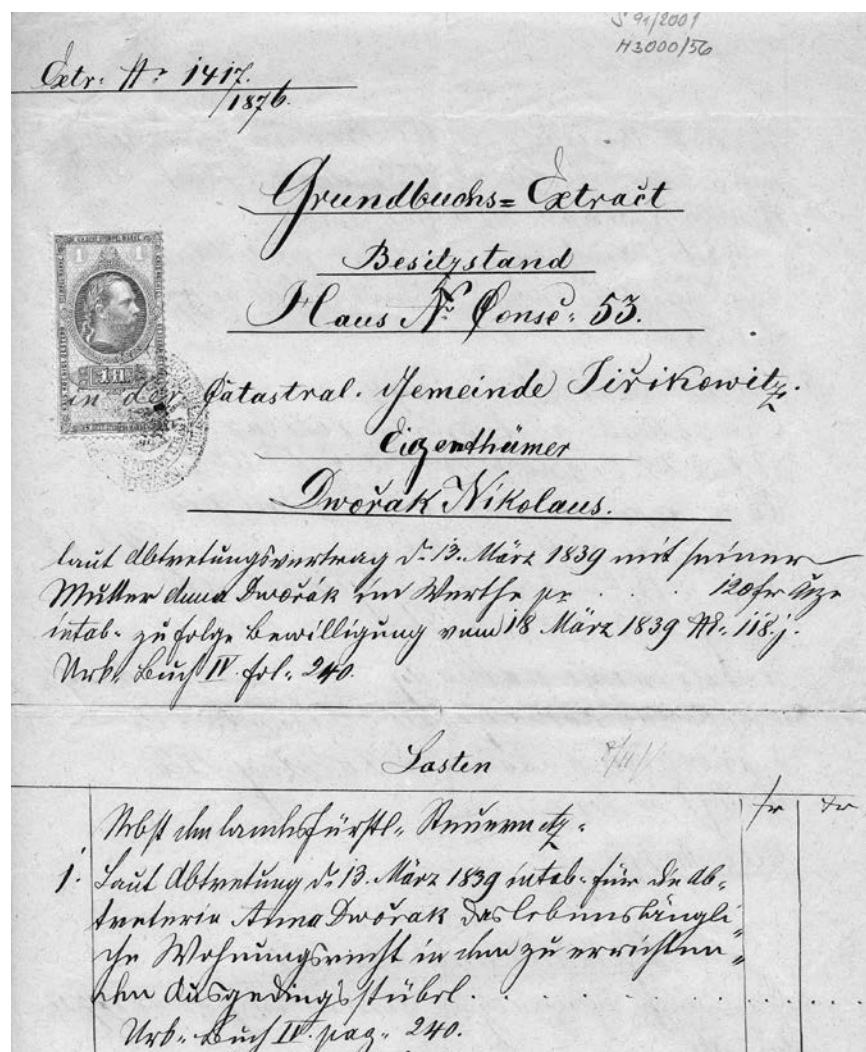
15 Ibid., inv. č. H 1197.

16 Ibid., inv. č. H3000/76.

17 MZA, Velkostatek Sokolnice F89, inv. č. 1553, fol. 227 ad. Po Mikulášovi správa sokolnických statků hospodu ještě několikrát propachtovala různým zájemcům, než uzavřela smlouvu s Mikulášovým zetěm Jakubem Dvořáčkem.

18 Pozůstalost Dvořáčkoví, pozn. 3, inv. č. H1196.

Stejně jako Mikuláš se pokoušel podnikat i jeho bratr Josef Dvořák, který provozoval hospodu v čísle 57. Dům a hospoda s číslem 57 kdysi stávala na samém okraji vesnice, naproti panskému dvoru a při cestě směrem na Ponětovice. Josef Dvořák se ale opakovaně dostal potíží, protože čepoval pivo do neoznačených sklenic. Četnictvo předalo v roce 1855 podkrajскому (okresnímu) úřadu v Brně

Ukázka z gruntovní knihy. (Muzeum ve Šlapanicích)

oznámení, že „hospodski Josef Dvoržak necimentirovanich nadob upotřebuje“.¹⁹ Podkrajský úřad následně vyzval představenstvo obce Jiríkovice, ať „takowěto nezakonité jednání přísně pokára“ a nádobi „patříčně oštempluje“.²⁰ O dva roky později četnictvo při prohlídce hospody našlo tři neoznačené sklenice a zabavilo je. C. k. okresní soud sklenice později prohlásil za propadlé a Josefu Dvořákovi uložil pokutu 2 zlaté a 5 krejcarů za to, že je ve svém šenku měl. Představenstvu soud uložil sklenice převzít a veřejně prodat (vyjma hospodských a výčepních) a utržené peníze „ku prospěchu chudobných odvésti“.²¹

Mikuláš svou hospodu provozoval zřejmě úspěšněji, a protože byl podnikavý člověk, své živnosti rozšiřoval. Z výkazu řemeslné daně k roku 1855 vyplývá, že platil daň z krejčovské, hospodské, pekařské a handlířské činnosti. O rok později si zřídil ještě kramářství a získal povolení k obchodování s cukrem, kávou, kořením a prodával i „zboží loketný“.²² Později se Mikuláš stal akcionářem rolnického cukrovaru ve Šlapanicích a od roku 1872, pravděpodobně po dobu šesti sezón, dodával akcionářský podíl řepy do cukrovaru.²³ Dostal se i do jiríkovické obecní samosprávy, kde několik let působil jako člen výboru. Přestože měl Mikuláš své hospodářství, krámk a krejčovskou živnost a mohl tak dobře uživit svou rodinu, každá nešťastná událost nebo přírodní pohroma ho hluboce zasáhla. V roce 1874 odeslal žádost o podporu hraběti Mitrovskému: „Dne 19ho května t.r. dopustil na mě Buh neštěstí, že mě kráva při otelení při všeliké pomoci y stéletem zhynula, kterou sem samotnou k mojí výživě a k obhnojení mého pole 4 míry mající chováł.“²⁴ Svou žádost ale zaslal přímo hraběti, za což později hledal slova omluvy direktoriu a vysvětloval svoji opovázlivost, „neboť se vpravdě vyznati musým, že kdiž mě kráva při otelení y stéletem zhynula kterou sem samotnou k mé vyživě a k obhnojení pole chováł, byl [jsem] málomislný.“²⁵

Také krejčovskému řemeslu se Mikuláš aktivně věnoval a bral k sobě učně. Od března 1871 po následující tři roky učil řemeslu mladého Jakuba Cenka. Za to Cenkův poručník Jakub Rybníkář přislíbil každoročně „3. tří míry žita, neb rži, a jednu míru pšenice pořádně k rukoum Mistrovým odevzdati, a nezletilého Jakuba Cenka, jak toho potřeba žádati bude, slušně a pořádně co poručník šatiti bude.“²⁶

19 Ibid., inv. č. H3000/92.

20 Ibid.

21 Ibid., inv. č. H3000/93.

22 Ibid., inv. č. H3000/79.

23 Ibid., inv. č. H3000/66.

24 Ibid., inv. č. H3000/50.

25 Ibid., inv. č. H3000/49.

26 Ibid., inv. č. H1258.

Dochovaly se (pravděpodobně dvě) básně z pera Mikuláše Dvořáka. Jednu vlastnoručně sepsanou a podepsanou věnoval svému příteli Janu Krivému z Lulče:

„Patnáctého srpna,
povstaň každý ze sna,
chvátej na Welehrad,
bis mohl poctu vzdát,
Ciryly a Methodu,
vzdáti dík a poklonu,
naším dobrodincům,
v nebi oslavencum.
Kdo pak oni bili,
že sme jim povini,
úctu a čest vzdáti,
vždy děkovati.
Bili poslani nám Bohem,
Bratři Cyril z Methodějem,
donesly nám víru svatou,
katolickou neomilnou,
bichom Krysta v ní poznaly,
a nevěře vyhost dali,
a tak se staly šťastnými,
na věčnosti blaženými.“²⁷

Krejčímu, nájemci a provozovateli hospody, obchodníkovi, podnikateli, členovi výboru a poetovi Mikuláši Dvořákovi a jeho ženě Apolonii se v roce 1841 narodila dcera, která dostala jméno po babičce, Anna. Anna Dvořáková se ve svých téměř třiceti letech v únoru 1870 provdala za Jakuba Dvořáčka.²⁸

Jakub Dvořáček byl malého vzrůstu, měl modré oči, hnědé vlasy, malý nos a ostré rysy v obličeji.²⁹ Od konce prosince 1858 do října 1865 pracoval ve vlnářské továrně Heinricha Kafky v Brně. V březnu 1865 dostal povolávací rozkaz a v hodnosti poddělštelce se o rok později účastnil válečného tažení proti Itálii, kde byl lehce zraněn. Oficiálně zůstal u dělostřelectva až do roku konce 1877,³⁰ ale do armády se už nevrátil – v říjnu roku 1866 dostal dovolenku platnou do dalšího povolávacího rozkazu, který už nepřišel.³¹ Za své služby získal válečnou medaili.

27 Ibid., inv. č. H 3000/7.

28 MZA, Matrika O farní úřad římskokatolické církve Šlapanice (1862–1888), sign. 1856, s. 407. Srov. SOKA Brno-venkov, Sbírka matričních dokladů F39, Jakub Dvořáček cum Anna Dvořák 7. 2. 1870, Nr. 7.

29 Pozůstalost Dvořáčkovi, pozn. 3, inv. č. H3000/75.

30 Ibid., inv. č. H3000/74.

31 Ibid., inv. č. H1194.

Měsíc po svatbě Jakuba Dvořáčka s Annou Dvořákovou uzavřeli novomanželé kupní smlouvu na hospodu v čísle 57.³² Prodávali ji Václav a Kateřina Dvořákoví (kteří ji převzali po Josefovi) za 1025 zlatých rakouského čísla. Hospoda v čísle 57 přešla do společného majetku Jakuba a Anny Dvořákových jednou splátkou v hotovosti při uzavírání kupní smlouvy. S nemovitostí získali i vybavení: „jednu tak zvanou tabuli z dvouma lavicemi z měkého dřeva, a jednu tabuli, z jednou lavicí z dubového dřeva, a jeden stůl nálevní spolicy nasklenice, sedm věder víného s železnými obručemi kutého nádobí, pět kusu cínových cementů [tj. nádob na pivo], čtyři kusi trychtíru na nalévání sklenic, jednu provazovou lanu na svalování nádobí do sklepu, a 39 kusu sklenic rozdílného druhu.“³³ Prodávající předali hospodu bez dluhů a od 1. dubna 1870 měli nést veškerá břemena Jakub a Anna Dvořáčkovi.³⁴ S podnikáním se zřejmě dostali do potíží, protože v roce 1880 banka soudně žádala zastavení poloviny domu a pozemků v hodnotě 660 zlatých rakouského čísla.³⁵ Hospodu ale Dvořáčkovi provozovali dál, protože Jakub, resp. Anna nejméně do roku 1896 platili z čísla 57 výdělkovou daň.³⁶ Jakub s Annou v jiřikovické hospodě v čísle 57 podnikali s vínem, pivem a kořalkou.

Jakub své hospodářství rozšiřoval a „dle vysokého řízení ze dne 24. září roku 1877, No. 55, najmul pan Jacob Dworáček z Iřikowitz panský hostinec v Iřikovicích a to na čas od 1. října 1877 až do konce září roku 1883 za jeden roční nájem od 250 zl.“³⁷ Panský hostinec byl součástí poplužního dvora v čísle 1, přímo naproti

Podpisy Jakuba a Anny Dvořákových na kupní smlouvě. (Muzeum ve Šlapanicích)

32 Hospodu v čísle 57 provozoval už Jakubův strýc Josef Dvořák. Ibid., inv. č. H 1222.

33 Ibid., inv. č. H3000/73.

34 Ibid.

35 Ibid., inv. č. H3000/32.

36 Ibid., inv. č. H3000/69. Rokem 1896 končí zápisy v archu výdělkové daně evidované v čísle 57 na Jakuba Dvořáčka od roku 1871.

37 Ibid., inv. č. H3000/45.

stávající hospodě Jakuba a Anny v čísle 57. Roční nájem Jakub Dvořáček splácel zřejmě podle možností v několika splátkách. Po uplynutí nájemní periody Jakub a později Anna žádali o prodloužení nájmu: „Skrze všichni léta bil vynasnážen obzvláště k Hospodě patřící polnosti co nejlepe vzdělavati a obhnojiť s kterižto přičiní take hezkou část peněz do toho strčiti musil, ne jen abi snich větší vytesky skořistil, nybrž abi také tito polnosti zase z lepšil,“ psal Jakub v roce 1883 kanceláři hraběte Mitrovského.³⁸ V roce 1890 žádal jeho excelenci o podporu 100 zlatých kvůli škodě způsobené vichřicí, která vzala střechu stodoly, a deštěm, který zatopil obilí.³⁹ Jakub a Anna Dvořáčkoví tedy zřejmě od roku 1877 vedli dva hostinské provozy.

V roce 1894 Jakub Dvořáček náhle zemřel,⁴⁰ tehdy měl v pronájmu hospodu v panském dvoře už 16 a půl roku. Vdova Anna vedení velkostatků prosila, aby jí nájem ponechalo, protože z pěti dětí už byly čtyři velké a mohly pracovat jak v hospodě, tak na hospodářství.⁴¹ Hospoda v čísle 57 zřejmě postupně zanikla a vdova Anna a její děti vložily veškeré úsilí k udržení provozu v čísle 1 v panském dvoře. Pravděpodobně větší prostory v panském dvoře umožnily vytvoření místnosti k pořádání kulturních akcí, jako byla divadelní představení a akce místních spolků. Dochovaly se pozvánky na deklamatorní a pěveckou besedu, kterou v hostinských prostorách Anny Dvořáčkové pořádali místní ochotníci. Po besedě následovala taneční zábava. Z následujících let, kdy už hospodu vedl syn Jaroslav, se zachovala pozvánka zřejmě z prosince 1901 na divadelní představení Sedlák Křivopřísežník nastudované místními ochotníky a zábavu při hudbě. Čistý výnos byl věnován na dobročinné účely. V prosinci 1907 se konalo divadelní představení *Lumpacivagabundus aneb ludrácký trojlístek*. Divadelní hra byla spojená s mikulášskou besedou čtenářsko-pěveckého spolku Rostislav. Výnos ze vstupného se věnoval školním dětem na vánoční stromeček. V lednu 1909 zorganizoval spolek Rostislav divadelní vystoupení *Maryša* a následovala taneční zábava.⁴²

Panský nájem, hospodu a pole převzal po rodičích Jakubovi a Anně nejstarší syn Jaroslav Dvořáček na přelomu století. V čísle 1 v Jiříkovicích založil rodinu, pokračoval v podnikání svých rodičů a přivedl hospodu do nové republiky. Nájem hostinských prostor v někdejším panském poplužním dvoře platil nejméně do roku 1920. Anna dožila na výminku v čísle 57, a když přenechala veškerý majetek dětem, vystavoval pro Annu Dvořáčkovou, 75 roků starou porodní bábu, jiříkovický starosta vysvědčení chudoby s žádostí o podporu.⁴³ Anna zemřela ještě před koncem války a monarchie v březnu 1917, příčinou smrti byl podle záznamu „*Rak žaludeční*“.⁴⁴

38 Ibid., inv. č. H3000/34. Srov. inv. č. H3000/33.

39 Ibid., inv. č. H3000/63.

40 Ibid., inv. č. H3000/9.

41 Ibid., inv. č. H 3000/29. Srov. inv. č. H 3000/25, H3000/30, H3000/31.

42 Ibid., inv. č. H 3000/1–2, H3000/41–43

43 Ibid., inv. č. H3000/39 a H3000/40.

44 MZA, Matrika zemřelých (Z) farní úřad římskokatolické církve Šlapanice (1897–1917), sign. 1864, fol. 364.

Jaroslav Dvořáček působil, stejně jako jeho otec Jakub a dědeček Mikuláš Dvořák, v centru dění jiříkovické obce. Šlapanský zpravodaj v roce 1940 připomněl jeho sedmdesáté narozeniny a zároveň jeho zásluhy o další rozvoj Jiříkovic: zasloužil se o elektrizaci a zřízení obecního vodovodu, za což získal čestné občanství.⁴⁵

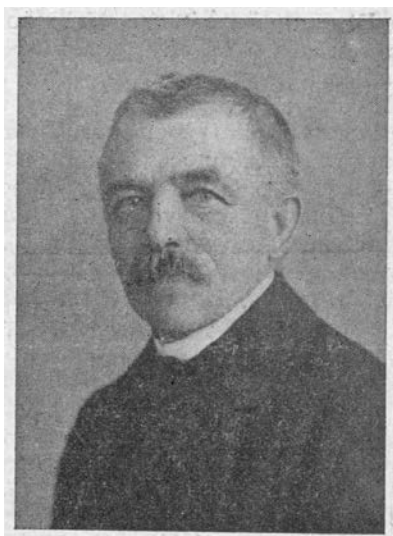
Listinné materiály muzejního fondu Pozůstalost Dvořáčkovi sice dosahují k osobě Jaroslava Dvořáčka, ale jeho působení dokumentují jen minimálně. Nastíněná sonda do dějin jedné rodiny v malé jihomoravské obci otevírá celou řadu dalších dosud nezodpovězených otázek, navíc veřejná činnost potomků Jakuba a Anny Dvořákových ve 20. století (výše zmíněné aktivity Jaroslava nebo život jeho syna, napoleonisty, Antonína) nabízí další prostor k bádání. Zpracování osudů Dvořákových a Dvořáčkových ve století minulém ale vyžaduje jiný metodologický přístup, než jaký byl uplatněn při studiu 19. století. Velkou perspektivu má při zkoumání 20. století především paměť současníků a příbuzných⁴⁶ a do jisté míry i dochované archivní prameny. Dějiny 20. století už ale nejsou předmětem předkládaného článku.

Na příslušnicích rodiny Dvořákových a Dvořáčkových se ukázala nejen jejich činorodost, ale také schopnosti prosadit se s podnikáním ve venkovské obci v druhé polovině 19. století. Nezbytnými předpoklady byly znalosti psaní, čtení

hostinský ani jeho žena. Kromě toho museli majitelé hospody, která představovala společenské centrum, ve svém zájmu adekvátně reagovat na vývoj myšlení a přesvědčení svých sousedů. Hospodští místním poskytovali prostor pro setkávání, zábavu, ale také formování myšlenek a názorů. Dvořákoví a Dvořáčkoví v Jiříkovicích podporovali ochotnický a pěvecko-čtenářský spolek a z výnosů z divadelních představení přispívali na dobročinnost. V místních tak pěstovali zájem o kulturu a pomoc potřebným.

Ukázalo se, že provoz hospody byl finančně náročný a například Mikuláš Dvořák kromě výčepu udržoval krejčovské řemeslo, hospodařil a provozoval obchod. Podobně hospodařil i jeho vnuk Jakub Dvořáček. Silné rodinné zázemí nejenže Dvořákovým a Dvořáčkovým poskytovalo v případě nouze finanční pomoc, ale i předávání zkušeností a pracovní síly k provozům hostinských zařízení. Z Aniných dopisů vyplývá, že děti pomáhaly nejen s hospodářstvím, ale také s péčí o „rodinný podnik“. Dochované materiály vesměs majetkoprávního charakteru dnes jen těžko umožňují soudit, co Dvořákoví a Dvořáčkoví motivovalo k zařízením hospody. Pokud se nezachovaly ego-dokumenty, lze jen dohadovat, do jaké míry byli členové obou rodin společenštlí a přáli si organizovat společenský život v obci, stát v jeho středu a tím způsobem se uplatnit v komunitě, a do jaké míry šli za vlastním výdělkem. Tak jako tak se mnozí z nich v 19. století různými, ale modernizačními a záslužnými způsoby, zapsali do místní paměti.

Za laskavou pomoc, radu a podněty k bádání bych chtěla poděkovat panu Karlovi Valnému, jiříkovickému kronikáři, a panu Josefovi Kopeckému, vedoucímu odd. komunikace s veřejností Městského úřadu Šlapanice.

Razítko Jaroslava Dvořáčka.
(soukromá sbírka Josefa Kopeckého)

Fotografie Jaroslava Dvořáčka.
(reprodukováno z: Šlapanský zpravodaj, 1940)

a počtů, dále dnešními slovy manažerské schopnosti, které nemohl postrádat

⁴⁵ Šlapanský zpravodaj, 13. 12. 1940, s. 1.

⁴⁶ Rodiny potomků Dvořákových a Dvořáčkových dodnes žijí v Jiříkovicích a okolí.

PRAMENY A LITERATURA

Moravský zemský archiv v Brně (MZA):
fond Velkostatek Sokolnice (F89)
fond Indikační skici (D9)
fond Matriky (digitálně na actapublica.eu)

Státní okresní archiv Brno-venkov (SOKA):
fond Archiv obce Jiříkovice
fond Sbírka matričních dokladů

Muzeum Brněnska – Muzeum ve Šlapanicích, Sbírka Muzea ve Šlapanicích:
podsírka Historická, Pozůstalost Dvořáčkovi

Šlapanský zpravodaj, 13. 12. 1940.

BROULÍK, Petr. *Stoleté hospody 2: Hostinec U Kamenného stolu: seriál MF DNES*.
Hradec Králové: P. Broulík, 2011. ISBN 978-80-254-8413-5.

DOUCHA, František a PAULAS, Jan, ed. *Hospoda: ze vzpomínek hospodského a hospodáře Františka Douchy*. Praha: Katolický týdeník, 2012. ISBN 978-80-86615-27-1.

FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří a MALÍŘ, Jiří. *Člověk na Moravě 19. století. 2., opr. a dopl. vyd.*
Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008. ISBN 978-80-7325-147-5.

STERZINGER, Josef V. a KABEŠ, Kamil. *Encyklopedický německo-český slovník*.
V Praze: J. Otto, 1916–1935. 4 sv. Ottovy velké slovníky.

INTERNETOVÉ ZDROJE

BĚLÍK, Petr. *Rodová tradice a moravský šlechtic druhé poloviny 19. století. Příklad Vladimíra hraběte Mitrovského*. Brno, 2008. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. [online]. [cit. 5. 6. 2018]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/a1xp4/Diplomka_Mitrovsky.pdf

LIDOVÝ ODĚV VE SBÍRKÁCH MUZEA VE ŠLAPANICÍCH

Lucie Libicharová

Vznik šlapanického muzea byl, stejně jako u řady jiných regionálních muzeí v našich zemích, spojen s národopisnými aktivitami a motivován snahou o vytvoření instituce, která bude shromažďovat, uchovávat a prezentovat památky daného místa.¹ Nepřekvapí proto, že vedle předmětů vztahujících se k historii Šlapanic i širšího okolí, památek na rodáka malíře Aloise Kalvodu či archeologických nálezů ze Šlapanicka se ve sbírce již od počátku vyskytují i předměty spojené s oděvní kulturou místa. V průběhu let byl tento fond doplňován a obohacován a nyní se ve Sbírce Muzea ve Šlapanicích² nachází celá řada typologicky rozmanitých sbírkových předmětů souvisejících s lidovým oděvem. Je to nejen samotný šlapanický lidový oděv, jeho jednotlivé součásti nebo výšivky, ale také fotografie, na kterých se tento oděv vyskytuje, a v neposlední řadě výšivková tiskátka. Cílem této práce je poskytnout přehled tohoto typu předmětů ve Sbírce Muzea ve Šlapanicích.

Při psaní jsem vycházela jak z dlouholeté praxe kurátorky Muzea ve Šlapanicích, při níž jsem měla možnost se se sbírkovým fondem detailně seznámit, tak ze

Šlapanický slavnostní kroj. Z výstavy Vřčka od jara do podzimu, Muzeum ve Šlapanicích 2007.
(foto: L. Mandáková)

¹ Šlapanické muzeum bylo slavnostně otevřeno 12. srpna 1934 při druhém ročníku Šlapanických slavností. Viz: Navštivte museum ve Šlapanicích u Brna! *Šlapanský zpravodaj*, 1934, č. 3, s. 2–3.

² Sbírka Muzea ve Šlapanicích je vedená v Centrální evidenci sbírek Ministerstva kultury pod číslem MŠL/002-05-06/138002. Člení se na 8 podsbírek. Předměty se vztahem k lidovému odívání najdeme především v podsбірce Etnografické a podsбірce Fotografie, filmy, videozáznamy a jiná média.

studia pramenů a odborné literatury, která se tematikou lidového oděvu na Brněnsku zabývá. Jde především o studie Miroslavy Ludvíkové a dále o práce Ludvíka Kunze, který ve Šlapanicích dlouhá léta žil a v 80. letech 20. století pomáhal zpracovat a odborně určit zdejší sbírkový fond. Velmi přínosné jsou také dvě práce Elišky Filipové. Ta se ve své bakalářské a magisterské práci věnovala vybraným fondům šlapanických sbírek, konkrétně výšivkovým tiskátkům a fotografiím, které zobrazují lidový oděv. Oba texty vycházejí z důkladného prozkoumání daných sbírkových fondů. Vznikl tak hodnotný materiál, který vybrané fondy nejen zdokumentoval, ale také zasadil do potřebných kontextů.

Naopak značnou potíž při shromažďování podkladů pro tento článek způsobovala nedostatečná nebo zcela chybějící sbírková evidence z období, kdy byly předměty získány. Bohužel se u řady předmětů nedá dohledat, ve které době se do muzea dostaly, za jakých okolností a kdo byl jejich původním majitelem. Především však chybí dokumentace předmětu v jeho přirozeném původním prostředí, popis užití, jeho vazby na jiné předměty nebo situace. Přicházíme tak o cenné poznatky, které by v mnohém ulehčily odborné určení a zařazení do systému, časové určení a vývojové fáze. Při popisu sbírek tedy musíme postupovat opačným směrem – předmět dohledat v odborné literatuře a zpětně jej včlenit do souvislostí, což se ne vždy zcela uspokojivě daří.

LIDOVÝ ODĚV VE ŠLAPANICÍCH

Lidový oděv se obecně dělí do několika skupin. V této práci se budeme zabývat především doklady odívání mužského a ženského v jejich všedních, svátečních a obřadních variantách.³ Vedle oděvních součástí pocházejících ze selského prostředí jsou ve šlapanické sbírce zastoupeny také doklady odívání řemeslníků a dále oděv, který je krojem inspirován a je označován jako „česká selka“ nebo „bémišek“. Části lidového oděvu, které jsou zastoupeny ve Sběrce Muzea ve Šlapanicích, pocházejí převážně z přelomu 19. století a 20. století. Tato kapitola se opírá o detailní popis šlapanického kroje především v pracích Ludvíka Kunze.⁴

Součásti mužského oděvu

MUŽSKÉ KOŠILE⁵

Ve sbírce se nachází tři pánské plátěné košile, přičemž každá z nich se oblékala při jiných příležitostech. Jedná se o košile klasického střihu s rovnými rukávy

zakončenými manžetou s knoflíčkem. Zapínání je u všech umístěno na hrudi a končí v polovině délky, takže se košile musely oblékat přes hlavu. Všechny tři košile mají kolem zapínání vložku. Košile nejsvátečnější má vložku z bohaté strojové krajky (jedná se o novější variantu košile sváteční, která mívala prsa zdobená ruční dírkovou výšivkou). Knoflíčky jsou touto krajkou kryté. Límeček této košile je přehnutý a zcela bez zdobení. Vložka druhé košile, která má svátečnější charakter, je opatřena prostými sklady. Poslední košile má vložku prostou, z hustě tkaného plátna a jedná se o košili oblékanou ve všední den.

MUŽSKÉ KALHOTY⁶

Muži odložili tradiční lidové kalhoty velmi brzy a záhy začali používat pro všední i slavnostní dny kalhoty běžného střihu. Součástí sbírky jsou tmavé kalhoty jednoduchého rovného střihu s redukcí v pase. S největší pravděpodobností byly oblékány při slavnostních příležitostech. Ve sbírce se také nachází dvojice kalhoty, jejichž široké nohavice se směrem dolů výrazně zužují. Jedná se o jezdecké kalhoty typu rajtky, a i když neznáme jejich původ, lze odvodit, že se používaly při jízdě na koni.

MUŽSKÉ KABÁTCE⁷

Ve sbírkách se nachází dva soukenné kabátce – jeden hnědé barvy, druhý barvy modré (fialkové). Oba jsou opatřeny dvouradým zapínáním, límcem přecházejícím do klop a dvěma kapsami. Hnědý kabátek je lehce zdoben prošíváním. Jedná se o kabátky užívané v chladnějších dnech, kdy se oblékaly přes kordulku. Kunz je označuje termínem „kacabaja“.

Další kabátec je svrchníkem řemeslnickým. Má výrazný žaketový střih a jednoradé zapínání. Dle Kunzova popisu jej oblékali do roku 1920 kvalifikovaní tovární dělníci (montážníci), kteří byli vysíláni do ciziny. Díky velké podobnosti s oděvem městským přispěl údajně tento typ kabátu k tomu, že byli obyvatelé Šlapanic nazýváni „půlpáni“.⁸

MUŽSKÉ SVÁTEČNÍ VESTY⁹

Ve šlapanické sbírce se nachází 20 mužských krojových soukenných vest provedených ve čtyřech tradičních barvách – červené (7 ks), zelené (4 ks), modré (5 ks) a hnědé (4 ks). Tyto vesty jsou reliktem lidového oblékání místních mužů, který se zachoval ve slavnostním oděvu a nosil se v kombinaci s kalhotami městského střihu. Právě díky jejich užití ve svátečním/obřadním kroji jich máme ve sbírce zastoupen takto velký počet. Vesty byly oblékány při příležitosti hodů a ostatků.

3 Obřadní a sváteční oděv je označován jako „kroj“.

4 KUNZ, Ludvík. Lidový kroj ve Šlapanicích u Brna. *Časopis Moravského musea v Brně*. Brno: Moravské museum v Brně, 1950, roč. 35, č. 2, 367–412.

5 Inv. č. He4080, He4188, He5202.

6 Inv. č. He1964, He1965, He5423.

7 Inv. č. He465, H5424, H5217.

8 Srov. KUNZ, pozn. 4, s. 392.

9 Inv. č. He209 až He210, He218/2, He315 až 317, He323, He449 až He450, He452 až He453, He467, He469 až He472, He474 až He476, He5045.

Jsou delšího střihu, zcela kryjí boky a vzadu se rozšiřují ve čtyři šůsky. Švy, kapsy a stojáček jsou zvýrazněny ozdobným stehem. Pravý díl je opatřen hustou řadou kovových ozdobných knoflíků (16 až 18 kusů), proti nim jsou na levém dílu ozdobně obšité knoflíkové dírkky. V době, kdy se vesty běžně nosily jako sváteční oděv, se pečlivě zapínaly, později již byla funkce knoflíků i dírek čistě dekorativní.

Některé vesty jsou uvnitř označeny jmény nositelů.¹⁰ Není ale zcela jasné, zda se jedná o jména původních majitelů, nebo nositelů z dob, kdy vesty spravovala Osvětová beseda Šlapanice,¹¹ která je také půjčovala při konání různých místních oslav.

OBŘADNÍ PLÁŠŤ¹²

Ve šlapanických sbírkách se nachází dlouhý řasnatý plášť z tmavomodrého sukna. Ramena jsou kryta dlouhou pelerínou, plášť nemá rukávy, upínal se páskem kolem krku, opatřen je řadou 5 knoflíků. Jedná se o významný doklad místního zvykosloví a obřadnosti. Takový plášť si původně pořizoval ženich ze selské rodiny na svatbu. Oblékal jej i svatební družba a při významných svátcích a jiných slavnostních událostech také další muži ze selských rodin. Protože se jednalo o velmi nákladný kus oděvu, nové pláště se od poloviny 19. století již nepořizovaly a v případě potřeby se půjčovaly. Užívaly se dále při významných církevních svátcích nebo při pohřbech členů rolnických rodin. Kunz jich uvádí k roku 1950 již pouze 12.¹³

Slavnostní selský plášť.
(Muzeum ve Šlapanicích)

STÁRKOVSKÝ KLOBOUK¹⁴

Klobouk šlapanických stárků je jejich nepřehlédnutelným atributem. Jedná se o velký plstěný tzv. pastýřský klobouk s širokou krempou a nízkým kulovitým vrchem. Při příležitosti hodů byl klobouk sešíván do třírohého tvaru. V přední části bývá umístěna bohatá hodovní nebo ostatková kytice složená z umělých květů

proložených zrcadélky, jablíčky, hrozny, pozlacenými listy, trásněmi a červenými mašlemi. U příležitosti hodů je kytice doplněna o tři stojící a jedno ležící paví péro.

OPASEK A ŠLE¹⁵

Kroj stárka je doplněn úzkým koženým opaskem se zapínáním na zádech. Opasek je potažen černým sametem, posázen korálky a zdoben bohatou rostlinnou výšivkou. Doplnují jej šle ušité z plátna nebo také z kůže potažené sametem a bohatě zdobené podobně jako pásek. Šle bývají na prsou spojené páskem ze stejné látky, hedvábím nebo nově z taftových stuh složených do varhánků a prošitých esovitě vinutým prýmkem.

MUŽSKÁ VŠEDNÍ OBUV¹⁶

Jedná se především o vysokou obuv – kožené boty s holinkami, do kterých se zasnovały kalhoty. Ve sbírce jsou zapsány boty s holinkami z kůže, ale také z filcu. Na botách jsou známky užívání, některé mají opakovaně vyspravovanou a záplatovanou podrážku za použití dřevěných hřebíčků. Jedny z bot jsou opatřeny dřevěnými napínáky označenými firmou „Jan Trněný – speciální výroba a správkárna vysokých jezdeckých bot Kobylnice č. 106 u Brna“.

Ve sbírce se také nacházejí laptě, tedy slámová obuv, která vzniká spirálovitým sešitím slaměných copů. Tento specializovaný typ obuvi se užíval především k ochraně proti chladu a obouvali jej ledaři, kočí nebo strážníci ve službě.

Součásti ženského oděvu

ŽENSKÉ KABÁTKY¹⁷

Ve šlapanické sbírce se nachází několik typů ženských kabátků, jejichž nositelkami byly jak ženy rolnické, tak řemeslnické. „Márinka“, v lidovém prostředí označovaná díky vysoce vysazeným rukávům též jako „trčavé kabátek“, je svrchním oděvem selských žen. Je to krátký kabátek, do jehož hlubokého výstřihu se vážala vyšívání půlka a který se nosil ve sváteční den. Spodní lem a rukávy jsou podšity hedvábím a otočeny naruby, aby vyniklo vyšívání, které je zdobí.

Velký soubor tvoří kabátky zvané „kacabajka“, ve sbírce je jich 13 kusů. Typické pro ně jsou vypasované střihy a šůsky, které sahají k pasu. Kabátky jsou ušity z hedvábí, saténu (řemeslnické) a sukna. Zimní soukenná varianta bývá obšita kožešinou a označuje se jako „kočková“.¹⁸ Dalším typem je lehký plátěný tištěný kabátek stejného střihu, který se oblékal jako letní oděv.

10 Najdeme zde jména: Zeman St., F.K.st. Telnice, F. Vaňáček Bedřichovice, Junk T. Šlapanice, Knos. Opakovaně se pak objevuje označení Osvětová beseda (OSB).

11 Od roku 1958 až do 80. let 20. století se pořádání šlapanických slavností ujala Osvětová beseda Šlapanice, která zajišťovala také správu krojů.

12 Inv. č. He328.

13 Srov.: KUNZ, pozn. 4, s. 376.

14 Inv. č. He282.

15 Inv. č. He5189/1 až He5189/2, přírůstkové číslo S3/2018.

16 Inv. č. He322, H3687, H3689, H3715, H5240.

17 Inv. č. He207, He325 až He326, He318, He458, He461 až He464, He478, He 5061, He5064 až He5067, He5069.

18 Kočková kacabajka ve šlapanické sbírce pochází z Ponětovic, z rodiny Fišerů/Buchtů.

Ve sbírce se také nacházejí jupky, které řadíme spíše ke všednímu oděvu. Zajímavým kouskem je bílá jupka, která je zevnitř zateplená.

SUKNĚ¹⁹

Sváteční sukně šlapanického kroje jsou ušity z brokátu světlých barev, u starších sukní je vzor drobný. Časté také byly sukně sametové (zdobené lemůvkou a kartáčkem při dolním lemu), hedvábné (listrové sukně). Ve sbírce máme také bílou lehkou průsvitnou sukni,²⁰ kterou nosily královničky nebo stárky v pondělí o hodích.

SPODNICE²¹

Pod sukně se oblékaly spodnice, které vytvářely klasickou siluetu místního kroje. Ke svátečnímu kroji se oblékalo 5 až 8 bílých plátěných spodnic, jejichž okraj byl zdoben dírkovou výšivkou. Škrobily se a skládaly do 5 až 7 skladů.

ZÁSTĚRY²²

Zástěry jsou ve Šlapanicích označovány jako „fěrtochy“. K svátečnímu kroji se oblékal prostý jednobarevný hedvábný fěrtoch bez zdobení, jednoduchého obdélníkového tvaru, navlečený na tkanici, pomocí níž se dle potřeby našil. Barevně ladil se sukní a kabátkem. Přes něj se vázala ozdobná hedvábná stuha zakončená prýmkem nebo dracounem.

Bohatším a zdobenějším dojmem působí zástěry plátěné, jejichž okraj je tvořen náročnou bílou dírkovou výšivkou. Doplnovala je dvojice pentlí zdobených stejnou výšivkou. Tyto zástěry se nosily v postním období. Ve sbírce jich nacházíme 11 kusů.

Zástupcem pracovních oděvů je hrubá pracovní zástěra z keprového plátna režné barvy s láclem.

RUKÁVCE, KORDULKY A ŠÁTKY²³

Ke slavnostnímu kroji oblékaly dívky bílé plátěné rukávce halenkového střihu s baňkovými rukávy, jejichž okraje jsou zdobené ruční dírkovou výšivkou. Kolem krku se připínal krejzlíček také zdobený dírkovou výšivkou.

19 Inv. č. He456, He1969, He4182, He5095 až He5104.

20 Tato sukně je mladšího data, protože místo ruční dírkové výšivky je k lemu přišita strojová nitěná krajka.

21 Inv. č. He1127, He1987, He2024, He2040, He4094/1 až He4094/2, He4095/1 až He4095/11, He4132/1 až He4132/5, He4180 až He4181, He5057, He5142.

22 Inv. č. He189, He329, He289, He337, He1101, He1119, He4172 až He4173, He5078 až He5086, He5088, He5094, He5214.

23 Inv. č. – rukávce: He4083/1 až He4083/2, He4120, He4187. Inv. č. – kordulky: He4000/1 až He4000/5, He4127, He5010. Inv. č. – šátky: He1135 až He1138, He4005 až He4009, He4028, He4121 až He4122.

Přes rukávce oblékaly dívky krátké kordulky s hlubokým kulatým výstřihem ušité ze sametu nebo brokátu. Barevně měly ladit se sukní. Ve šlapanické sbírce jich nacházíme 6.

Do hlubokého výstřihu vkládaly dívky brokátový šátek světlé barvy s ručně drhanými třásněmi. Ve sbírce jich je zapsáno 12.

PŮLKA²⁴

Jako půlka se označuje bohatě vyšíváný zdobný plátěný trojúhelníkový šátek velkých rozměrů, který se pokládal na ramena tak, aby na zádech spočíval vyšíváný cíp. Na prsou se šátek zkrřížil a vedl se opět na záda, kde se v úrovni pasu uvázal na uzel, takže byly vidět zdobené konce. Tento šátek nosily ženy v neděli, stárky o masopustu nebo v poslední den hodů. Ve šlapanické sbírce nacházíme 16 půlek s rozmanitou bohatostí a úrovní výšivky, což ukazuje rozdílnost vyšivačských schopností jejich autorek.

HÓZLENDR / TURECKÝ ŠÁTEK / LIPSKÝ ŠÁTEK²⁵

Tento rozměrný tištěný šátek byl ve Šlapanicích užíván nejčastěji ke dvěma typům úvazů. Typ „na dva rožky“, kdy cípy nad čelem směřují do stran, vázaly ženy rolnické. Typ „na peřinko“, kdy jsou cípy schované, užívaly ženy řemeslnické. Původně tyto šátky nosily všechny ženy do kostela, později i k tanci. Svobodné dívky vázaly šátky červené, vdané volily hnědou nebo černou barvu. Ve sbírce uchováme 6 těchto šátků.

KROJOVÝ KAPESNÍK²⁶

Stárky nosily v rukou plátěný kapesník zdobený výšivkou a složený do kornoutu. Označovaly jej jako „juchadlo“, protože jej při juchání zvedaly nad hlavu. Ve sbírce je 5 těchto ozdobných kapesníků.

PUNČOCHY²⁷

Na nohy oblékaly stárky bílé ručně pletené punčochy s rozmarýnkovým vzorem. Jedny takové jsou zapsány i v naší sbírce.

VLŇÁKY A ŽINYLKOVÉ ŠÁLY²⁸

V chladném počasí se ženy halily do velkých šál zvaných vlňáky (čtvercový tvar) nebo žynilkových plédů. Při chůzi bývaly volně položeny přes ramena, při práci

24 Inv. č. He172, He181, He184, He191 až He192, He267, He276 až He277, He481 až He482, He1116 až He1117, He1990, He5042 až He5044.

25 Inv. č. He4001, He4003 až He4004, He4128, He5171, He5171.

26 Inv. č. He175, He182, He4123, He4177, He5251.

27 Přír. č. S4/2018.

28 Inv. č. He1139, He2019, He4053, He4054/1 až He4054/2, He4055, He4057/1 až He4057/2.

si je ženy svazovaly do uzlu za zády. Ve sbírce jsou uloženy 3 vlnáky a 3 plédy žinylkové.

VRČKA²⁹

Pro místní stárky je charakteristická úprava hlavy zvaná „vrčka“. Jedná se o složitý účes, který vzniká vzájemným obmotáváním copů s červenou mašlí kolem kovové „žičky“ (plechový pásek se zaoblenými konci, který se uprostřed zužuje). Účes je doplněn „reličky“, což jsou krajkové spletené prameny vlasů na čele, červeným šátkem s bílými pruhy a věnečkem z umělých květů. Ve sbírce je zapasána „žička“, „reličky“, šátek i věneček, dále také samotný úvaz „vrčka“ spletený z „žičky“ a červené mašle.

Vrčka – obřadní úprava hlavy
šlapanických stárek.
(foto: L. Mandáková)

KROJ KYJOVSKÝ A PIEŠŤANSKÝ³⁰

Výskyt ženského kyjovského a piešťanského kroje ve sbírce šlapanického muzea se může na první pohled zdát neopodstatněný. Zvláště, když při bližším ohledání zjistíme, že se nejedná o oděvy autentické, ale o jejich nápodobu. Teprve detailnější znalost situace poskytne vysvětlení.

Dle informátorky Zdeňky Drlíkové ze Šlapanic se tyto kroje, které byly vnímány jako kroje národní a měly vyjadřovat národní hrdost, šily na počátku 20. století v rámci ručních prací v místních školách. Díky tomu byly vnímány jako místní, nikoliv jako exportované z vnějšího prostředí.

Při šlapanických slavnostech a dalších oslavách pak byly tyto kroje oblékány a jejich nositelky je pokládaly za slavnostní oděv, jehož použití bylo pro danou situaci zcela odpovídající. Dle vzpomínek informátorky se sice našli kritici, kterým se nelíbilo užití těchto krojů společně s kroji šlapanickými, ale údajně se spokojili s odůvodněním, že když kraj vyšívala tetička v místní škole, je jeho užití na místních slavnostech opodstatněné.

29 Inv. č. He4129 až He4129, He5117 až He5118.

30 Inv. č. – kyjovský kraj: He853/1 až He853/6. Inv. č. – piešťanský kraj: He350, He1099/1 až He1099/2, He4091 až He4093, He4096/1 až He4096/2, He5202.

VÝŠIVKOVÁ TISKÁTKA³¹

Významnou součástí etnografické podsbírky tvoří fond výšivkových tiskátek, která měla zjednodušit a urychlit přenos vzoru pro vyšívání na látku. Tento soubor se nyní skládá z 3911 kusů a patří k často vyhledávaným a badatelsky hojně využívaným fondům muzea.

Výšivková tiskátka se skládají z dřevěné podložky, na níž je z měděných plíšků sestaven vzor. Ve sbírce se nacházejí tiskátka od velmi malých až titěrných rozměrů až po velké kusy s rozsáhlými a bohatými motivy. Jejich správným seskládáním a přetištěním na látku vznikaly vzory, které byly vyšívány bílou dřevkou výšivkou často v kombinaci s výšivkou plnou. Vyšivačky takto zdobily zástěry, půlky (plátěné ozdobné šatky), rukávce, kapesníky, ale také bytové textilie (lůžkoviny, přehozy na kostny, ubrusy).

Tiskátka byla nejčastěji vyráběna profesionálními výrobci (např. Antoš z Brna), u některých s možností objednání z prodejních katalogů. Najdou se ale

i tiskátka ručně vyráběná, která vytvořil šikovný řemeslník na přání vyšivačky.

Požadovaný vzor se skládal dle velikosti a typu textilie. Poté se tiskátko pomocí modřidla otisklo na látku. Vodící překlad nebo nastehovaná linka zajišťovaly, aby byl vzor rovný. Na tiskátkách se také nacházejí vodící body, díky kterým na sebe jednotlivé motivy navazují a dosáhne se tak plynulosti vzoru. Aby se natištěný vzor lépe uchoval, fixovalo se modřidlo lihem, který se natáhl do trubičky a foukl

Výšivková tiskátka. (Muzeum ve Šlapanicích, foto: M. Zavadil)

přes sítko, čímž došlo k jeho rozptýlení na jemné kapičky. Sítko na rozptýl lihu je také součástí sbírky.

Tiskátka se po jednotlivých kusech vyskytovala v mnoha domácnostech nebo se nacházela ve velkých souborech v dílnách žen specializujících se na tištění vzorů – tzv. „drukařek“ nebo „trukařek“.³² Ve Šlapanicích, které se staly jedním

31 Inv. č. Na1 až Na3911.

32 Označení vychází z německého slova *drucken* – tisknout.

Šlapanická výšivka na půlce vytvořená podle předtisktšeného motivu a výšivkové tiskátka.
(Muzeum ve Šlapanicích, foto: M. Zavadil)

z tiskařských center, se v průběhu let chodilo k paní Oskerušové, Františce Jochman-
nové, Hermíně Zelinkové a její dceři Cyrile Paulasové, či ke Štěpánce Bičové.

Ve šlapanické sbírce se nacházejí ponejvíce tiskátka od rodiny Paulasů a ze
sběrů L. Kunze, zapsaných do čtyř přírůstkových knih z let 1967 až 1987. Další
akvizice tiskátek pochází ze ZŠ Sokolnice. Zajímavý soubor muzeum získalo
v roce 2006 od Julia Šnábla z Prace jako pozůstalost po jeho matce. Ta v Praci
vlastnila krejčovskou dílnu a poskytovala také možnost tisku vzorů k vyšívání. Sou-
částí této akvizice byla také speciální skříň s nízkými zásuvkami, do níž se tiskátka
ukládala. Poslední soubor zapsaný do tohoto fondu pochází z rodiny ivančického
učitele Františka Kunderaty a byl získán v roce 2012.

Kolekce výšivkových tiskátek patří ke stále živým fondům. Kromě jeho využití
pro výstavy, edukaci či propagaci slouží tiskátka i dnes svému původnímu účelu.
Díky obnově a rekonstrukcím krojů v regionu je tento fond i nadále využíván
k předtiskování vzorů pro vyšívání. Nejhojněji je vyhledáván členy Národopisného
souboru Vrčka ze Šlapanic, ale díky své šíři a bohatosti zastoupených vzorů přichá-
zejí do muzea vyšivačky i ze vzdálenějších míst.³³

Teprve při samotné práci s tiskátkem se ukazuje, jak náročná práce s touto po-
můckou je a proč se pro tuto činnost vyhledávaly specialistky, které měly potřeb-
nou šikovnost a praxi. První úskalí se objevuje při samotném výběru vzorů. Z takto
velkého počtu raznic s líbivými vzory se opravdu těžko vybírá. Dále je nutné vést
v patrnosti, aby k sobě jednotlivé motivy vhodně ladily, navazovaly na sebe a hodily
se pro použití na daný typ textilie.

33 Naposledy byl fond využit při rekonstrukci kroje v Telnici, kdy byla tiskátka využita k přetisku vzorů
na půlku.

Tímto tématem se ve své bakalářské oborové práci obšírněji zabývala Eliška
Filipová³⁴ a podařilo se jí tak zdokumentovat fenomén, kterým byly Šlapanice na
přelomu 19. a 20. století proslavené.

FOTOGRAFIE LIDOVÉHO ODĚVU³⁵

Skupinový portrét. Ženy oděny po selsku do kacabajek s vysazenými rukávy, muž v městském oděvu,
počátek 20. století. (Muzeum ve Šlapanicích)

Součástí šlapanické sbírky je také podsběrka fotografií, která je tvořena snímky
nejrůznějšího původu, období i témat. Zahrnuje fotografie z oblasti architektury
a stavitelství, dokumentaci zvykosloví a folklorních projevů, ale také školní snímky
a fotografie různých skupin, ateliérové záběry, fotografie spojené s osobnostmi,
snímky dokumentující politické události. Snímky lidí v obřadních nebo slavnost-
ních krojích nebo obecně v lidovém oděvu mají ve sbírce své významné místo. Jsou
využívány jak badatelsky, tak pro prezentační nebo vědecké účely. Vypovídají nejen
o vývoji a chápání lidového oděvu, o daných zvycích, společenském životě místa
nebo folklorních projevech a tradicích, ale často také o dobové módě.

34 FILIPOVÁ, Eliška: *Kolekce výšivkových tiskátek ve sbírkách Muzea ve Šlapanicích*. Brno, 2013. Bakalářská
práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta.

35 Zde vzhledem k velkému rozsahu souboru inventární čísla sbírkových předmětů neuvádíme.

Šlapaničtí stárci s právem. 30. léta 20. století. (Muzeum ve Šlapanicích)

Fotografie zachycující lidový oděv mají časově velmi široký záběr. Nejstarší snímky pocházejí z druhé poloviny 19. století. Byly vytvořeny ve fotoateliérech jako památníky. Fotografované osoby oblékaly zpravidla nejhezčí nebo nejslavnostnější oděv, který vlastnily. U žen a dětí to byl nejčastěji oděv lidový, u mužů již nacházíme oblečení městského charakteru nebo přechodové varianty mezi lidovým a městským oděvem, které byly kombinovány nejčastěji z městských kalhot a košile, ale venkovské vesty. Fotografované ženy jsou oděny v různých typech kabátků (kacabajky, mářinky, jupky), s dlouhými sukněmi se zástěrou. Vlasy mají překryté šátky s rozličnými úvazy („na dva rožky“, „na peřinko“, „hózlendr“). Tyto snímky jsou pro dokumentaci lidového oděvu velmi cenné, protože dokládají pestrou škálu svátečního lidového oděvu jedné lokality z období, kdy byl ještě běžně oblékán. Oděv vycházel ze stejných tradic a dodržoval stejná pravidla, avšak každá nositelka vyjadřovala v rámci daných zvyklostí vlastní vkus. Na ateliérových snímcích z počátku 20. století nacházíme také oděvy ovlivněné svérázovým hnutím a různé varianty oděvu místních řemeslníků.

Další skupinou jsou snímky, které dokumentují zvykosloví a folklorní tradice lokality. Nacházíme mnoho záběrů ze šlapanických slavností, z ostatků nebo aranžované fotografie stárků a stárky v obřadním kroji. Protože tyto snímky zachycují téměř celé 20. století, lze na nich sledovat vývoj obřadního kroje v době, kdy byl lidový oděv ještě běžně oblékán až po dobu, kdy sloužil jen jako kostým při různých slavnostech. Ukazuje se proměna, kterou prošel. Jde o změnu barevnosti,

zkracování sukní, použití nových doplňků, vývoj obuvi, výskyt zcela nových součástí, vývoj mužských klobouků. Zjevný je také posun v osobě nositele. Původně byl tento oděv nošen výhradně stárky a stárkami – tedy dospělými, svobodnými lidmi ze selských rodů. Později ale kroj oblékají také tzv. jubilanti (padesátníci a šedesátníci) a malé děti na šlapanických slavnostech.³⁶

Mimo kroj šlapanický můžeme sledovat také kroje z různých oblastí Slovácka, kroj piešťanský nebo oděvy vzniklé jako jejich nápodoba. Sledovat lze i vývoj oděvu známého jako „česká selka“ neboli „běmišek“, který vychází ze snah o vytvoření univerzálního národního kroje a kombinuje v sobě tradice oděvu řemeslníků s inspirací místním krojem.

Zajímavým souborem jsou fotografie školních skupin, různých zájmových spolků nebo skupinové fotografie pořízené při významných událostech (např. při konání šlapanické národopisné výstavy v roce 1911). Můžeme zde vedle sebe sledovat různé varianty krojů a jejich užití jako oděvu svátečního vedle šatů městských, což dokládá bohatou směsí slavnostního odívání dané doby.

Cennými snímky ve šlapanické sbírce jsou také fotografie, jejichž pořízení inicioval Ludvík Kunz. Vznikly v polovině 20. století pro potřebu etnografického oddělení Moravského zemského muzea a mají především dokumentační charakter. Jedná se o aranžované záběry zachycující jednotlivé typy lidového oděvu. Najdeme zde snímky muže v obřadním plášti i fotografie dvou starších žen v pracovním (všedním) lidovém oblečení. Do této kolekce lze zařadit také detailní záběry šlapanické výšivky na zástěrách, půlkách či bytových textiliích.

Tématem lidového oděvu na fotografiích ze šlapanické sbírky se detailně zabývá magisterská oborová práce Elišky Filipové.³⁷ Ta zmapovala snímky, na kterých se vyskytuje lidový oděv a vznikl tak výběrový katalog fotografií vytvořených do roku 1945. Její práce je prvním odborným vyčerpáním fotografií ze šlapanické sbírky s tematikou lidového oděvu. Fotografie je znamenitým pramenem, který zachycuje a fixuje informace, ke kterým se může badatel stále znovu vracet a stále znovu objevovat nepovšimnuté detaily již zapomenuté minulosti.

36 Tento posun ve vývoji kroje má dvě roviny. Na jedné straně je obřadní kroj uchovávan v aktivním užití a vědomí společnosti, což není ve všech lokalitách běžné. Na druhé straně ale dochází k výraznému posunu ve vnímání tohoto oděvu společností. Například ve druhé polovině 20. století byl obřadní kroj, oblékaný při šlapanických slavnostech padesátníky a šedesátníky, chápán jako oděv starších osob a mladá generace jej jako takový odmítala oblékat. Na konci 20. století však došlo k dalšímu posunu. Díky Národopisnému souboru Vřčka a jeho aktivitám se kroj opět vrátil do užívání mladé generaci a postupně si zpátky vydobyl své místo jako oděv svobodné mládeže.

37 FILIPOVÁ, Eliška. *Fotografie lidového oděvu ve sbírce Muzea ve Šlapanicích*. Brno, 2015. Magisterská práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta.

VÝŠIVKY A ČEPCE ZE SBÍRKY ALOISE KALVODY³⁸

Akademický malíř Alois Kalvoda patří k nejvýznamnějším šlapanickým rodákům a velká část jeho pozůstalosti je uložena ve šlapanickém muzeu. Vedle jeho rozsáhlého korespondenčního archivu je ve sbírkách také zapsán fond označený jako Památky. Součástí tohoto fondu jsou i výšivky, které Kalvoda sbíral nejspíš jako inspiraci pro své práce z lidového prostředí. Jedná se bezesporu o výšivky původní, zatím však nedošlo k přesnému určení lokalit, odkud pocházejí. Tomu, že Kalvoda nevytvářel etnografickou sbírku dokumentující lidové prostředí, ale šlo spíše o soubor motivů pro inspiraci, nasvědčuje také to, že výšivky byly odpárány či odstřiženy z původních krojů, nejčastěji z rukávců.

Z Kalvodovy sbírky pocházejí taktéž lidové čepce. Jedná se o čepce měkké, textilní pokrývky hlavy, které se přizpůsobují tvaru hlavy a jsou bohatě zdobený výšivkou nebo aplikacemi. Druhou skupinu tvoří tři čepce tvrdé, které jsou hustě zdobený výšivkou z dracounových nití. Jedná se o čepce ze Slovenska, zatím bez bližšího určení. Datovat je lze do poloviny 19. století.

* * *

Jak již bylo výše řečeno, cílem předkládaného textu bylo představit předměty spojené s tématem lidového odívání zapsané ve Sbírce Muzea ve Šlapanicích, shrnout informace a poskytnout jejich přehled potencionálním badatelům. Ačkoli se tento fond začal de facto systematicky budovat až v 21. století a mnohé dřívější akvizice byly spíše náhodné, podařilo se shromáždit předměty, které (byť neúplně) představují a dokumentují, jak lidový oděv ve Šlapanicích vypadal a jak se vyvíjel. Článek tak může pomoci badatelům, kteří se zajímají o historii lidového odívání nebo vytvářejí rekonstrukce krojů.

Ukázalo se, že stávající fond je úzce zaměřen pouze na oblast Šlapanic, aniž by jakýmkoliv způsobem dokumentoval další lokální varianty lidového odívání na Šlapanicku, což je jeden ze směrů, kterým se bude sbírkotvorná činnost muzea dále ubírat.

PRAMENY A LITERATURA

Muzeum Brněnska – Muzeum ve Šlapanicích, Sbírka Muzea ve Šlapanicích:
podsíbírka Etnografická
podsíbírka Fotografie, filmy, videozáznamy a jiná média
podsíbírka Historická

Šlapanský zpravodaj, 1934, č. 3, s. 2–3.

FILIPOVÁ, Eliška. *Fotografie lidového oděvu ve sbírce Muzea ve Šlapanicích*. Brno, 2015. Magisterská práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta.

FILIPOVÁ, Eliška. *Kolekce výšivkových tiskátek ve sbírkách Muzea ve Šlapanicích*. Brno, 2013. Bakalářská práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta.

KUNZ, Ludvík. *Lidové kroje na Šlapanicku /1850 až po dnešek/*. Muzeum Brněnska – Muzeum ve Šlapanicích. Rkp.

KUNZ, Ludvík. *Lidový kraj ve Šlapanicích v letech 1880–1980*. Muzeum Brněnska – Muzeum ve Šlapanicích. Rkp.

KUNZ, Ludvík. *Lidový kraj ve Šlapanicích u Brna*. *Časopis Moravského musea v Brně*. Brno: Moravské museum v Brně, 1950, roč. 35, č. 2, s. 367–412.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Kroj brněnského venkova*. Brno: Městské kulturní centrum S. K. Neumanna v Brně, 1981.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Kroj brněnského venkova v letech 1748–1848*. *Časopis Moravského musea v Brně*. Vědy společenské. Brno: Moravské museum, 1964, roč. 49, s. 169–167.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Lidová výšivka na Brněnsku*. Brno: Městské kulturní centrum S. K. Neumanna v Brně, 1981.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Obřadní kraj na Brněnsku*. *Časopis Moravského musea v Brně*. Vědy společenské. Brno: Moravské museum, 1959, roč. 44, 151–161.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Pracovní kraj brněnského venkova*. *Brno v minulosti a dnes IV*. Brno: Krajské nakladatelství v Brně, 1962, 137–149.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Úvazy šátků na Brněnsku*. *Časopis Moravského musea v Brně*. Vědy společenské. Brno: Moravské museum, 1958, roč. 43, 93–132.

LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Výšivka na Brněnsku*. *Časopis Moravského musea v Brně*. Vědy společenské. Brno: Moravské museum, 1960, roč. 45, 165–174.

MACHÁČKOVÁ, Jarmila. *Šlapanický kraj*, referát, 1975. Muzeum Brněnska – Muzeum ve Šlapanicích. Rkp.

ROŽKOVÁ, Gabriela. *Tradiční kraj ve Šlapanicích u Brna – současná podoba a faktory hrající roli při jeho zachovávání*. *Folia ethnographica: supplementum ad Acta Musei Moraviae*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2014, roč. 48, č. 2, 63–70. ISSN 0862-1209.

38 Inv. č. – výšivky: He235 až He249, He251 až He253, He255 až He258. Inv. č. – tvrdé čepce: He221, He254, He259. Inv. č. – měkké čepce: He222 až He223, He225 až He226.

SPISOVATEL JOSEF SOUKAL V PODHORÁCKÉM MUZEU

Josef ZACPAL

Příspěvek je závěrečným dílem projektu, jehož cílem bylo představit odborné veřejnosti a dalším případným zájemcům zastoupení tří nejvýznamnějších literátů Tišnovska přelomu 19. a 20. století ve sbírkovém fondu Podhoráckého muzea v Předklášteří. Po Josefu Františku Karasovi¹ a Josefu Uhrovi² je poslední text věnován Josefu Soukalovi, generačně nejstaršímu a současně také nejvíce zapomenutému. Ve své době mimořádně aktivní a čtený literát a vlastivědec je dnes znám spíše jako učitel a pozdější přítel Josefa Uhra, který naopak stojí v hodnocení literárních kritiků z uvedené trojice autorů nejvýše. Právě Soukal rozpoznal Uhrův talent a přemluvil jeho rodiče, aby dali syna na studia.

Zatím naposledy a velmi kvalitně zpracoval osobnost Josefa Soukala tišnovský vlastivědný pracovník Karel Fic v článku, otištěném ve Sborníku Muzea Brněnska v roce 2003.³ Soukalovy životní osudy a jeho dílo jsou proto zmíněny pouze okrajově jako úvod k prezentovaným materiálům z knihovny a sbírky Podhoráckého muzea v Předklášteří.

Josef Soukal kolem roku 1910.
(Podhorácké muzeum)

1 ZACPAL, Josef. Dílo spisovatele J. F. Karase v Podhoráckém muzeu. In: *Sborník Muzea Brněnska 2016*. Brno: Muzeum Brněnska, 2016, s. 128–140.

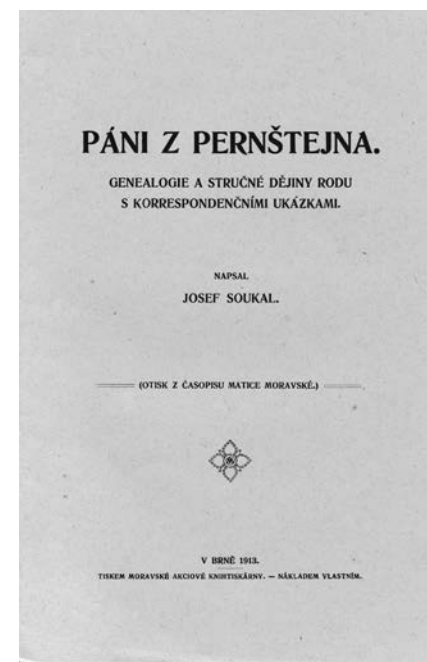
2 ZACPAL, Josef. Spisovatel Josef Uher v Podhoráckém muzeu. In: *Sborník Muzea Brněnska 2017*. Brno: Muzeum Brněnska, 2017, s. 113–121.

3 FIC, Karel. Zapomenutý spisovatel Josef Soukal. In: *Sborník Muzea Brněnska 2003*. Předklášteří: Muzeum Brněnska, 2003, s. 71–80.

Josef Soukal se narodil 1. listopadu 1852 v Podměstí u Proseče v okrese Vysoké Mýto. V letech 1872–1874 vystudoval v Praze učitelský ústav a učitelské povolání vykonával celý život. Jeden rok vyučoval v Janovicích, od roku 1875 ve Stříteži nedaleko Bystřice nad Pernštejnem a od roku 1888 byl jmenován řídícím učitelem v Borači na Tišnovsku, kde působil ještě během první světové války a v prvních letech samostatné republiky. V roce 1922 se odstěhoval do Tišnova do rodinného domku na Tyršově ulici. Zemřel 5. června 1928.

Josef Soukal byl literárně mimořádně činný jak vlastní tvorbou, tak i z pozice redakční. Vydal stovky drobnějších textů v nejrůznějších časopisech a asi tři desítky samostatných knih menšího rozsahu. Přispíval i do zahraničních periodik včetně krajských novin v USA. Psal povídky současné i historické, básně, pohádky, pověsti, cestopisné a zábavné knihy a nevyhýbal se ani nejrůznějším naučným textům, metodickým příručkám a přehledům učiva. Podklady pro články a studie vlastivědného obsahu nacházel kromě literatury a pramenných edic při studiu v archivu na hradě Pernštejně. Odtud vzešla i jeho dnes asi nejznámější genealogická studie *Páni z Pernštejna*. Současně překládal z němčiny, polštiny a srbochorvatštiny. Redakčně

spolupracoval s řadou nakladatelství na přípravě tehdy velmi oblíbených knižních edic. Ačkoliv je dnes Soukal spisovatelem opravdu zapomenutým, ve své době patřil spolu s podobně literárně činnými učiteli na venkovských školách k nositelům pokroku, vzdělanosti a vlastenectví, a to především ve vztahu k mládeži. Stejně jako J. F. Karas a J. Uher je dnes i J. Soukal v Podhoráckém muzeu zastoupen jak v knihovně, tak ve sbírkovém fondu. Avšak ještě nedávno to platilo pouze o několika svazcích v Regionální knihovně,⁴ které ale ani početně nemohly a dodnes nemohou konkurovat zastoupení obou výše uvedených kolegů. Důvody tohoto stavu musíme hledat v minulosti, v onom „zapomenutí“ autora, o kterého již po druhé světové válce nebyl čtenářský, a tím pádem ani vydavatelský, zájem. Navíc Soukal psal spíše drobnější texty a články, které

Přebal genealogické studie *Páni z Pernštejna* z roku 1913. (Podhorácké muzeum)

4 Regionální knihovna je specializovaný fond shromažďující knižní produkci k regionu Tišnovska.

byly rozptýleny v nejrůznějších periodikách a brožurkách. Jeho dílo tak nebylo běžně dostupné a od 50. let minulého století probíhající obnova muzejních fondů proto nemohla využívat tradičních zdrojů. Soukalovy práce byly velmi málo zastoupeny v domácích knihovničkách místních obyvatel a větší zájem o ně nejevili ani sběratelé nebo badatelé. Na rozdíl od Karase a Uhra nebylo náhodných darů a sběrů a špatně dostupné byly i nákupy v antikvariátech. Také občasné nabídky vyřazených knih z obecních a školních knihoven vycházely u tohoto jména naprázdno. Situace se změnila k lepšímu až v roce 2008, kdy Soukalova vnučka, Ing. Miluše Hédlová z Tišnova, předala muzeu spisovatelovu pozůstalost. Rodina o tyto materiály po dvě generace vzorně pečovala a dokonce k nim umožňovala přístup badatelům. Důležitou roli zprostředkovatele plnil v tomto směru pracovník Podhoráckého muzea a tišnovský archivář Jan Hájek.⁵ Pozůstalost měl rovněž k dispozici Karel Fic při zpracovávání výše uvedené zatím poslední ucelené studie o J. Soukalovi. Pravděpodobně jemu vděčíme také za to, že paní Ing. Hédlová kontaktovala Podhorácké muzeum a celý soubor Soukalovy pozůstalosti předala do

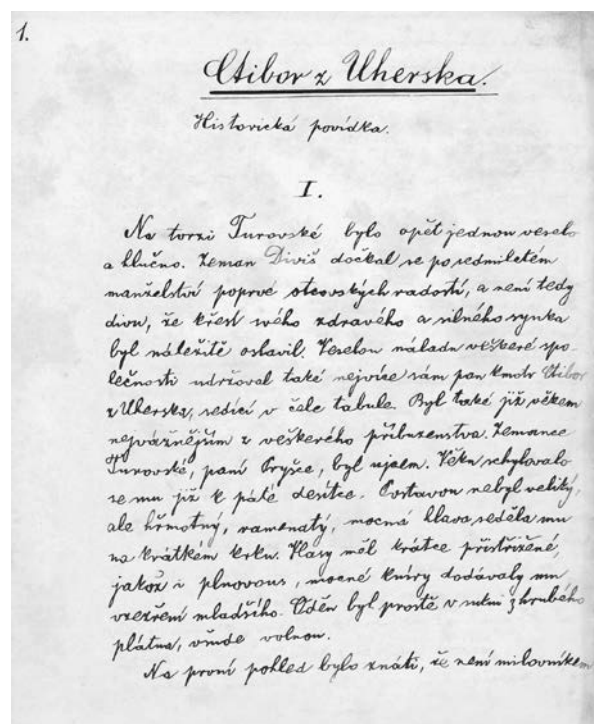
jeho sbírek. Nyní je zde k dispozici nejen případným dalším badatelům, ale trvalým uložením s možností prezentací veřejnosti poslouží i k uchování povědomí o této ve své době významné osobnosti Tišnovska.

KNIHOVNA PODHORÁCKÉHO MUZEA

Bibliografické záznamy jsou rozděleny na knihy autorské a knihy s informacemi o životě a díle Josefa Soukala. Další řazení je abecední podle názvu nebo autora. Záznamy dále obsahují údaje o vydavateli, případně edici, o místě a roku vydání a počtu stran. Čísla s velkým písmenem R jsou inventární čísla v katalogu Regionální knihovny, za nimi v závorce jsou přírůstková čísla knihovny Podhoráckého muzea.

Seznam děl spisovatele J. Soukala:

1. Páni z Pernštejna. Genealogie a stručné dějiny rodu s korespondenčními ukázkami
(Otisk z Časopisu Matice moravské)
Nákladem vlastním, v Brně 1913, 48 s.
R 452 (1110/a)
R 453 (1110/b)
R 1196 (2087)
2. Podhorácko a Horácko v literatuře a umění, zastoupené na Podhorácké výstavě v Tišnově
Nákladem výstavního výboru, v Tišnově 1927, 42 s.
Kapitola I. Literatura sestavil J. Soukal, s. 7–35.
R 125 (928/a)
R 126 (928/b)
R 400 (861)
R 693 (1554)
3. Tišnov
(Báseň věnovaná městu Tišnovu u příležitosti konání Podhorácké výstavy v roce 1927)
In: Katalog Podhorácké výstavy v Tišnově od 3.–31. července 1927, nákladem výstavního výboru, Tišnov 1927, s. 53–54.
R 63 (905/a)
R 64 (905/b)
R 65 (905/c)
R 66 (905/d)
R 67 (905/e)
R 399 (859)
R 465 (1135)

Ukázka rukopisu J. Soukala.
(Podhorácké muzeum)

⁵ Pozůstalost Jana Hájka (1915–1995) je rovněž uložena v Podhoráckém muzeu. Není ale podrobně zpracována, proto nelze vyloučit, že i ona obsahuje nějaké informace k Soukalově osobnosti.

4. Ze života Jos. Uhra
(Svazek s tímto názvem obsahuje čtyři texty J. Soukala: Josef Uher. Črta psychologická s. 5–25,⁶ První rozkvět literatury české na Moravě s. 26–33, Praha v letech 1870–1875. Letné vzpomínky s. 34–49 a Adolf Heyduk. K 78letým narozeninám básnickovým. (Psáno r. 1905) s. 50–54. Zbývajících pátý text Páté přes deváté, s. 55–63, vybral nakladatel V. Brumovský.)
Moravská knihovna, číslo 14
Nákladem V. Brumovského v Brně, nedat., 63 s.
R 433 (1050)

Knihy vztahující se k životu a dílu spisovatele J. Soukala:

1. Fic, Karel: Zapomenutý spisovatel Josef Soukal
In: Sborník Muzea Brněnska 2003, vydalo Muzeum Brněnska, Předklášteří 2003, s. 71–80.
R 941 (1770a)
R 942 (1770 b)
2. Fic, Karel – ZACPAL, Josef: Tišnovsko. Vlastivěda kraje od Pernštejna k Veverčí
Vydala Bethania Tišnov v roce 1999, 255 s.
Heslo Josef Soukal v kapitole Osobnosti Tišnovska, s. 200.
R 567 (1440a)
R 568 (1440 b)
3. Podhorácko a Horácko v literatuře a umění, zastoupené
na Podhorácké výstavě v Tišnově
Nákladem výstavního výboru, v Tišnově 1927, 42 s.
V kapitole I. Literatura, kterou J. Soukal autorsky sestavil, si na s. 29 vytvořil vlastní životopisné heslo.
R 125 (928/a)
R 126 (928/b)
R 400 (861)
R 693 (1554)
4. Zejda, Radovan – Jurman, Hynek – Havlíková, Lenka: Slovník spisovatelů
okresu Žďár nad Sázavou
Vydal FiBox Třebíč pro Muzeum silnic a dálnic ve Velkém Meziříčí, 1992,
429 s.
Heslo Josef Soukal s. 348.
R 105 (1315)

⁶ U příležitosti 140 let od narození Josefa Soukala byl tento text znovu otištěn ve dvou číslech Vlastivědného čtvrtletníku Tišnovsko Jaro 1992 a Léto 1992. Redakčně jej připravil Karel Fic, který také k prvnímu pokračování ve čtvrtletníku Jaro 1992 připojil krátký článek o J. Soukalovi s názvem Uhrův učitel. Knihovna Podhoráckého muzea, Periodika, přír. č. 769 a 770.

SBÍRKOVÝ FOND PODHORÁCKÉHO MUZEA

Po předání pozůstalosti Ing. Miluší Hédlovou je Soukalovo zastoupení ve Sbírce Podhoráckého muzea na rozdíl od knihovny velmi výrazné. Při porovnání s oběma mladšími literáty je srovnatelné spíše s J. Uhrem, jehož podíl v obou sledovaných souborech je nejvývážnější. U J. F. Karase naopak téměř výhradně převládají položky v knihovně.

Podsíbka Historická:

Pozůstalost Josefa Soukala (1852–1928)

inv. č. H4444

Pozůstalost je uložena ve třech archivních krabicích a byl k ní zpracován podrobný inventář.⁷ Pozůstalost obsahuje rukopisy literárních, historických a vlastivědných textů, rukopisy básní, výpisy z pramenů a odborné literatury, poznámky k připravovaným pracím, koncepty děl, genealogické výpisy a poznámky, nákresy erbů, tiskem vydané Soukalovy publikace a texty v časopisech,⁸ korespondenci s vydavateli, výstřižky z novin s články J. Soukala, jeho portrétní fotografie a další materiály.

PRAMENY A LITERATURA

Muzeum Brněnska – Podhorácké muzeum v Předklášteří, Knihovna Podhoráckého muzea:

fond Regionální knihovny

Přírůstkový seznam Knihovny Podhoráckého muzea

Jmenný listkový katalog Regionální knihovny

Přírůstkový seznam fondu časopisů Knihovny Podhoráckého muzea

Muzeum Brněnska – Podhorácké muzeum v Předklášteří, Sbírka Podhoráckého muzea v Předklášteří:
podsíbka Historická, Pozůstalost Josefa Soukala

FIC, Karel. Spisovatel a buditel. In: *Kulturní zpravodaj Naše Tišnovsko*, Listopad 1972, s. 130–131.

FIC, Karel a ZACPAL, Josef. *Tišnovsko: vlastivěda kraje od Pernštejna k Veverčí*. Tišnov: Bethania, 1999. ISBN 80-238-4289-7.

FIC, Karel. Uhrův učitel. In: *Vlastivědný čtvrtletník Tišnovsko*, Jaro 1992, s. 10–11.

FIC, Karel. Zapomenutý spisovatel Josef Soukal. In: *Sborník Muzea Brněnska 2003*. Předklášteří: Muzeum Brněnska, 2003, s. 71–80.

ZACPAL, Josef. Dílo spisovatele J. F. Karase v Podhoráckém muzeu. In: *Sborník Muzea Brněnska 2016*. Brno: Muzeum Brněnska, 2016, s. 128–140. ISBN 978-80-906196-9-2.

ZACPAL, Josef. Spisovatel Josef Uher v Podhoráckém muzeu. In: *Sborník Muzea Brněnska 2017*. Brno: Muzeum Brněnska, 2017, s. 113–121. ISBN 978-80-906690-5-5.

⁷ Inventář zpracoval v dubnu 2018 historik muzea Josef ZACPAL.

⁸ Zastoupení Soukalovy literární produkce je v pozůstalosti početnější než v knihovně PM, což umožňuje vytvořit si širší představu o charakteru jeho díla.

DIGITALIZACE RAJHRADSKÉ RUKOPISNÉ SBÍRKY V RÁMCI PROGRAMU VISK 6

Jiří David

Již od roku 2005, tedy od vzniku Památníku písemnictví na Moravě a převzetí rajhradské Knihovny Benediktinského opatství do odborné správy, se Muzeum Brněnska svými projekty zapojuje do programu *Memoriae Mundi Series Bohemica*. Jedná se o jeden z podprogramů široké skupiny dotačních titulů, nazvaných souhrnně *Veřejné informační služby knihoven* (VISK), konkrétně o podprogram VISK 6, který je zaměřen na digitalizaci vzácných dokumentů dochovaných na území České republiky. Poskytovatelem dotace je u všech podprogramů VISK Ministerstvo kultury ČR (bližší informace viz webové stránky visk.nkp.cz). Digitalizací se v případě VISK 6 rozumí nejen popis historického dokumentu ve standardizovaném metadatovém formátu a kompletní nafocení všech jeho stran (u vázaných knih včetně vazby), ale povinností příjemce dotace je i zajistit zpřístupnění hotového digitálního dokumentu prostřednictvím digitální knihovny Manuscriptorium (www.manuscriptorium.eu), kterou spravuje Národní knihovna ČR. Veškeré digitalizované dokumenty jsou tak v plné verzi online k dispozici všem odborným i laickým zájemcům.

Rajhradská rukopisná sbírka obsahuje 933 svazků, z nichž více než 100 vzniklo do r. 1500. Ještě před předáním benediktinské

knihovny do správy Muzea Brněnska zveřejnila v Manuscriptoriu 17 rukopisů z této sbírky Moravská zemská knihovna Brno – předchozí správce fondu. Mezi nimi se nachází vůbec nejceněnější segment sbírky, ať už se jedná o vůbec nejstarší zdejší rukopis Martyrologium Adonis z 10. století (R 388), bohatě iluminované tzv. rukopisy královny Elišky Rejčky z počátku 14. století vzniklé pro ženský cisterciácký klášter na Starém Brně (R 355 a R 600), přímo v Rajhradě používané liturgické knihy z 11.–13. století (R 637, R 385, R 396, R 418 aj.) nebo nejstarší doklad existence rajhradského skriptoria (R 394).¹ Muzeum Brněnska na tuto aktivitu plynule navázalo a každoročně podává do programu VISK 6 digitalizační projekt s cílem postupně zveřejnit veškeré v Rajhradě uložené rukopisy vzniklé do r. 1500 a vybrané vzácné rukopisy mladší, u nichž je rozhodující jiné než chronologické kritérium, např. autorství, provenience nebo výzdoba. Do dnešního dne bylo takto zveřejněno 60 převážně středověkých rukopisů, z nichž 6 vzniklo do r. 1300, 13 digitalizovaných svazků pochází ze 14. století, 22 svazků z 15. století, 2 svazky vznikly v 16. století (v tomto případě se jedná o jeden rukopis a jeden starý tisk), 16 zpracovaných rukopisů je ze 17. a 18. století, a konečně 1 svazek z 19. století (R 690,

¹ Podrobné popisy všech jmenovaných rukopisů viz DOKOUPIL, Vladislav. *Soupis rukopisů knihovny benediktinů v Rajhradě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966.

Beda Dudík: Stručná historie Literatury České, 1848).

Pokud bychom měli digitalizované svazky charakterizovat obsahově, přidržíme se pro větší přehlednost naznačeného členění rukopisů podle století vzniku. Nejstarší vrstvu mezi rukopisy digitalizovanými péčí Muzea Brněnska tvoří 6 děl sepsaných či opsaných ve 13. nebo na přelomu 13. a 14. století. Tři z nich obsahují sbírky kázání, ve dvou případech jde o sbírky anonymní (R 425 a R 430), pouze R 350 představuje opis oblíbeného středověkého díla *Legenda Aurea* od Jacoba de Voragine (cca 1230–1298). Dva rukopisy obsahují výklady biblického textu: jednak je to výklad Pavlových epístol od halberstadtského biskupa Haima *Expositio super Epistolas* (R 386) a zejména obsáhlý opis díla benediktinského teologa Walafrida Straba (cca 808–849) *Glossa ordinaria super Genesim et Exodum*, který je pozoruhodný jak prostorovým uspořádáním textu, tak i několika zlacenými ornamentálními iluminacemi se zvířecími motivy. Posledním rukopisem z této nejstarší kategorie je fragment církevně právního textu *Tabula iuris* (R 436), který se svým vznikem váže přímo k Rajhradu.

Na počátku 14. století ještě neexistovalo v Rajhradě skriptorium, rukopisy, které se v této době ve zdejších klášteře používaly, vznikaly převážně v mateřském klášteře na Břevnově. To je případ i dvou rozměrných liturgických knih *Antifonáře* (R 17) a *Graduálu* (R 19), z nichž se v kompletní podobě dochoval pouze první z nich, z druhého zbyla do dnešních dnů pouze masivní gotická vazba a 20 neúplných listů. Digitalizován proto byl zatím pouze Antifonář, který je notován rhombickou chorální notací a obsahuje zpěvy pro mešní i mimomešní liturgii – díky své

kompletnosti tak poskytuje velmi podrobnou informaci o podobě řeholního chorálního zpěvu v českých zemích na počátku lucemburské doby.² Z dalších liturgických knih tohoto období, avšak již bez jejich doložitelného dobového používání v Rajhradě, byly zpřístupněny misály R 347, R 397 a R 398 (všechny tři jsou v literatuře známé i díky použité knižní malbě), cisterciácké breviáře R 591 a R 598, formulář k rajhradské pontifikální mši R 401 a také dva nejrozměrnější rajhradské rukopisy – dva díly tzv. *Olomouckého breviáře* (R 625 a R 626) z konce 14. století, které nechal zhotovit Smil z Kunštátu a do Rajhradu se dostaly přes knihovnu Ladislava z Boskovic a moravskotřebovskou faru až v polovině 19. století (druží se k nim i stejně rozměrný graduál R 627, který je však asi o půl století mladší). Ostatní digitalizované rukopisy ze 14. století nejsou již liturgické povahy, jedná se o opis dobově velmi rozšířeného díla Petra Comestora *Historia scholastica* (R 351), pečlivě iluminovanou sbírku postil Mikuláše z Lyry (R 18) nebo komentář k benediktinské řeholi od francouzského opata Smaragda (R 348).

Nejvíce digitalizovaných středověkých rukopisů pochází z 15. století. Mezi nimi tvoří největší skupinu díla spjatá s husitským hnutím – husitské či naopak protihusitské traktáty (např. od Jana z Příbrami či Jakoubka ze Stříbra), postily Jana Husa a Václava z Chvaletic nebo apologetický text Jana Rokycany: R 367, R 373, R 395, R 409, R 414, R 417 a R 435. Zvláštní skupinu rukopisů z 15. století představují i opisy děl Francesco Petrarcy (R 349, R 357 a R 358). Další rukopisy z 15. století mimo husitskou tematiku tvoří již poměrně pestrá směsice: z liturgických knih je to zmíněný graduál R 627 a dále misál R 23, výčet může pokračovat úryvky z II. redakce

českého překladu Bible (R 390), biblickou exegezi Alberta z Padovy řazenou podle svátků církevního roku (R 377), latinsko-německými slovníky (R 391, R 586) a obligátními sbírkami kázání (R 362, R 365 a R 392). Skončit bychom mohli sbírkou lékařenských receptů (R 421) a rukopisem obsahujícím např. návod na šachovou hru *De ludo scacchorum* od Jacoba de Cessolis nebo opis středověkého literárního obrazu pekla *Visio Tundali* (R 427).

Jelikož za primární cíl považujeme dokončení digitalizace středověkých rukopisů, ke zpracování raně novověkých rukopisů z 16.–18. století docházelo prozatím v rámci VISK 6 spíše sporadicky. Důvodem je také skutečnost, že středověký materiál vyžaduje technologicky náročnější zpracování, k čemuž je vhodné použít finance z dotačního zdroje, zatímco novější rukopisy lze digitalizovat i mimo přísná kritéria digitální knihovny Manuscriptorium a tím i výrazně levněji. Z 16. století byl proto do Manuscriptoria dodán dosud jen jeden rukopis, a sice pravděpodobný autograf básnické sbírky *Carmina* od humanistického literáta Jana Rosina Žateckého (1556–1582). Ze 17. a 18. století je to 15 liturgických chorálních knih rajhradské provenience (R 1a až 1e, R 2, R 3, R 4, R 5, R 6, R 9, R 11, R 12, R 14 a R 16), které však tvoří pouze zlomek zdejší raněnovověké chorální produkce, čítající několik desítek chorálních knih. V letošním roce pak byl zpracován jeden neliturgický rukopis z terziánského období – objemné historiografické dílo *Epitome Chronolog. Genealogico-Historica* z r. 1771, které takřka na každé straně obsahuje několik zdařilých perokresebných portrétů.

Digitalizační zpracování rajhradské rukopisné sbírky se tímto rychlým výčtem aktivit Muzea Brněnska v rámci programu

VISK 6 nevyčerpává. Druhou dnes už více než polovinu dosavadního digitálního zpřístupnění sbírky představují knihy digitalizované ve spolupráci s Moravskou zemskou knihovnou Brno a zpřístupňované prostřednictvím digitální knihovny této instituce (www.digitalniknihovna.cz). Touto cestou dochází především díky aktivitě MZK a její dlouhodobé přátelské náklonnosti k průběžnému zpracovávání sbírky prvotisků a z rukopisů pak produkce pocházející ze 17.–19. století.

2 ŠKVAŘIL, Lumír. *Středověké chorální rukopisy benediktinského kláštera Rajhrad*. Brno, 2016. Disertační práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta.

ZALOŽENÍ SBÍRKY VILY LÖW-BEER V BRNĚ

Petra Svobodová

Vila Löw-Beer v Brně je nejmladší pobočkou Muzea Brněnska, příspěvkové organizace. Jedná se o vilu obývanou v letech 1913 až 1939 rodinou Alfreda a Marianny Löw-Beerových, rodičů Grety Tugendhatové. V letech 2013 až 2014 proběhla celková památková obnova vily, zároveň byla rekonstruována Celnice (zahradní domek) a revitalizována zahrada. Celnice, v níž je umístěna komorní galerie a stylová kavárna, a zahrada byly veřejnosti zpřístupněny v květnu 2015. V závěru téhož roku zde byla instalována muzejní expozice *Svět brněnské buržoazie mezi Löw-Beer a Tugendhat*, zpřístupněná veřejnosti 16. ledna 2016.

Vila Löw-Beer v Brně se zaměřuje na výzkum období 19. a 20. století, konkrétně na problematiku architektury (rodinného bydlení) v Brně a širším okolí, textilního průmyslu na Moravě, a židovství (ve smyslu sekulárním, původ textilních podnikatelů, jejich asimilace do většinové křesťanské společnosti, období holocaustu atd.). Tento výzkum a následná popularizace zkoumaných témat se neobejdou bez sbírkotvorné činnosti. K výše zmíněným tématům se vztahuje mnoho dochovaných historických předmětů – fotografie, nákresy, ošacení, věci každodenní potřeby atd. Tyto předměty shromážděné ve sbírce tvoří novou, kvalitativně vyšší hodnotu, která vypovídá

o životě specifické skupiny brněnských obyvatel na přelomu 19. a 20. století.

Dne 13. června Muzeum Brněnska požádalo Ministerstvo kultury ČR o zápis nově vznikající sbírky Vily Löw-Beer do Centrální evidence sbírek (CES). Dne 12. prosince 2017 proběhla prezentace zakládané sbírky před Radou pro centrální evidenci v sídle MK ČR v Praze. Osvědčením ze dne 10. ledna 2018 byla sbírka zapsána do centrální evidence.

Sbírkotvorný plán zahrnuje následující okruhy: 1) Historie brněnské, resp. československé architektury 19. a 20. století v kontextu vývoje architektonických stylů ve střední Evropě, zejména historie individuálního bydlení a urbanismu (vilové kolonie); pozornost je věnována čs. a evropským architektům této doby působícím v Brně např. J. Nebelosteny, J. Arnold, D. Jurkovič, E. Wiesner, N. Schlesinger či L. Mies van der Rohe; 2) Historie a působení rodin textilních magnátů zvláště židovského původu v Brně a okolí, což znamená nejen mapování podnikatelských (historie firem) a stavebních (obytné domy, veřejné stavby, továrny, předávání „know-how“ při stavbě rodinných rezidencí atd.) aktivit, ale také sledování uměleckého mecenátu (podpora institucí i jednotlivých umělců) či doložení společenských (spolková činnost) a genealogických vazeb.

Jedná se především o rodiny Löw-Beerů, Tugendhatů, Stiassni, Fuhrmannů, Placzků a Gutmannů; a v neposlední řadě 3) Historie a architektura samotné vily Löw-Beer, včetně tvorby jejích architektů (A. Neumann, R. Baumfeld), fungování vily jakožto rodinného domu ve vlastnictví rodiny Fuhrmannů a Löw-Beerů (do roku 1938, resp. 1939), vila v období protektorátu Čechy a Morava (do roku 1945) a poválečná léta, kdy zde sídlil Domov mládeže (do roku 2012) a samozřejmě nejnovější etapa budování nové pamětové instituce (památková obnova v letech 2013 až 2014).

Potenciálních muzeálů k těmto tématům je velké množství, je však třeba k nim najít správný přístup. Mnohé dobové předměty se stále nacházejí ve vlastnictví soukromých osob, v pozůstalostech nebo jsou k prodeji přes internet. I samotní potomci

významných průmyslnických rodin mají k dispozici cenné dokumenty, které mohou přispět k obohacení sbírky. Těž k fenoménu židovství se pojí řada etnické a dobové specifických předmětů, které si zaslouží uchování v rámci sbírky.

Možnosti dalšího smysluplného rozšiřování prozatím nevelké sbírky jsou tedy značné. Její kurátoři věří, že jejich aktivní sbírkotvorná činnost přinese v příštích letech dobré výsledky.

PŘÍMĚSTSKÉ TÁBORY MUZEA BRNĚNSKA

Monika Mikulášková

Muzejní instituce mohou ve svých edukačních aktivitách spojovat formální a neformální vzdělávání i informální učení. Obzvláště ve spolupráci se školami se často snažíme alespoň částečně proniknout do formálního vzdělávání přizpůsobováním edukace rámcovým vzdělávacím programům (potažmo školním vzdělávacím programům). To nám umožňuje přesvědčit učitele o užitečnosti návštěvy muzea z pohledu obsahu jimi vyučovaného předmětu i kurikula obecně. Dochází tak k „formalizování“ dříve neformálních aktivit.¹

Určitou míru svobody potom muzejním pedagogům i návštěvníkům přináší pří městské tábory. Ty lze označit za typické příklady neformálního vzdělávání, návštěvníci se účastní organizované formy vzdělávání, která však není součástí oficiálního vzdělávacího systému a zároveň se ani nesnaží plnit jeho požadavky. Z pohledu práce s muzeálií se otevírají nové kontexty a informační úroveň, s nimiž je možné pracovat právě díky tomu, že se zbavujeme vazby na kurikulum. Další významný faktor samozřejmě představuje dostatečná časová dotace, jež muzejní pedagogům umožňuje využívat didaktické metody, které vyžadují delší čas či přípravu, a samozřejmě koncipování komponovaného na sebe navazujícího programu. To dovoluje

osvojování hlubších dovedností a chápání problému v celistvosti. Pří městské tábory umožňují kromě práce se samotnými výstavami či expozicemi i prezentaci sbírkových předmětů, jež nejsou aktuálně vystavovány. Všechny tyto faktory nás přivádějí k hlavnímu cíli pořádání pří městských táborů v Muzeu Brněnska, a tím je vytváření vztahů mezi institucí a návštěvníkem na úrovni kvalitativně podstatně vyšší, než jakou lze získat pouhou školní návštěvou nebo náhodnou prohlídkou výstavy. Prostřednictvím pří městských táborů se snažíme nejen společně s účastníky vytvářet poznání o světě skrze sbírkové předměty, ale také představit muzeum jako přátelské místo naplněné smysluplnými, i zábavnými činnostmi.

Muzeum Brněnska pořádá pří městské tábory již od roku 2015. První pobočkou, která realizovala pří městský tábor, bylo Muzeum ve Šlapanicích. První ročník tábora pod názvem *Hravé léto s muzeem* připravily kurátorky muzea. Děti docházely na půldenní program, během něhož pátraly po „uloupeném“ sbírkovém předmětu – lebce zubra. Tábor se setkal s nadšeným přijetím u místní komunity a logicky přerostl v každoroční akci.

Druhý ročník *Hravého léta s muzeem* už připravovali odborní pracovníci

ve spolupráci s muzejní pedagožkou. Tématem byla cesta kolem světa a táborníci se na každém kontinentu prostřednictvím her, autentických předmětů a výkladu odborných pracovníků, a to nejen z Muzea ve Šlapanicích, do programu se zapojil také přírodovědec Muzea Brněnska, seznámili s jednou z věd zastoupených v muzeu. Tentokrát se jednalo o půldenní programy.

V roce 2017 nastalo hned několik změn. Programy pří městských táborů již plně převzala muzejní pedagožka a podařilo se je rozšířit na celodenní. Také narostl počet realizovaných pří městských táborů. K *Hravému létu s muzeem* přibyl ve Šlapanicích pří městský tábor *Hračky ožívají* pro děti předškolního věku, který reagoval na tradiční tematiku letních výstav této pobočky. O pří městský tábor pro děti předškolního věku byl výrazný zájem, v průběhu příprav musela být navýšena jeho kapacita. Děti poznávaly různé materiály při vlastní tvorbě hraček a prostřednictvím jednoduchých her v muzeu i jeho okolí se učily spolupracovat v kolektivu. Na závěr tábora bylo připraveno promítání fotografií pro rodiče.

Hravé léto s muzeem 3 se v roce 2017 věnovalo osobnosti Barbory Markéty Eliášové. Účastníci tábora každý den získávali nové indicie týkající se osobnosti, po níž pátrají. Mimo to se věnovali hram, které navazovaly na cestovatelskou tematiku. Na závěr tábora připravily děti dvě autorská divadelní představení, která rodičům představila život Eliášové. Děti samy sepsaly scénář, připravily si veškeré kostýmy a rekvizity a s minimální pomocí lektorů hru také režírovaly.

Do pořádání pří městských táborů se zapojila také nejmladší pobočka Muzea Brněnska, Vila Löw-Beer v Brně. Zde se v roce 2017 konaly hned tři pří městské

tábory. Ve dvou turnusech se tu opakoval stejný program (věnovaný propojení architektury, historie vily s uvažováním o urbanismu a environmentálních otázkách). Účastníci tábora prožívali týden ve vile jako tajní agenti, kteří cestují časem do minulosti, aby odhalili, kdo vilu obýval a co se se členy zde žijící rodiny stalo. (Volba špiónské tematiky samozřejmě nebyla náhodná a inspirací k ní byl Paul Dukes). Každodenní poznatky si účastníci zapisovali do svého „špiónského deníčku“. Na konci týdne potom získané poznatky „přetavili“ do skupinové výtvarné práce. Kromě pátrání po rodině se každý den věnovali doprovodnému tématu (například parky ve městech, výroba textilu, zakládání zahrad apod.). Třetí pří městský tábor představoval rodinu Löw-Beer skrze hry a zábavné aktivity a na jeho závěr děti samostatně připravily krátká videa, v níž měla hlavní roli hrát Vila Löw-Beer v Brně.

Součástí většiny pří městských táborů byly také celodenní výlety. Účastníci tábora *Hravé léto s muzeem* se vydali na procházku Moravským krasem do jeskyně Pekárna. Na přípravě tohoto výletu jsme spolupracovali s archeoložkou Muzea Brněnska a Ústavem archeologické památkové péče Brno. Nejmladší děti z pří městského tábora *Hračky ožívají* vyrazily na půldenní pěší výlet do okolí Šlapanic, během něhož sbíraly přírodniny, které poté využily při zpracování výtvarné práce. Účastníci táborů na Vile Löw-Beer vyrazili na výlet do Svitávky, kde si prohlédli interiér Velké vily ve Svitávce a exteriér sousední Malé vily.

Klíčová je pro pořádání pří městských táborů spolupráce s dalšími subjekty. Muzeum Brněnska na přípravě pří městských táborů spolupracuje se Střediskem volného času Lužánky a Střediskem environmentálního vzdělávání Lipka.

¹ ŠOBÁŇOVÁ, Petra. *Muzejní edukace*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, s. 25–27.

V době vzniku tohoto textu vrcholí přípravy na další ročník příměstských táborů Muzea Brněnska. V roce 2018 proběhnou dva tábory ve spolupráci se Střediskem environmentálního vzdělávání Lipka ve Vile Löw-Beer, dva v Muzeu ve Šlapanicích a jeden v Památníku písemnictví na Moravě, ve spolupráci se Střediskem volného času Lužánky. V budoucích letech uvažujeme o rozšíření příměstských táborů i na další pobočky Muzea Brněnska. Příměstské tábory představují jedinečnou možnost k vytvoření užšího vztahu s místní komunitou, i díky tomu se již etablovaly jako nedílná součást letní programové nabídky v mnoha muzeích ČR.

RECENZE

JINDŘICH CHATRNÝ, DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ,
PAVEL BORSKÝ, EDS.

NOVÝ DŮM BRNO / NEW HOUSE BRNO 1928

Vydalo Muzeum města Brna v roce 2018.

Pro město Brno je charakteristická mimo jiné i nebyvalá stavební konjunktura 20. a 30. let 20. století. Brno – hlavní město země Moravské a po roce 1928 Moravskoslezské – můžeme považovat za významné hospodářské (průmyslové) a administrativní centrum s převahou českého živlu (po připojení okolních obcí s většinou českého obyvatelstva v roce 1919), ve kterém bylo nutné vybudovat sídla centrálních správních úřadů, ale také rezidence politických, vědeckých, kulturních a školských institucí. Příchod nových obyvatel podnítil i rozsáhlou bytovou výstavbu. Ke klíčovým postavám architektonické scény patřili např. Bohuslav Fuchs, Ernst Wiesner, Jindřich Kumpošt nebo Josef Polášek.

V roce 1928 se v Brně uskutečnila Výstava soudobé kultury, která se stala manifestací oslavou desetiletého trvání Československé republiky. Volnou součástí výstavy byla kolonie rodinných domů nazvaná Nový dům. Jednalo se o soukromou developerskou aktivitu firmy Františka Uherky a Čenka Rullera jen s formální (ideovou) záštitou Svazu československého díla. Osloveni byli pouze tuzemští architekti (osm z Brna a jeden z Prahy). Inspiraci

autoři čerpali především z výstavy moderního bydlení Die Wohnung ve Stuttgartu (1927). K výstavě vyšel nákladem stavební firmy Uherka & Ruller i katalog s progresivní typografií architekta, scénografa a designéra Zdeňka Rossmanna.

V roce 2018 vydalo Muzeum města Brna reprezentativní odbornou publikaci v česko-anglickém znění navazující na původní katalog s názvem Nový dům Brno / New House Brno 1928 s texty Jana Sedláka, Dagmar Černouškové, Jindřicha Chatrného, Pavla Borského a osobním úvodem Ivana Rullera.

V úvodní kapitole se historik umění Jan Sedlák věnuje výstavám moderního bydlení a výstavbě vzorových sídlišť v Evropě na přelomu 20. a 30. let 20. století. V rámci výstav Werkbundu – Svazu německého díla byla vybudována sídliště ve Stuttgartu (1927), Brně (1928), Vratislavi (1929), Curychu (1931), Vídní (1932) a Praze (1932). Tato kapitola tak zařazuje, byť v mnoha ohledech specifický, brněnský projekt do (středoevropských) souvislostí.

Jindřich Chatrný a Dagmar Černoušková se zabývají výstavbou brněnského Výstaviště a kolonie Nový dům. Svou

pozornost zaměřili nejen na její stavitele a architekty, ale také na inovativní konstrukce a materiály, ze kterých byly domy vystavěny. V subkapitole Mediální obraz se čtenář dozví i to, že pro stavební firmu Uherka & Ruller se jednalo o ekonomický propadák. Dnes architektonicky ceněné domy se jen velmi pozvolna dařilo prodávat a některé F. Uherka přestavěl již na počátku 40. let tak, aby lépe vyhovovaly vkusu a potřebám zákazníků.

Pavel Borský sestavil katalog staveb výstavní kolonie Nový dům, kde je každý dům pečlivě specifikován (adresa, architekt, zastavěná, užitná a obytná plocha, pořizovací cena, popis objektu atd.) a v neposlední řadě jsou zde uvedeni jeho majitelé do roku 1945. Stručné, avšak výstižné, texty jsou doplněny náhledy původní plánové dokumentace (zveřejněna již v původním katalogu k výstavě, ale také v odborných časopisech, část dokumentace je uložena v paměťových institucích) a fotografiemi (konfrontace dobových fotografií ze sklonku 20. let s mladšími z druhé poloviny 20. století a s aktuálním stavem

z roku 2016). Zejména na fotografiích je vidět postupná degradace domů v kolonii (dlouhodobá neúdržba, nevhodné stavební zásahy). Jak ostatně konstatují sami autoři, kolonie Nový dům nemá plošnou památkovou ochranu. Praktickým doplňkem jsou životopisné medailonky architektů a stavitelů (autor Jindřich Chatrný). Nechybí ani výběrový seznam pramenů a literatury. Zásluhou Aleny Jedličkové je publikace Nový dům Brno graficky neobyčejně zdařilá.

Přestože většinu dílčích závěrů autoři v minulých letech publikovali na jiných místech, lze knihu jedinečně doporučit laickému i poučenému čtenáři, protože zařazuje výstavbu kolonie Nový dům do kontextu architektonického vývoje nejen v tehdejší Československu, ale i v Evropě. Muzeum města Brna vydalo v roce 100. výročí vzniku Československé republiky a v roce 90. výročí uspořádání Výstavy soudobé kultury výpravně zpracovanou, ale i odborně fundovanou publikaci na stále moderní téma rodinného bydlení.

Petra Svobodová

JAROMÍR HANÁK, ED.

STOPY TEXTILNÍCH MAGNÁTŮ V BRNĚ. LÖW-BEER – STIASSNI – TUGENDHAT.

Vydalo Muzeum Brněnska v roce 2017.

Textilní průmysl v městě Brně má více než dvoustetletou tradici, jeho historie byla poznamenána nejrůznějšími zvraty, kterým na jedné straně dominovaly výrazné úspěchy, převratné změny související se zaváděním nových technologií a postupů výroby, na straně druhé se však často potýkal s nepřízní osudu v podobě stagnace oboru v různých periodách (hospodářské krize, první a druhá světová válka) a téměř zániku po roce 1989. Jistě tedy nepřekvapí, že se historie tohoto významného průmyslového odvětví dočkala mnoha samostatných prací, odborných článků, konferencí a seminářů, které z různých úhlů pohledu seznamují odborníky i poučenou laickou veřejnost s jednotlivými kapitoly tohoto významného hospodářského fenoménu moravské metropole. K nejčastějším formám zpracování přitom patří obecné dějiny odvětví, které sledují do-
savadní vývoj, ať již z historického nebo technologického pohledu. Mezi téměř neznámé kapitoly z historie brněnského textilního průmyslu naopak můžeme zařadit odborné práce týkající se vývoje jednotlivých textilních firem a podniků. V poslední době lze k uvedeným formám zpracování

zařadit i historické průvodce, které se věnují fenoménu textilního průmyslu z pohledu významných podnikatelských rodin. Mezi ně patřily i rozvětvené a mnoha příbuzenskými vztahy spjaté německé rodiny židovského původu Löw-Beer, Stiassni a Tugendhat, které jsou námětem recenzovaná práce.

Kolektiv autorů – Petra Svobodová, Iveta Černá, Kateřina Konečná, Veronika Lukešová, Lucie Valdhansová, Petr Svoboda a Jakub Pernes – se v předložené publikaci pokusil vykreslit ve formě historického průvodce, prostřednictvím hesel a průvodních fotografií, stopu, kterou na tváři moravské metropole zanechaly podnikatelské aktivity rodin Löw-Beer, Stiassni a Tugendhat. Jednotlivým heslům předchází úvodní krátká studie Petry Svobodové a Petry Svobody, která kromě nastínění koncepce knihy uvádí, že publikace nestačila zachytit stopy dnešních příslušníků těchto rodin, což by jistě mohlo být zajímavé s ohledem na jejich uplatnění v mnoha významných oborech lidské činnosti (historikové, módní návrháři, sochaři ad.) a sběratelskou vášní, kterou jim předaly předchozí generace. Jak však

správně poznamenávají autoři, poválečné osudy brněnských průmyslníků a jejich rodin, jsou již jiným příběhem, který teprve čeká na své možné zpracování. Krátkého vykreslení se v úvodu dočkaly i jednotlivé rodiny, včetně svých nejvýznamnějších příslušníků, a jejich podnikatelské a stavební počiny. Všechny stihl po vyhlášení protektorátu Čechy a Morava podobný a často velmi smutný osud. Jejich podniky přešly bez náhrady jako arizovaný majetek do německých rukou a oni buď skončili v některém z vyhlazovacích táborů, nebo se jim na poslední chvíli, často za dramatických okolností, podařilo emigrovat do ciziny, kde ve většině případů zůstali i po skončení druhé světové války.

Kromě míst spjatých s uvedenými rodinami v Brně (tovární objekty, rodinné a nájemní domy aj.) se autoři zaměřili i na další lokality, v nichž lze dodnes nalézt více či méně viditelné stopy těchto rodin (např. Boskovice, Terezín atd.).

Zatímco bytová výstavba a rodinné vily prošly v poslední době památkovou obnovou (např. Vila Löw-Beer na ulici Drobného č. 22, Vila Tugendhat na ulici Černopolní č. 45 nebo Vila Stiassni na ulici Hroznová č. 14), jiná situace je u továrních objektů, které zcela zanikly, nebo nejsou v dobrém technickém stavu a obtížné se pro ně hledá nové uplatnění. Některé objekty potkal velmi smutný konec. Příkladem může být dnes značně zchátralý Bochnerův palác na ulici Přízova č. 3, který nechali podle plánů významného architekta Josefa Arnolda vybudovat v letech 1864–1867 bratři Bochnerovi, aby ho zakrátko koupili bratři Stiassni.

Jednotlivá hesla sice nepředstavují vyčerpávající informace, to ani nebylo cílem autorů, zato však v přehledné a hutné formě shrnují nejdůležitější fakta. Hesla

jsou logicky řazena podle jednotlivých čtvrtí, v nichž se objekty nacházejí. Páteř hesel tvoří krátký avšak výstižný architektonický rozbor jednotlivých staveb. Nechybí i další historie objektů, poté, co byly opuštěny původními majiteli, a jejich osudy v dnešní době. Většina hesel má přímou spojitost s jednotlivými členy podnikatelských rodin, u některých však můžeme hledat kontinuitu spíše tušenou nebo jen velmi volnou (např. heslo Dívčí obecná škola Na rejdišti – stála na místě dnešního Janáčkovy divadla, Dům umění na dnešním Malinovského nám. č. 2). Hesláři míst předchází přehled nejvýznamnějších osobností z řad rodin Löw-Beer, Stiassni a Tugendhat (např. Alfred Löw-Beer, Ernst Stiassni, Fritz Tugendhat ad.) s krátkými životopisnými medailonky, včetně jejich osudů po vypuknutí a skončení druhé světové války, z nichž některé jsou publikovány poprvé. Nechybí rovněž podrobné rodokmeny uvedených rodin, z nichž lze vyčíst další důležité údaje a rovněž vysledovat jejich značnou rozvětvenost a příbuzenskou spjatost. V publikaci nechybí heslář architektů, kteří pro členy podnikatelských rodin pracovali (např. Josef Arnold, Ludwig Mies van der Rohe či Ernst Wiesner ad.), hesla zahrnují stručný životopisný náčrt a seznam významných realizací.

Pozitivně lze hodnotit kvalitní grafickou úpravu knihy, množství dobře vybraných dobových fotografií a dokumentů z muzeí a veřejných i soukromých archivů, které spolu s dnešními záběry velmi vhodně doplňují vlastní text. Ke kladům lze rovněž připočíst vložené mapky se zakreslenými místy paměti, které umožňují čtenáři lepší orientaci. Nechybí rovněž přehled použité základní literatury a vybraných archivních fondů brněnské provenience.

Co říci závěrem? I když je práce určena širší čtenářské veřejnosti, není tento fakt na újmu odborné úrovni a faktografické spolehlivosti. Za dílčí nedostatek lze naopak považovat absenci rozsáhlejší úvodní studie a chronologického přehledu významných dobových politických a hospodářských

událostí v českých zemích, potažmo na Moravě, což však samo o sobě nesnižuje kvality knihy jako zasvěceného průvodce po stopách textilních magnátů nejen v moravské metropoli.

Radek Slabotínský

FRANTIŠEK KOPECKÝ

MARŠÁL FRANCHET D'ESPÈREY A ŽURÁN (DVĚ MARŠÁLOVY NÁVŠTĚVY A JEJICH OHLASY V TISKU)

Vydalo nakladatelství Onufrius v Brně v roce 2017.

Regionální historik z prostoru slavkovského bojiště František Kopecký připravil k vydání publikaci, která čtenáře zavádí do období první republiky, kdy nově vzniklé Československo navázalo velmi úzké přátelské vztahy s Francií. Spolupráce byla patrná v celé řadě oblastí včetně sféry vojenské. Do Československa po dvakrát zavítal také maršál Franchet d'Espèrey, který se vyznamenal zejména na frontách první světové války. Právě s těmito dvěma návštěvami seznamuje útlá publikace, vydaná v rámci činnosti Zájmového sdružení právnických osob Slavkovské bojiště – Austerlitz.

Maršálové návštěvy proběhly v letech 1927 a 1930. Při první návštěvě navštívil d'Espèrey po příjezdu z Polska postupně vrch Žurán (odkud Napoleon Bonaparte velel svým vojskům v počátečních fázích „bitvy tří císařů“), dále Brno, Hradec Králové, Prahu a Plzeň. Právě při návštěvě vrchu Žuráně inicioval za přítomnosti generála Syrového maršál d'Espèrey vznik památníku na tomto místě. Samotného odhalení památníku v roce 1930 se maršál nemohl z důvodu nemoci zúčastnit, proto na bojiště zavítal v tomto roce ještě jednou. Tentokrát se pohyboval po ose

Praha – Brno – Žurán – Mohyla míru – Slavkov u Brna – Brno – Bratislava. V další části publikace jsou popsány prvorepublikové společnosti mající vztah k Francii a napoleonské tematice (Napoleonská společnost v Praze, Klub přátel Francie ve Slavkově, Napoleonská společnost v Brně). Otištěny jsou zde také tři dobové články dokládající spolupráci s Francií a význam památníku na Žuráni (Emil Kaláb *Po bitvě u Slavkova*, Louis Eugène Faucher *Původ pomníku na Žuráni*, Josef Vaňáček *Žurán z hlediska historického*). Kromě toho jsou v blocích průběžně představeny významné osobnosti, pojmy apod. související s tématem.

Autor rekonstruuje popsané návštěvy zejména na základě studia dobového tisku. Základ publikace tvoří právě úryvky z novin, které o obou návštěvách informovaly. Zdrojem informací byly také dobové kroniky a v nemalé míře prameny internetové. Publikace je doplněna řadou obrázků, fotografií či přetištěných dobových pohlednic. Na závěr je uvedena autorova bibliografie.

Vytknout lze chybějící širší zasazení do dobového kontextu (absentuje bližší popis dobového rámce) a určitou nesourodost

textu. U odborné publikace by pak bylo záhodno čerpat více ze širokého spektra odborné literatury namísto citací z internetové příručky *wikipedie*. Přesto je třeba vydání této drobné publikace přivítat. Autor se zaměřil na téma, kterému není v naší historiografii věnována pozornost. Vzhledem k více než čtyřem desítkám let komunistické totality byla témata, která by připomínala spolupráci „první“ Československé republiky s Francií a dalšími západními státy, upozadována. Prostor slavkovského

bojiště nabízí, vzhledem ke své historickému propojení se zemí „galského kouta“, možnost zajímavé sondy na toto téma. František Kopecký svou novou publikací zaplnil další bílé místo v historii slavkovského bojiště. V jeho případě je to o to potěšitelnější, že se jedná o práci systematickou a lze tak očekávat, že se bude rozmanitým tématům z historie prostoru někdejší „bitvy tří císařů“ věnovat i nadále.

Miroslav Jireček

REDAKČNÍ RADA:

Dušan Uhlíř (předseda), Jiří David, Tomáš Jeřábek, Marta Sedláková, Radek Slabotínský, Petr Svoboda, Petra Svobodová, Josef Zácpal.

Texty v oddílech Studie a Materiály prošly recenzním řízením.

LEKTOROVALI:

Karel Altman, Jiří David, Jiří Doležel, Martin Golec, Jaromír Hanák, Lucie Jagošová, Kateřina Konečná, Josef Kopecký, Lucie Libicharová, Petra Mertová, Jiří Němec, Petra Pichlová, Jiří Pernes, Simona Pracná, Šárka Prokešová, František Schildberger, Radek Slabotínský, Petra Svobodová, Hana Štouračová, Eva Tomášová, Naděžda Urbánková, Pavla Vykoupilová, Josef Zácpal.

MUZEUM BRNĚNSKA

PODHORÁCKÉ MUZEUM

Muzeum sídlí v budově bývalého proboštsví cisterciáckého opatství Porta coeli v Předklášteří. Stálé přírodovědné a historické expozice jsou doplněny tematickými sezonními výstavami. Ve svých sbírkách muzeum shromažďuje doklady o Tišnovsku a severní části okresu Brno-venkov od nejstarších dob až do současnosti. Sbírkou mapují geologii, archeologii, historii, etnografii i umění regionu. Pozoruhodná je například zdejší mineralogická sbírka.

Porta coeli 1001, 666 02 Předklášteří

MUZEUM V IVANČICÍCH

Jedno z nejstarších regionálních muzeí na Moravě spravuje sběrnou oblast v západní části okresu Brno-venkov. Dvakrát ročně pořádá krátkodobé tematické výstavy v ivančickém Památníku A. Muchy. Sbírkou muzea dokládají bohatou historii regionu. Jsou zde rozsáhlé archeologické fondy, kolekce cínového nádobí, skla, nábytku, historická knihovna s cennými exempláři starých tisků i rozmanité sbírky lidového a výtvarného umění, včetně fondu zdejšího slavného rodáka malíře Alfonse Muchy.

Široká 366/1, 664 91 Ivančice

MUZEUM VE ŠLAPANICÍCH

Muzeum sídlí v renesanční budově někdejší scholasterie na hlavním náměstí města. Tematicky různorodé krátkodobé výstavy se zaměřují především na dětské návštěvníky, školy i rodiny s dětmi. Sbírkou muzea uchovává rozmanité doklady hmotné kultury minulých generací oblasti na východ od Brna. Nachází se zde mimo jiné rozsáhlá kolekce výšivkových tiskátek či pozůstalostní fond významného českého krajináře Aloise Kalvody.

Masarykovo nám. 104/18, 664 51 Šlapanice

PAMÁTNÍK MOHYLA MÍRU

Secesní památník s kaplí postavený na počest obětí Napoleonovy vítězné bitvy u Slavkova. Samotnou bitvu a její ohlasy přibližují působivé expozice instalované v muzejním objektu. Sbírkou Památníku zahrnuje různorodé nálezy ze slavkovského bojiště, dále zbraně, výstroj, ale také dokumenty, fotografie, knihy i umělecká díla vztahující se k napoleonským válkám a Památníku Mohyla míru.

K Mohyle míru 200, 664 58 Prace

PAMÁTNÍK PÍSEMNICTVÍ NA MORAVĚ

Památník sídlí v prostorách benediktinského kláštera v Rajhradě. Ve svých stálých expozicích a na krátkodobých výstavách představuje moravskou literární historii od 9. do 21. století i dnešní svět knih, včetně přesahů do výtvarného umění. Sbírkou Památníku uchovává autorské rukopisy, korespondenci a deníky literátů, knihy, bibliofilie, knižní ilustrace či cenný soubor ex libris.

Kláster 1, 664 61 Rajhrad

VILA LÖW-BEER V BRNĚ

Secesní vila obývaná rodinou Alfreda a Marianny Löw-Beerových, rodičů Greta Tugendhat, prošla kompletní památkovou obnovou. Muzejní expozice je zaměřena na dějiny architektury a životního stylu měšťanstva v Brně od konce 19. do poloviny 20. století. Krátkodobé výstavy tematicky rozvíjejí expozici (minulost Brna, dějiny české a světové architektury, historie rodiny Löw-Beerů a ostatních textilních podnikatelů, památky UNESCO atd.).

Drobného 297/22, 602 00 Brno

MUZEUM BRNĚNSKA, příspěvková organizace

Porta coeli 1001, 666 02 Předklášteří

www.muzeumbrnenska.cz

Na obálce použita mapa:

Franz Raffelsperger, Kreis-, Gerichts-, Telegrafien-, Völker-,
Eisenbahn- und Post-Karte der Markgrafschaft Mähren
mit Schlesien, Wien 1851.

Knihovna Benediktinského opatství v Rajhradě.

Muzeum Brněnska
PŘÍSPĚVKOVÁ ORGANIZACE

SBORNÍK MUZEA BRNĚNSKA 2018

V roce 2018 vydalo Muzeum Brněnska, p. o.

Redakce: Martina Krajíčková

Grafická úprava a sazba: braq design, s. r. o.

ISBN 978-80-906690-7-9

ISSN 2570-6349

Jihomoravský kraj